પૂરા પરિવારનું સર્વલક્ષી સુરુચિપૂર્ણ સામયિક

કુમાર

સંસ્થાપક રવિશંકર રાવળ
તંત્રી ધીરુ પરીખ

એપ્રિલ ૧૯૯૯ ● વર્ષ ૭૨મું ● સળંગ અંક ૮૫૫

ચિત્રકાર] 'સૂરજ આવે સાત ઘોડલે અરુણ રથ વાહનાર' [પ્રેમ રાવલ

યૂરોપા અને સાંઢ : ગ્રીક પુરાણોમાં એક પ્રસંગ છે : ફિનિસિઆના રાજા એજીનૉરની પુત્રી યૂરોપાના પ્રેમમાં ઝીઅસ પડે છે. દેવાધિપતિ આ ઝીઅસ યૂરોપાને રીઝવવા, તેનું સંવનન કરવા, સાંઢનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ કાષ્ઠકોતરણીમાં ઉપર ડાબા ખૂણે યૂરોપાની બાજુમાં ઝીઅસને સાંઢરૂપે દર્શાવી આખા ચિત્રમાં વ્યાપી વળતા વિશાળકાય વિભીષણ સાંઢને ઉપસાવી આપ્યો છે.

આ કાષ્ઠકોતરણીના કલાકાર છે બ્લેર હ્યૂજ - સ્ટૅન્ટન. ચિત્રકાર અને કેળવણીકાર પિતાના એ પુત્રે સ્વયં કલાશિક્ષણની સંસ્થા શરૂ કરી અને કેટલાંક કલાકારોને તૈયાર કર્યા. એમાં એક શિષ્યા હતાં ગર્ટ્યૂડ, જે પછીથી એમનાં પત્ની બન્યાં. જૉન બન્યન, ડી.એચ. લૉરેન્સ, ડબ્લ્યુ એચ. ડૅવિસ, મિલ્ટન, સૅમ્યુઅલ બટલર, ક્રિસ્ટોફર માર્લો આદિ સર્જકોનાં પુસ્તકોમાં બ્લૅરે ચિત્રસર્જન કર્યું છે. આ કાષ્ઠકોતરણીનું ચિત્ર એમણે ઈ.સ.૧૯૫૦માં તૈયાર કર્યું હતું.

કુમાર
KUMAR
Editor : DHIRU PARIKH
Phone : 21443745
પૂરા પરિવારનું સુરુચિપૂર્ણ સર્વલક્ષી સામયિક
An Encyclopedic Family Magazine of High Taste
1454, Raipur Chakla, Ahmedabad - 380 001. INDIA

અનુરોધ-પત્ર

સુજ્ઞ સ્નેહીશ્રી,

આપ ઘણા સમયથી 'કુમાર'ના ગ્રાહક રહ્યા છો. આપ એ પણ જાણો છો કે 'કુમાર'ને પંચોતેર વર્ષ પૂરાં થશે. કલાગુરુ રવિશંકર રાવળે સ્થાપેલું અને પીઢ પત્રકાર બચુભાઈ રાવતે સંવર્ધેલું 'કુમાર' માસિક, વચ્ચે ત્રણેક વર્ષના વિરામ સિવાય, એકધારું સંસ્કારપોષક અને જ્ઞાનવર્ધક વાચનસામગ્રી પીરસતું આવ્યું છે. એનું સર્વક્ષેત્રીય (ઇન્સાઇક્લોપીડિક) કાઠું ઉત્તરોત્તર ગજું કાઢતું રહ્યું છે. અમને શ્રદ્ધા છે કે એનું વાચન આપને સંતર્પક રહ્યું હશે.

આ ૭૫મા વર્ષના વિશિષ્ટ અવસરે અમે આપને આ પત્રથી અનુરોધ કરીએ છીએ કે આપ જો ગ્રાહક તરીકે બંધ હો તો આપનું લવાજમ રૂ.૧૦૦ (૩૦ જૂન ૧૯૯૯ સુધીમાં) મોકલી આપી આપનું ગ્રાહકપદ તાજું કરાવી લેશો. આપ જો ગ્રાહક તરીકે ચાલુ હો તો નવા વર્ષનું લવાજમ મોકલી આપી ગ્રાહકપદ તાજું રાખી આ સંસ્કારપત્રને પ્રોત્સાહક થશો.

પરદેશનું લવાજમ હવાઈમાર્ગે રૂ.૭૫૦ અથવા ડૉલર ૨૫ અથવા પાઉન્ડ ૧૫ રાખવામાં આવ્યું છે. લવાજમનો ડ્રાફ્ટ / ચેક 'કુમાર કાર્યાલય લિ.'ના નામનો લખવા વિનંતી છે. બહારગામની બેન્ક પરના ચેક ઉપર રૂ.૧૫ = ૦૦ બેન્ક - કમિશનના ઉમેરીને (રૂ.૧૦૦ + ૧૫ = ૧૧૫) લવાજમ મોકલશો. લવાજમ મની ઑર્ડરથી મોકલવું વધુ સરળ અને સસ્તું રહેશે.

આ અવસરે એક બીજી પણ ખાસ વિનતિ કે આપ એક નવા ગ્રાહક મેળવી આપી આપનો સદ્‌ભાવ સક્રિય રીતે પ્રકટ કરશો.

અમને શ્રદ્ધા છે કે અમારી આ અપીલનો આપના તરફથી સાનુકૂળ પ્રતિભાવ સાંપડી રહેશે.

આપના આગોતરા આભાર સાથે.

'કુમાર'નો ૭૫મા વર્ષમાં પ્રવેશ : સ્થાનસમર્પિત યોજના

આ અંકથી 'કુમાર' ૭૫મા વર્ષમાં પ્રવેશે છે એ નિમિત્તે 'કુમાર'ચાહકોને સ્થાનસમર્પિત યોજનામાં સહયોગ આપવા હાર્દિક અપીલ છે.
સ્થાનસમર્પિત આખું પાનું રૂ.૧૦૦૦/-, અડધું પાનું રૂ.૫૦૦/-
આ પાન પર જીવનપોષક અવતરણ મૂકી શકશો અથવા અમે તે આપના વતી પસંદ કરીને મૂકીશું.
આપની રકમનો ચેક અથવા ડ્રાફ્ટ 'કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ'ના નામે લખશો અને 'કુમાર'ના સરનામે મોકલી આપશો તેવી વિનંતી.

'કુમાર'ના લવાજમમાં વધારો

છેલ્લાં બેએક વર્ષથી મુદ્રણસામગ્રી, મુદ્રણ, ટપાલદરો આદિમાં સતત વધારો થતો રહ્યો હોવા છતાં પણ અમે 'કુમાર'નું લવાજમ યથાવત્ રાખ્યું હતું. પરન્તુ હવે ઉપરોક્ત સંજોગોમાં અમારે નાછૂટકે લવાજમમાં વધારો કરવો પડ્યો છે.

હવે જુલાઈ ૧૯૯૯થી 'કુમાર'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ.૧૫૦-૦૦ રહેશે. જે ગ્રાહકોનું લવાજમ જુલાઈ ૧૯૯૯થી ડિસેમ્બર ૧૯૯૯ સુધીમાંના કોઈ પણ માસમાં પૂરું થતું હોય તેઓ જો જૂન ૩૦, ૧૯૯૯ સુધીમાં પોતાનું વાર્ષિક લવાજમ મોકલી આપશે તો તે રૂપિયા ૧૦૦ના જૂના લવાજમદરે સ્વીકારાશે. ૧લી જુલાઈ ૧૯૯૯થી નવા દરે લવાજમ રૂપિયા ૧૫૦ (દોઢસો) ભરવાનું રહેશે.

અમારો આ લવાજમ વધારો સહુ ગ્રાહકો નિભાવી લેશે તેવી શ્રદ્ધા છે. 'કુમાર'ની ગુણવત્તા અને સ-રસતા દઢાવવા અમે સંકલ્પબદ્ધ છીએ.

સ્નેહાધીન
તંત્રી : 'કુમાર'

હીરાલાલ હરિલાલ ભગવતી (ચેરમેન)
ભાલચંદ્ર રતિલાલ શાહ
બિહારીલાલ પોપટલાલ શાહ
(ડિરેક્ટરો)

પૂરા પરિવારનું સર્વલક્ષી સુરુચિપૂર્ણ
સામયિક

કુમાર

વર્ષ ૭૨મું | અંક ૪

સ્થાપના : ૧૯૨૪

સંસ્થાપક અને આદ્યતંત્રી
રવિશંકર મ. રાવળ

ભૂતપૂર્વ તંત્રી
બચુભાઈ રાવત

તંત્રી
ધીરુ પરીખ

ડિરેક્ટરો
હીરાલાલ હ. ભગવતી (ચેરમેન)
બિહારીલાલ પો. શાહ
ભાલચંદ્ર ર. શાહ

સૂચના

* કુમાર દર માસની ૧૫મી તારીખે પ્રકટ થાય છે. મહિનાની આખર સુધીમાં અંક ના મળે તો પોતાના વિભાગની પોસ્ટ ઓફિસે તપાસ કર્યા પછી જ જાણ કરવી. જો અંક સિલકમાં હશે તો બીજો મોકલી અપાશે. આવી અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ અંક પ્રકટ થયા પછી એક માસ સુધીમાં મળશે તો જ તેના પર ધ્યાન આપી શકાશે.
* અહીં પ્રકટ થતાં લખાણોમાંના અભિપ્રાયની જવાબદારી તે તે લેખકની છે.
* લેખકોએ પોતાનું લખાણ કાગળની એક બાજુએ, સ્વચ્છ અને સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું.
* સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ માસમાં અપાય છે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજવી. જવાબી ટપાલખર્ચ ન મોકલવું.
* ગ્રાહકે પોતાના સરનામામાં ગામનો પિન કોડ સ્પષ્ટ અક્ષરે અચૂક જણાવવો. ગ્રાહક નંબર લખવાથી પત્રવ્યવહારમાં વિલંબને ટાળી શકાશે.

એપ્રિલ ૧૯૯૯

કુમાર સળંગ અંક ૮૫૫

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી પ્રકાશક : ધીરુભાઈ ઈ. પરીખ
પ્રકાશનસ્થાન : કુમાર કાર્યાલય લિમિ. ૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, પોલીસ ચોકીની પાછળ,
બઉવાની પોળ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧ (ફોન નં. ૨૧૪૩૭૪૫)
કમ્પ્યૂટર કમ્પોઝ : કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ, ૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, પોલીસ ચોકીની પાછળ, અમદાવાદ-૧.
મુદ્રક : દેસાઈ ઓફસેટ, ૪૬, શિવશક્તિ એસ્ટેટ, હોટેલ પ્રેસ્ટીજની પાછળ,નારોલ ચોકડી પાસે, અમદાવાદ.
વાર્ષિક લવાજમ (માત્ર ૩૦ જૂન, ૧૯૯૯ સુધી જ) રૂ. ૧૦૦; પરદેશમાં હવાઈ માર્ગે ડૉલર ૨૫, પાઉન્ડ ૧૫
અથવા રૂ. ૭૫૦, અમને સીધું લવાજમ મોકલનાર માટે ૩ વર્ષના રૂ.૨૭૦ અને પાંચ વર્ષના રૂ.૪૫૦
આ અંકની છૂટક કિંમત રૂ. ૧૨ - ૦૦ + રવાનગી ખર્ચ રૂ. ૩ - ૦૦

વાચકો લખે છે

'માર્ચ' અંકમાં 'શબ્દકથા' વિભાગમાં હસમુખ વ્યાસે 'વાળુ'ની વ્યુત્પત્તિની 'એકાર્થક કોશ'માં અપાયેલ 'વાલુ' (એક અર્થ દૂધ) દ્વારા કરેલી અટકળ યથાર્થ નથી. આ લૌકિક વ્યુત્પત્તિ કહેવાય, જેને ભાષાશાસ્ત્રીય આધાર નથી. 'દૂધે વાળુ જે કરે તે ઘેર વૈદ્ય ન જાય' એ કહેણીને આધારે શબ્દ વ્યુત્પન્ન કરવા પ્રેરાયા હોવાનો સંભવ છે. વાળુ શબ્દ સમયવાચક છે વાનગીવાચક નથી. આપ્ટેના સંસ્કૃત કોશમાં સમયવાચક વિકાલક શબ્દ છે. તેના ઉપરથી આ વાળુ શબ્દ આવ્યો છે. ('વિકાલક' એટલે 'સાંજની વેળા') હરિવલ્લભ ભાયાણીએ 'લઘુવ્યુત્પત્તિકોશ'માં, કે.કા. શાસ્ત્રીએ 'બૃહદ્ ગુજરાતી કોશ'માં અને મેં મારા મોટો કોશમાં વિકાલક(સં.) વિઆલઉં (પ્રા.), વિઆળુ (જૂ.ગુજ.) - એમ 'વાળુ' શબ્દ બન્યાનું બતાવ્યું છે. જયંત કોઠારીએ એમના 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી કોશ'માં 'વાળુ' માટે વપરાયેલ 'વાલૂ' શબ્દ સંવત ૧૪૭૯ થી ૧૭૦૫ સુધીની 'આરામશોભા રાસમાલા'ની છયે કૃતિઓમાં વિઆલુ છે એમ બતાવી સંસ્કૃત 'વિકાલ' પરથી નિષ્પન્ન કરેલ છે. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદીએ પણ એમના 'બૃહદ્ વ્યાકરણ'માં આ શબ્દ 'વિકાલક' (સં.) ઉપરથી થયાનું નોંધી વિશેષ નોંધ કરી છે કે 'સૂરતમાં નાગરો આજે પણ વિઆળુ શબ્દ વાપરે છે.' હિંદીમાં પણ બ્યાલૂ (-વ્યાલૂ) શબ્દ છે અર્થાત્ બધે 'વિઆળુ' શબ્દ છે જે 'એકાર્થક કોશ'વાળા 'વાલુ' શબ્દ પરથી બનેલ કલ્પી ન શકાય. વળી, 'વાળુ'માં એકલું દૂધ જ નથી લેવાતું, રાંધેલી વાનગી પણ લેવાય છે. - રતિલાલ સાં. નાયક (અમદાવાદ)

માર્ચના અંકમાં 'વાચકો લખે છે'માં શ્રી પ્રફુલ્લ રાવળનું નિરીક્ષણ વાંચ્યું! તેમની 'અર્ધનારીશ્વર'ની ચર્ચા બરોબર નથી લાગતી. અર્ધનારીશ્વર -શિવપાર્વતી- ની લાક્ષણિકતાઓ એકબીજાંમાં વ્યાપ્ત થતી સમજાવવાનો અર્થ છે. એટલે શિવનો ડમરુ પકડેલો હાથ કોમળ છે અને પાર્વતીનો હાથ સ્થૂળ છે, એમ કહેવાને બદલે પાર્વતીની કોમળતા શિવમાં રહેલી હોય છે અને શિવની રુદ્રતા પાર્વતીમાં પણ પ્રકટ થતી હોય છે. શિવની મુદ્રા તાંડવની નથી તે વાત સાચી છે, કારણ કે આ તાંડવનૃત્યનો કોઈ ભાગ જ નથી. ને સાચી તાંડવ મૂર્તિમાં હાથપગ બધું અસ્થિર ગતિમય બતાવાય છે. પણ મ્હોં ઉપર સ્થિરતા, સ્થિતપ્રજ્ઞતા જ દર્શાવાય છે. થોડુંક હાસ્યાસ્પદ એ લાગ્યું કે શિવનું વાહન ગાય નહિ પણ નંદિ છે, એ તેઓ ભૂલી ગયા લાગે છે. આ ચિત્રમાં તે પ્રાણી નંદિ જ છે તે તો બહુ જ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે!! ચિત્રકારો પ્રતીકોથી, સંજ્ઞાથી કેટલીક વાત સમજાવી દેતા હોય છે અને આ 'અર્ધનારીશ્વર' પણ એવું જ છે. - દિનુભાઈ દવે (અમદાવાદ)

'કુમાર'નો ડિસે.'૯૮નો ૮૫૧મો અંક હાથમાં આવતાં 'માધુકરી' વિભાગમાં પ્રો. દાંતવાલાના દેહવિલયના સમાચાર વાંચી આંચકો અનુભવ્યો! સાથે તેમના પરિચયથી ધન્ય બનેલાં થોડાં સ્મરણો સળવળી ઊઠ્યાં.

એમના પરિચયે ગુરુશિષ્યનો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ કેવો હોય તેનો અનુભવ થયો. મારા પતિ પ્રો. નવીનભાઈ શાહ Low Income Farmers In India એ વિષય પર દાંતવાલાસાહેબ પાસે Ph.D. કરતા હતા. દાંતવાલા સાહેબને તેમના પ્રત્યે લગાવ પણ હતો. મારા પતિને રોકફેલર ફાઉન્ડેશનની ૧૯૫૧-૫૨માં ફુલ બ્રાઈટ સ્કોલરશિપ મળી અને Iowa State જવાની તૈયારીમાં હતા. મેડિકલ ચેકઅપ કરાવ્યું. ડૉક્ટરની બેદરકારી કે એમની ભૂલને કારણે T.B.નું ખોટું નિદાન થયું. ખોટી ટ્રીટમેંટ થઈ. પૂ. દાંતવાલા સાહેબે ભલામણ કરીને પ્રતિષ્ઠિત ડૉક્ટર પાસે મોકલ્યા. હોસ્પિટલથી ઘેર આવ્યા પછી થોડા દિવસે બિલ ભરવા ગયા ત્યારે ખબર પડી કે બિલ તો સાહેબે તરત જ ભરી દીધું છે. આમ, ક્યાંય અમને કોઈને ય ખબર પાડીને અમને ઉપકારવશ ન કર્યા. તેમની ભાવના એવી કે આવો હોશિયાર વિદ્યાર્થી કોઈ પણ રીતે જલદી સાજો થવો જોઈએ.

પછી અમે વતનમાં ગયાં ત્યારેય પત્રો દ્વારા ઘણું બળ અને પ્રેરણા આપ્યા કરી કે તું જલદી સાજો થઈ જા. તેમને પથારીમાં રહ્યા રહ્યા કંટાળો ન આવે તેથી કંઈક લખાણ-અનુવાદ વગેરેનું કામ પણ મોકલ્યા કરતા.

અરે ! રાજકોટ કૉન્ફરન્સમાં ટૂંકા સમય માટે આવ્યા હતા. ઘણાં રોકાણો છતાં અમે બીતાં બીતાં ઘેર જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું. ઘણી અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓ, અને પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાનાં આમંત્રણ હતાં જ. પણ તેમણે સૌને કહ્યું કે હું નવીનને ત્યાં જ જમીશ. કેવો સહૃદય અને સ્નેહાળ પ્રેમ એક વિદ્યાર્થી માટે!

બેચાર વર્ષ પહેલાં મારા પતિના અવસાન પછી અમદાવાદ આવ્યા ત્યારેય મારી સાથે ફોન પર વાત કરતાં કહ્યું કે જરા યે મૂંઝાતાં નહીં. મારી કંઈ પણ જરૂર પડે તો ચોક્કસ જણાવજો. કેવી પિતૃતુલ્ય સંભાળ લીધી? આવા પ્રેમાળ અને વંદનીય વ્યક્તિ માટે મારી પાસે શબ્દો નથી!

તેમનું ઋજુ વ્યક્તિત્વ આજ પણ આંખ સામે, તાદૃશ થાય છે ! તેમની અનરાધાર પ્રેમની સ્મૃતિને અભિવંદું છું.
- વનલીલા શાહ (અમદાવાદ)

આશરે ૬૫-૭૦ વર્ષ અગાઉ પણ, વિજાપુર તાલુકાના વડાસણ જેવા નાનકડા ગાયકવાડી ગામની કુમારશાળાના મુખ્ય શિક્ષક તરીકે, મારા પિતાશ્રીને 'બાલજીવન', 'બાલમિત્ર'ની સાથે સાથે 'કુમાર' પણ નિયમિત મંગાવવાનું કેવી રીતે સૂઝયું હશે? ગમે તેમ પણ, સમજણો થયો ત્યારથી જ મને 'કુમાર'નો સંપર્ક થયેલો એવું યાદ છે. તેમાંનાં રંગીન ચિત્રો, છબીઓના સ્વાભાવિક આકર્ષણમાંથી આગળ વધતાં, બાળકોનું પાનું અને અન્ય લખાણોમાં રસ ક્રમેક્રમે કેળવાયેલો. તે હજુ પણ અતૂટ બની રહ્યો છે. 'કુમાર'ના સામાન્ય અર્થ ઉપરાંત બીજો પણ અર્થ મારા

(અનુસંધાન પૃ.૨૨૪)

વૈશાખી વતન ભણી જતાં / ઉશનસ્

(સૉનેટયુગ્મ)

હોલારવ (પૃથ્વી)

દિશા વતનની ગ્રહી હું નીકળી પડ્યો છું; પડે
દરેક પગલું હવે ઘરભણી જ, ભાગોળમાં
જતાં જ ડમરી ચઢેલ લહું, ગોળવંટોળમાં
બધું જ ઘુમરાતું ધૂળ મહીં ગૂઢ ગાઢા પડે !

બધું જ : તરુથી ખર્યાં સકલ જીર્ણ સૌ પાંદડાં,
વિવર્ણ, હલકાં, ધરાથી ઊખડી ગયાં તંખલાં,
બધું જ ઘુમરાય આંધી મહીં, આકળાં-બાકળાં
પીળાં પરણ સંગ સંગ સ્મરણોય પીળાયલાં !

હવે સ્વરથી ઓળખું વતન, શેરી, લોકો ભલાં
બધાં જ મુજ ગામનાં, જરીક લંબ લ્હેકા મહીં
પૂછે ખબર તળપદી વતન બોલીમાં, જ્યાં નહીં
કશી કૃતકતા, અલુ'લુ ભલી ભોમકા વચ્છલા;

ત્યહીં ગહન કોરતો નભ-બપોરનો વૈભવ
સીમેથી - (દઈ પ્રીછ) ઉત્સરત કોઈ હોલારવ !

ને પછી ભૂરી એક્સ્ટસીમાં (હરિણી)

વતનની ભૂરી ભાગોળેથી ભૂરો સ્વર ઉત્સરે
ભભૂતવરણા હોલા કેરો ભૂરા નભ-ઘુમ્મટે;
ભૂખરી ભૂખરી વેળા છે આ બપોરી ભૂમા-પટે,
ભૂખરું ભૂખરું ગૂંચાયું છે બધું જ ભૂરા વળે !

ફકત સ્વર છે પેલા ભૂરા વિહંગમનો પણે
સતત ચલતો એકાન્તોમાં ઉનાળુ બપોરના
અનલસવણે; આખી સીમે બીજો કંઈ શોર ના;
ઘટ ગગનનો કંસારો ક્યાં રહ્યો ઘડી ટાંકણે?

ગગનઘટની ભૂરી ધાતુ લઈ તપી - ઓગળી
ધમણ સમી છાતીથી ફુગ્ગો ફુલાવી ફૂંકો ભરી
ટીપત પર્પોટાની ભીંતો હવાથીય પાતળી
કશી ધીરજથી! હૈયે સેવી કલાકૃતિ શી નવી!

પડઘી જ રહ્યાં આ પોલાણો પલેપલ ટાંકણે,
રણકી જ રહ્યું આસ્ફાલંતું ઊંડાણ અહીં, પણે !

સપનાં / લાલજી કાનપરિયા

(ગાન)

ધીમે ધીમે સરતાં સપનાં
પાંપણ પરથી ખરતાં સપનાં.

શિશિર તણી સૂસવતી રાતે
કંબલમાં થરથરતાં સપનાં.

વાસંતી વરણાગી દિવસો
વનવગડે મઘમઘતાં સપનાં.

ઘોર ઉનાળે સૂરજ સળગે
રણ વચ્ચે રવરવતાં સપનાં.

શ્રાવણ વરસ્યો અમૃત ધારે
તૃણો થૈ ફરફરતાં સપનાં.

અંબર સૂનાં, વાદળ સૂનાં
પવન થઈ પરહરતાં સપનાં.

બંધ કમાડે છાનાંમાનાં
ચાંદરણે ઝગમગતાં સપનાં.

બાગમાં / ઉદયન ઠક્કર

(ગઝલ)

લતાકુંજમાં કેમ ગુંજે સિતારો?
છે ભમરા? કે પાંખાળા સંગીતકારો?

લળીને-ઢળીને ટહુકા કહે છે,
'તમે ક્યાંથી અહીંયાં ? પધારો... પધારો...'

આ તોળાવું ઝાકળનું તરણાની ટોચે,
અને મારા મનમાં કોઈના વિચારો.

મને જોઈને ઘાસ હળવેથી બોલ્યું,
'જરા આમ આવો, પગરખાં ઉતારો.'

તું તો મોટો પહાડ / નલિન પંડ્યા

(ગાન)

તું તો મોટો પહાડ રહ્યો ને
ભલે અમે એક તરણું,
તારી ગતિ અકળ હોય છો
અમે દોડતું હરણું.

જાવાનો જ્યાં વખત આવીયો
પહાડ સમું ભટકાણું,
હળવે રહીને પૂછ્યું ત્યાં તો
પથ્થરનું છે ટાણું.

તારી વાતે આભ ફાટતું
થાય બધાં જીવાણુ,
કાળ-ગર્ભના અંધારામાં
ગુમ રહ્યા પરમાણુ.

તડતડ તૂટે આંખ આગમાં
બળબળતું છે શરણું,
વહી જાય છે સલિલદેવતા
કલકલ બોલે ઝરણું.

બ.રા. કવિતા પારિતોષિક - ૧૯૯૮

શ્રી અશોક રાવત તરફથી બચુભાઈ રાવતની જન્મશતાબ્દીની સ્મૃતિમાં ઈ.સ. ૧૯૯૮ના વર્ષમાં પ્રકટ થયેલાં કાવ્યોમાંથી ઉત્તમ કૃતિને રૂ.૫૦૦નું પારિતોષિક આપવાની જાહેરાત મુજબ જાન્યુઆરી ૧૯૯૮ના અંકમાં પ્રકટ થયેલા જગદીશ ત્રિવેદીકૃત સૉનેટ 'વિજોગ'ને ઉક્ત પારિતોષિક એનાયત થાય છે. કવિને અભિનંદન. નિર્ણાયકો સર્વશ્રી રાજેન્દ્ર શાહ તથા નલિન રાવળના અમે આભારી છીએ.આ પારિતોષિકની યોજના ૧૯૯૯ના વર્ષ માટે યથાવત્ છે. - તન્ત્રી

મૌલિક ચિંતક, નીડર અને ક્રાંતિકારી વક્તા, મંત્રમુગ્ધ કરી નાખતો વાક્પ્રપાત વહેંવડાવનાર અને પ્રબુદ્ધ આર્ષદ્રષ્ટા પણ સદાય વિવાદમાં ઘેરાયેલા

ઓશો રજનીશ

—— નૌતમભાઈ વખારિયા ——

ભૂતકાળમાં ભારતમાં અનેક ચિંતકો અને દાર્શનિકો થઈ ગયા છે. સાંપ્રત ભારતમાં પણ તેનો તોટો નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં ભારતના ભૂપૃષ્ઠ ઉપર ઓશો રજનીશના ઊભરવા સાથે એક વધુ ફિલસૂફનો ઉમેરો થયો. જબલપુર નજીક પોતાને મોસાળ કુચવાડામાં સને ૧૯૩૧ના ડિસેમ્બરની ૧૧મી તારીખે મધ્યપ્રદેશમાં રજનીશનો જન્મ થયો. તેમનું આખું નામ રજનીશચંદ્ર મોહન હતું, પણ ઘરનાં લોકો તેમને 'રાજા'ના હુલામણા નામથી બોલાવતા. તેમના પિતાનું નામ બાબુલાલ ખાટે અને માતાનું નામ સરસ્વતીદેવી. કુચવાડા ખૂબ નાનું ગામ હતું. ત્યાં રેલવે, પોસ્ટ ઑફિસ, પ્રાથમિક શાળા કે દવાખાનું પણ નહોતું. લીંપણ અને ઘાસથી બનાવેલાં થોડાં ઝૂંપડાં જેવાં મકાનો વચ્ચે રજનીશ જન્મ્યા હતા તે એક જ મકાન ઈંટ-ચૂનાનું બનેલું હતું. ગામમાં કોઈ અખબાર પણ આવતું નહોતું. ગામની આજુબાજુ કેટલીક નાની-નાની ટેકરીઓ હતી તથા ગામને ગોંદરે વૃક્ષોથી ઘેરાયેલી એક સરસ મજાની તલાવડી હતી. જન્મથી સાત વર્ષ સુધી રજનીશ આ ગામમાં તેમનાં નાના-નાની સાથે રહ્યા. ગામમાં ધૂડી નિશાળ પણ ન હોવાને કારણે સાત વર્ષ સુધી રજનીશ નિર્બંધ અને અશિક્ષિત રહ્યા.

રજનીશનાં માતા-પિતાને કુલ ૧૧ સંતાનો (૫ દીકરા અને ૬ દીકરીઓ) પૈકી રજનીશ સૌથી મોટા હતા. તેમના બાપદાદા જૈન ધર્મની દિગંબર શાખાનો એક નાનો તરણતારણ પંથ પાળતા હતા. તેમના પિતા ઈટારસી પાસેના ટિમરની ગામના વતની હતા પણ ધંધાર્થે તેઓ બાજુના ગામ ગાડરવારામાં રહેવા આવ્યા હતા. તેમનો પૈતૃક ધંધો કાપડનો હતો. તેમના પિતા અને નાના શ્રીમંત નહોતા પણ ખાધે-પીધે સુખી સ્થિતિના ગણાય.

નાના-નાની તેમને અનહદ પ્યાર કરતાં અને લાડથી રાખતાં હતાં. નાના-નાનીએ સ્વેચ્છાનુસાર કાંઈ પણ કરવાની તેમને પૂરી સ્વતંત્રતા આપી હતી. આ વર્ષો બાળક રજનીશે મોજમસ્તી, તરવું, ઘોડેસવારી અને ખેલ-કૂદમાં વીતાવ્યાં. એક કહેવાતો શિક્ષક તેમને કક્કો-બારાખડી શીખવવા આવતો હતો, પણ આમ તો તે શિક્ષક પોતે જ અશિક્ષિત હતો!

સાતમા વર્ષના અંતે તેના નાના ગંભીર રીતે બીમાર પડ્યા. તેમની સારવાર માટે તેમને ગાડરવારા લઈ જવા જરૂરી હતું. ત્યારે ગાડરવારાની વસ્તી વીસ હજારની હતી અને ત્યાં તબીબી સારવારની સગવડ હતી. તે વખતે ગામડાંઓમાં રસ્તા તો હતા જ નહિ તેથી કુચવાડાથી ગાડરવારાનો ૩૨ માઈલનો પંથ ગાડામાં કાપવાનો હતો. આ સફરમાં દર્દી સાથે તેનાં નાની, રજનીશ અને ગાડું હાંકનાર નોકર ભૂરો - તેટલાં જણ હતાં. નાનાજી બેશુદ્ધ જેવી અવસ્થામાં 'નમો અરિહંતાણમ્'નો જાપ જપતા હતા. આ અવસ્થામાં ગાડરવારા પહોંચે તે પહેલાં, રજનીશના ખોળામાં માથું ઢાળી તેના નાના મૃત્યુ પામ્યા. બાળક રજનીશનો મૃત્યુ સાથેનો આ પહેલો નિકટનો પરિચય હતો. આ મૃત્યુ તેમના ઉપર ખૂબ ઊંડી છાપ છોડી ગયું અને તે પછી તે થોડા અંતર્મુખી બની ગયા.

નાનાજીના મૃત્યુ પછી રજનીશ તથા તેમનાં નાની ગાડરવારા રહેવા આવી ગયાં. ત્યાં તેમના પિતાનું ઘર હોવા છતાં તેઓ રાત્રે તો તેમની નાનીને ત્યાં રહેતા. નાની તેમને ખૂબ સાચવતાં અને તેમના બધા ઉપદ્રવો પ્રેમથી સહી લેતાં. ૧૯૭૦ની સાલમાં તેમની નાનીનું પણ અવસાન થયું.

ગાડરવારા આવ્યા પછી સાત વર્ષની ઉંમરે રજનીશને પ્રાથમિક શાળામાં મૂકવામાં આવ્યા. શાળાના પ્રથમ દિવસે જ તેમણે શાળામાં ઉપદ્રવ કરવાનું શરૂ કર્યું. તેમનાં તોફાનોની લાંબી હારમાળા છે. તેમનાં તોફાનોથી તંગ આવીને તેમના સંપર્કમાં આવનાર હર કોઈ તેમનાથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે. વર્ગ-શિક્ષકના શિક્ષણમાં ધ્યાન આપવાને બદલે બારીબહાર

ઝાડ-પાન, આકાશ અને કુદરતના નઝારાને તેઓ જોયા કરે. વર્ગશિક્ષકે ચિડાઈને તેમને આંગળીઓની વચ્ચે પેન્સિલ દબાવવાની સજા કરી. આ સજા સામે તેમણે હેડમાસ્તરને ફરિયાદ કરી. હેડમાસ્તર સામે નાના બાળકે દલીલ કરી કે વર્ગમાં બારીબહાર ન જોવું તેવો કોઈ નિયમ નથી. હેડમાસ્તર દલીલ ન કરી શક્યા. પછી બાળક પોલીસ કમિશનર પાસે ગયો અને છેવટે વાત સ્કૂલ કમિટીના ઉપપ્રમુખ પાસે પહોંચી. તેઓ રજનીશની દલીલ સામે ઝૂકી પડ્યા અને તેમણે વર્ગશિક્ષક 'કંતાર માસ્તર'ને નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યા. આમ, શાળાના પહેલા જ દિવસે રજનીશે મોટું પરાક્રમ કર્યું ! ત્યાર પછી તો શાળાજીવન દરમિયાન તેમનાં તોફાનોનો સિલસિલો ચાલ્યો, તેમને ગળે ન ઊતરે તેવી કોઈ વાત તેઓ માને નહિ. શિક્ષકો પરેશાન રહે. કોઈ તેમને નાપાસ કરે નહિ, કારણ કે દરેક શિક્ષક તેમનાથી છુટકારો ઇચ્છે અને છુટકારો મેળવવાનો સહેલો ઉપાય એ હતો કે તેમને ઉપલા વર્ગમાં ચડાવી દેવા! સ્કૂલમાં વક્તૃત્વ અને અન્ય સ્પર્ધાઓમાં તેમને પુષ્કળ ઇનામો, મેડલ, કપ, ટ્રોફીઓ વગેરે મળવા માંડ્યાં. અખિલ ભારતીય વક્તૃત્વ સ્પર્ધામાં તેઓ ચેમ્પિયન બન્યા હતા અને સુવર્ણચંદ્રક મેળવ્યો હતો. તેમની વક્તૃત્વ અને તર્કશક્તિ અજોડ હતી. ઇનામો જીતવાનો આ સિલસિલો છેક યુનિવર્સિટી સુધી ચાલુ રહ્યો.

ગાડરવારા ગામથી રેલવે સ્ટેશન બે માઈલ દૂર હતું અને તેની બીજી બાજુ ચાર માઈલ દૂર ચિંચલી નામનું ગામ હતું.ચિંચલી એ એક નાનું રજવાડું હતું, અને મહર્ષિ મહેશ યોગીનું વતન હતું. મહેશ યોગીનું સાંસારિક નામ મહેશકુમાર શ્રીવાસ્તવ હતું. આમ, મહેશ યોગી રજનીશના પડોશના ગામના હતા. દસ વર્ષની ઉંમરે રજનીશ ગાડરવારા સ્ટેશને ગાંધીજીને મળ્યા હતા અને ગાંધીજીને પણ પોતાની દલીલોથી દંગ કરી દીધા હતા.

તેમના શાળાજીવન દરમિયાન તેઓ મગ્ગા બાબા, પાગલ બાબા અને મસ્તો બાબા નામના ત્રણ જુદા જુદા મહાત્માઓના સંપર્કમાં આવ્યા હતા. આ અંગે પુસ્તક ભરાય તેટલી જુદી કહાણી છે. આમાં મસ્તોબાબાએ તેમની મુલાકાત વીસ વર્ષની નાની વયે શેખ અબ્દુલ્લા, જવાહરલાલ નેહરુ અને ફિરોજ ગાંધી સાથે કરાવી હતી. પંડિતજીએ તેમને નેવું મિનિટની લાંબી મુલાકાત આપી હતી અને તેમની ધ્યાનની વાતોથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા. લાલબહાદુર શાસ્ત્રીએ પણ તેમને મળવાનું નિમંત્રણ આપ્યું હતું. અને જે તારીખ મળવાની નક્કી થઈ હતી તે તારીખે તેઓ તાશકંદથી ભારત પાછા આવવાના હતા, પરંતુ કમનસીબે તાશકંદમાં આગલી રાતે તેમનું અવસાન થયું અને રજનીશની અને લાલબહાદુર શાસ્ત્રી વચ્ચેની આ મુલાકાત થઈ શકી નહિ. આ બધું તેમની નવ અને પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમર વચ્ચે બન્યું.

બચપણથી જ રજનીશ બળવાખોર અને વિદ્રોહી વ્યક્તિત્વ

રજનીશ - એક લાક્ષણિક મુદ્રામાં

ધરાવતા હતા. તેઓ સામાજિક અને રાજકીય રીતે સ્વીકૃત બધી પરંપરાઓનું ખંડન કરતા રહ્યા હતા. તેઓ સત્યનો જાતે જ અનુભવ કરવાનો આગ્રહ રાખતા હતા. તેઓ કહેતા કે સત્ય માટે ઉધાર જ્ઞાન અને ધારણા કદી પણ ઉપયોગી થાય નહિ.

સાગર યુનિવર્સિટીમાંથી ૧૯૫૭ના વર્ષમાં તેઓ દર્શનશાસ્ત્રના વિષય સાથે પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ નંબરે એમ.એ. થયા બાદ રાયપુરમાં સંસ્કૃત કોલેજમાં એક વર્ષ અને જબલપુર યુનિવર્સિટીમાં આઠ વર્ષ દર્શનશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકે નોકરી કરી. પ્રોફેસર તરીકે પણ તેઓ લુંગીની જેમ ધોતી અને ખુલ્લા ડિલ ઉપર ચાદરનો પહેરવેશ રાખતા. સ્કૂલમાં જેમ યુનિફોર્મ અને ટોપી પહેરવાનો અનાદર કર્યો તેમ પ્રાધ્યાપક તરીકે ટાઈપેન્ટને બદલે આવા પહેરવેશથી ચકચાર થતી રહી પણ તેમના શિક્ષણકાર્યને આંચ આવી નહિ. દર્શનશાસ્ત્રનો વિષય ગણ્યાં-ગાંઠ્યાં વિદ્યાર્થીઓ જ લેતા હોય છે પણ રજનીશજીના વ્યાખ્યાનમાં અન્ય વિદ્યાર્થીઓ પણ હાજરી આપતાં અને તેમની જ્ઞાન-ગંગોત્રીમાં સ્નાન કરતાં. નોકરીમાં હતા ત્યારથી જ તેમણે આચાર્ય રજનીશના નામથી દેશમાં વ્યાખ્યાનો આપવાનું શરૂ કરી દીધું અને અંતે ૧૯૬૬ની સાલમાં દેશભરમાં પરિભ્રમણ અર્થે તેમણે નોકરી છોડી દીધી. નોકરી દરમિયાનની પણ તેમની રોચક કથાઓ પાનાં ભરાય તેટલી છે!

કહેવાય છે કે ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેમને પરમ જ્ઞાન લાધ્યું હતું અને તેઓ પ્રબુદ્ધ બની ગયા હતા. જબલપુરમાં ભંવરતાલના બગીચામાં મૌલશ્રી-વૃક્ષ નીચે તા.૨૧-૩-૫૩ના રોજ રાત્રે બે વાગે તેમને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હતો. અહીં તેમની બાહ્ય જીવનકથાનો અંત આવી ગયો. તે પછી પોતાના વિશે તેઓ કહેતા, 'હવે હું કોઈ શોધ કે તલાશમાં નથી. અસ્તિત્વે તેનાં બધાં દ્વાર ઉઘાડી નાખ્યાં છે. હું એમ પણ નહીં કહી શકતો કે હું અસ્તિત્વને ધારણ કરું છું, કારણ કે હવે તો હું અસ્તિત્વનું એક અભિન્ન અંગ જ છું. ફૂલ ખીલે છે તો તેની સાથે હું પણ ખીલું છું. સૂર્ય ઊગે છે તો તેની સાથે હું પણ

રજનીશ - કિશોર વયે

ઊગું છું. મારી અસ્મિતા સાવ ઓગળી ગઈ છે. મારો દેહ એ પ્રકૃતિનો ભાગ છે, મારું અસ્તિત્વ એ સમગ્રનો ભાગ છે. હવે મારી કોઈ જુદી ઓળખ નથી.' (આ લેખમાં અહીંથી હવે પછી તેમને માટે 'ઓશો' નામ વાપરીશું).

પત્રો સિવાય ઓશોએ જાતે તો કશું લખ્યું જ નથી. તેઓ વ્યાખ્યાનમાં જે બોલે તે શરૂશરૂમાં મુંબઈના જીવન જાગૃતિ કેન્દ્ર તરફથી પ્રકાશિત થવા માંડ્યું. શરૂઆતનાં તેમનાં પુસ્તકો હતાં 'સાધનાપથ', 'ક્રાંતિબીજ', 'સિંહનાદ', 'મિટ્ટી કે દિયે', 'પથ કે પ્રદીપ' વગેરે. આ બધી નાની નાની અને કિંમતમાં સાવ સસ્તી પુસ્તિકાઓ હતી. પ્રવચનો અને આ નાનકડા સાહિત્યગુચ્છો દ્વારા જ તેમના તરફ લોકો આકર્ષાતાં રહ્યાં. તેઓની ખ્યાતિ જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ દળદાર અને કિંમતી પુસ્તકો પ્રકટ થવા માંડ્યાં અને તેમની કીર્તિની ચરમ સીમાએ તો ખૂબ જ ઊંચી ગુણવત્તાવાળાં અને ભારે કિંમતનાં હિંદી, અંગ્રેજી તથા દુનિયાની ઘણી ભાષાઓમાં અનુવાદિત પુસ્તકોનું પ્રકાશન થયું. ખૂબીની વાત એ છે કે પોતાનાં આ બધાં પુસ્તકો ઓશોએ પોતે કદી વાંચ્યાં નથી !

શરૂઆતની તેમની કાર્યશૈલી સમજવા જેવી છે. તેઓ સાંપ્રત વિષય ઉપર એકાદ પ્રવચન આપે. આ પ્રવચન પરંપરિત ખ્યાલોને જડમૂળથી હલાવી નાખનારું હોય. દા.ત. 'શાસ્ત્રમાંથી સત્ય ઉપલબ્ધ થાય નહિ' તે વિષય ઉપર તેઓ પ્રવચન આપે. તેની ચર્ચા શરૂ થાય. દરમિયાનમાં એક-બે મહિના તેઓ દૂર પ્રદેશોના પ્રવાસે ચાલ્યા જાય. ત્યાંથી પરત આવીને જે જગ્યાએ તેમણે પ્રથમ પ્રવચન આપ્યું હોય ત્યાં તે જ વિષય ઉપર તેઓ પ્રવચનોની હારમાળા આપે. આમાં પ્રશ્નોત્તરી પણ હોય જ. વચ્ચેના ગાળામાં ઊઠેલાં વમળોનો તેમાં જડબાતોડ જવાબ હોય. સાથે સાથે પહાડી કે અન્ય રમણીય પ્રદેશોમાં તેમની આધ્યાત્મિક સાધના-શિબિરો તો ચાલુ જ હોય. તેમનો સચોટ અને વેધક વાણીપ્રવાહ શ્રોતાગણને મંત્રમુગ્ધ કરી દેતો. તેમના વિચાર ખૂબ જ મૌલિક, ક્રાંતિકારી અને જેવો તેવો માણસ પચાવી ન શકે તેવા હતા. આળપંપાળ કરીને સાચવી રાખેલી જરીપુરાણી પરંપરાઓ, માન્યતાઓ કે સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ ઉપર ચોટદાર ઘા સામાન્ય માણસ જીરવી શકે નહિ. અત્યાર સુધી આપણે શ્રમનો મહિમા ગાયો છે, જ્યારે ઓશોએ શ્રમથી મુક્ત થવાની ફિલોસોફી આણી. આપણે જરૂરિયાતો ઓછી કરવાની, સંતોષ વધારવાની અને તૃષ્ણા ઘટાડવાની વાતો કરી છે, જ્યારે ઓશો જિંદગીમાં તીવ્ર અસંતોષની નવી વાત લાવ્યા. આપણે પૈસો અને ભૌતિકવાદને ધિક્કારતા આવ્યા છીએ, જ્યારે ઓશો કહે છે કે ભૌતિકવાદની પરાકાષ્ઠા વિના માણસ આધ્યાત્મિક બની શકતો નથી.

ઓશો ખૂબ જ વિવાદાસ્પદ વ્યક્તિ રહ્યા છે તેથી કોઈ પણ જાગ્રત વ્યક્તિ તેનાથી અજાણ હોવાનો સંભવ નથી. તેમના એકએક પ્રવચન પછી તેમના મિત્રોની સંખ્યા સેંકડો હજારોમાં વધતી જાય. પણ છએક મહિનાના ગાળામાં તેઓ એક એવો બૉમ ફેંકે કે આ અરસામાં તેમના જે ચાહક હોય તેમાંનાં ઘણાં તેમનાં દુશ્મનો બની જાય ! ફરી પાછી પ્રવચનમાળા, ફરી નવા મિત્રો, ફરી નવો બૉમ અને ફરી મિત્રોની દુશ્મનોમાં બદલાહટ! આ પ્રમાણે ઘટમાળ ચાલ્યા કરે. સંપ્રદાય અને ધર્મગુરુ પરના પ્રહારથી શરૂઆત કરીને, પરંપરાગત વિચારોને ધરમૂળથી હલાવી નાખે તેવાં ક્રાંતિકારી પ્રવચનો દ્વારા તેમણે સેક્સ, ગાંધીજી, સમાજવાદ, નગ્નતા, સંન્યાસ અને અંતે 'આચાર્ય'માંથી 'ભગવાન'ના રૂપાંતરના કાતિલ બૉંબથી ખળભળાટ મચાવી દીધો. આ કારણે ઓશોના સ્થાયી ચાહક બની રહેવું કઠિન બની રહ્યું. મોટા ભાગનાં લોકોને તેમની વાત લોઢાના ચણા ચાવવા જેવી લાગી. ઓશો શરૂશરૂમાં તો ધાર્મિક પુરુષ દેખાવા લાગ્યા. તેમણે સાંપ્રદાયિક ધર્મની આલોચના શરૂ કરી. જ્યારે જ્યારે તેઓ સંપ્રદાયની વિરુદ્ધ બોલે ત્યારે તેઓ મંદિર, મસ્જિદ, ચર્ચ અને હિંદુ પંડિત, મુસ્લિમ મૌલવી તથા ઈસાઈ પાદરી વગેરે બધા ધર્મો અને ધર્મગુરુઓની વિરુદ્ધ તીવ્ર માર્મિક વાણીમાં બોલે. સ્ત્રીપુરુષ સંભોગમાંથી પણ સમાધિ તરફ જઈ શકાય છે તે વિધાનથી તો ભારે હલચલ મચી ગઈ. ગાંધીશતાબ્દી વર્ષમાં ગાંધીજીની ટેક્નોલૉજી વિરુદ્ધની વિચારસરણીની ઝાટકણી કાઢી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે અનેક ગાંધીવાદીઓ સાથેના ઓશોના નિકટના સંબંધો હતા તે તૂટી ગયા. ત્યાર પછી ઓશોએ 'સંન્યાસ'ની એક નવીન ધારણાને વહેતી મૂકી, જેમાં ઘરમાં અને બજારમાં રહીને સંન્યાસી થવાની વાત હતી. એક એક બૉંબ ઉપર લોકોમાં, અખબારોમાં બેહિસાબ ચર્ચા ચાલતી. હજુ આ સંન્યાસની વાતનો પડઘો શાંત નહોતો પડ્યો ત્યાં તો તેમના સંન્યાસીઓ તેમને 'ભગવાન' તરીકે સંબોધવા માંડ્યા. સાથે સાથે 'પ્રભુ-ચિકિત્સા'ની વાત પણ આવી.

ઓશો કહેતા કે તેઓ ન તો ગુરુ છે કે ન તો ઉપદેશક. તેઓ ન તો કોઈ વાદ ખડો કરવા માગે છે, ન સંપ્રદાય કે ન તો તેમના વિચારો ઠોકી બેસાડવા માગે છે. બલકે, તે તો કહેતા કે મૂઢ લોકો જ બીજાથી પ્રભાવિત થાય છે અને શિષ્યો બને છે. તેઓ માત્ર એટલું જ ઇચ્છે છે કે હિંદુસ્તાનમાં કેટલાંય વર્ષોથી વિચાર અટકી ગયો છે તે વિચારની ધારા ફરી શરૂ

રજનીશનાં માતાપિતા

થાય. તેઓ વૈજ્ઞાનિક ઢબથી વૈચારિક ક્રાંતિ ઇચ્છે છે. તેમનું સૂત્ર હતું, 'વ્યક્તિમાં શાંતિ અને સમાજમાં ક્રાંતિ.' તેમનું બીજું સૂત્ર હતું, 'પ્રેમ, પ્રેમ અને પ્રેમ.'

તેઓએ પોતાના એક પ્રવચનમાં કહેલું કે 'મારી સાથે જેઓને સંબંધ છે તેમાંના કોઈ પણ મારા અનુયાયી નથી. મારો અને તમારો સંબંધ વધુમાં વધુ મિત્રોનો સંબંધ છે, તેનાથી વધારે નહિ. મારી સામે વિરોધ હોવા છતાં આપ મારો સાથ આપી શકો છો. કોઈ કોઈ વાતમાં વિરોધ હોય અને કોઈ કોઈ વાતમાં સંમતિ હોય તો પણ આપણો મૈત્રીનો સંબંધ ચાલુ રહી શકે છે... અનુયાયી સાથે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. અનુયાયીને બધી બાબતમાં સહમત થવું પડે છે, તો તે બિચારાને બેચેની થાય તે મને કઈ રીતે સમજાવે. મોકો મળતાં બીજાઓ પણ પૂછે કે હવે તમારે આ બાબતમાં શું કહેવું છે? તો મુશ્કેલી શરૂ થાય છે. તો આપ અનુયાયી નહિ પણ મારા મિત્ર છો તે ખાસ ખ્યાલ રહેવો જોઈએ કે જેથી મારી જે વાત આપને ઠીક લાગે તેમાં આપ મારા સાથી છો, જે ઠીક ન લાગે તેમાં આપ મારા વિરોધી છો. બીજાને પણ આ પ્રમાણે આપ કહી શકો છો જેથી મારો બિનજરૂરી બચાવ કરવાની જરૂર પડતી નથી. જ્યારે આપનું મન જ ના પાડતું હોય ત્યારે મારી રક્ષા થઈ શકતી નથી અને રક્ષા ન થાય તો બેચેની થાય છે અને તેમાંથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્રોધમાં મારી સાથેનો સંબંધ બગડે છે.

'આપણે એક જાતનો ભાવ બનાવી લઈએ છીએ અને પછી તે ભાવને અનુકૂળ હું વર્તું તેવી આપની અપેક્ષા રહે છે. મારો કોઈ વિશ્વાસ નહિ, મારો કોઈ ભરોસો નહિ. હું કાલે શું કહીશ તેની કોઈ ખાતરી નથી તેથી ભૂલથી પણ મારા માટે કોઈ ધારણા બનાવશો નહિ. ધારણા બનાવવાથી કષ્ટ થાય છે... જિંદગી ખૂબ જ મોટી છે અને આજ નહિ તો કાલ, જિંદગીનાં બધાં પાસાંઓ પર

મગ્ગા બાબા

મારે કંઈ ને કંઈ કહેવું છે. એટલે દૂર સુધી કોણ મારી સાથે ચાલશે? જેટલે દૂર સુધી આપ મારી સાથે ચાલી શકો તેટલે સુધી આપણો સાથ છે. તેનાથી આગળ મારે કશી લેવાંદેવાં નથી.

'કોઈની ધારણાને અનુકૂળ હું ચાલી શકતો નથી. મને ખુદને પણ ખ્યાલ નથી કે કાલે હું કેમ ચાલીશ. મારી પાસે તેનો કોઈ હિસાબ નથી. વિચાર કરીને કદી કોઈ વાત કરતો નથી... કોઈ આ પ્રમાણે કરશે તો હું આ પ્રમાણે કરીશ તેવી કોઈ મારી તૈયારી હોતી નથી. હું નીપટ ખાલી માણસ છું. સામે જે વાત આવે છે તે કરી લઉં છું. પછી તે ભૂલી જઈને સૂઈ જાઉં છું.

'બસ, આપનો મારી સાથેનો સંબંધ રસ્તા ઉપર ચાલતા મિત્રોનો છે. થોડે દૂર સુધી આપ મારી સાથે ચાલો છો. પછી આપનો મુકામ આવી જાય છે અને આપ રોકાઈ જાઓ છો, અને પરસ્પર નમસ્કાર થઈ જાય છે. હું આગળ ચાલ્યો જાઉં છું. જે જેટલે દૂર સુધી ચાલી શકશે તે ચાલશે. તે માટે તેમનો આભાર. તેનાથી આગળ તે જઈ શકતા નથી, કારણ કે તે તેમની પરેશાની છે. મારી પણ પરેશાની છે કે હું ત્યાં રોકાઈ શકતો નથી... શ્રદ્ધાનો ભાવ ખૂબ જ ખતરનાક છે... જેવી શ્રદ્ધા તૂટે છે તેવી જ, વ્યક્તિ બરાબર ઊલટા લોલક તરફ પહોંચી જાય છે. શ્રદ્ધા તૂટે છે તો અશ્રદ્ધા આવે છે, પછી વચ્ચે રોકાતા નથી. મૈત્રી તૂટે છે તો દુશ્મની આવે છે, વચ્ચે કોઈ રોકાતું નથી. અને જેવા તે દુશ્મન બનશે કે તરત જ, જેમ તે મારી બધી વાતો પર ઝનૂનથી સહમત થતા હતા તેમ હવેથી તે બધી વાતો ખોટી છે તેમ કહેશે. આ સોદો મોંઘો પડે છે. મને રોજ આવો અનુભવ થાય છે.

'મારા પ્રત્યે આપની કોઈ પ્રતિબદ્ધતા નથી. મારી કોઈ વાત આપને સારી લાગે તો તે આપની મોજ છે. આપ બે ડગલાં મારા હમસફર બનો છો. પછી નમસ્કાર કરી છૂટા પડી જઈએ છીએ. ફરીથી આપને કોઈ દિવસ યોગ્ય લાગે તો ફરીથી આપ હમસફર બનો છો. મારી જે વાત આપને ઠીક લાગે તે આપ ચાર મિત્રોમાં કહો છો.' *(આવતા અંકે આગળ)

[*૧૯૬૭માં રાજકોટમાં આપેલ પ્રવચનનો અંશ.]

સ્વપ્ન-ધ્વંસ

વ્રજેશ આર. વાળંદ

'શું નામ છે તારું ?'

'સજની, શ્યાહેબ.'

'સજની !' આવું તે કાંઈ નામ હોય !'

'નામમાં તે વળી શું બળ્યું છે, શ્યાહેબ ? હાથીને કીડી કે'વાથી એ કાંઈ નાનો થોડો થઈ જાય!' એ આછું મરકતાં બોલી.

'તું આ બધું ક્યારે બનાવે છે ?' એનાં રમકડાં પર એક નજર નાખતાં મેં પૂછ્યું. મને ખરે જ એમાં રસ પડ્યો હતો.

'અમ, વળી! જ્યારે ટેમ મળે ત્યારે. ઘેર જાઉં, આ છૈયાને ને એના બાપને ખવરાવું, પછી ખડિયાના અજવારે બેસી જઉં. આરા આ કનિયાનો બાપ મને કૂણી માખણ જેવી માટી ગૂંદી આપે.'

'પણ, આમ તો સજનીબેન, તારી આંખને નુકસાન થાય.' મેં સ્વરમાં જરા ચિંતા આણી કહ્યું.

'લો, કરો વાત !' કહેતાં એ ખડખડાટ હસી પડી. 'અરે શ્યાહેબ ! અંધારે ય સોયમાં દોરો પરોવી દઉં એવી આંખ્યું છે મારી. ને એ તો એવું છે ને શ્યાહેબ કે શરીરને જેટલા લાડ લડાવીએ એટલું એ વાંકું થાય. તમારા જેવા, ઝગારા મારતા દીવા ક્યાં લેવા જાવા ?'

મેં પહેલી જ વાર એની આંખોને ધારીને જોઈ. પાણીદાર મોતીની જેમ એ ચમકી રહી હતી. ગોરા ગાલ, રતૂમડા હોઠ, અણીશુદ્ધ શ્વેત દંતાવલી, સંઘેડા-ઉતાર નમણી કાયા વગેરે એની સર્વાંગી તંદુરસ્તીની ચાડી ખાતાં હતાં. ક્યાંય કોઈ કસર નહીં.

.....બપોરના લગભગ ત્રણેક વાગ્યા હતા. હું વામકુક્ષી પૂરી કરીને ઊઠ્યો હતો. હારમોનિયમ પર એક ગીતની તર્જ બાંધવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. ત્યાં જ વિશિષ્ટ લહેકાવાળા એક મધુર ટહુકાએ બારીમાંથી પ્રવેશી, કાળઝાળ વૈશાખી બપોરે આખા ખંડને જાણે વાસંતી વાતાવરણથી ભરી દીધો. 'એ...ય આ રમકડાંવાળી આવી. ભાતભાતનાં રમકડાં લ્યો, પારેવું ને મોર, સપાઈ ને ચોર, ઢીંગલો ને ઢીંગલી લાવી, આ રમકડાંવાળી આવી.' સાતે ય સૂરોનો જાણે લયબદ્ધ આરોહ-અવરોહ. વાહ, શો ચઢાવ-ઉતાર હતો એ સ્વરમાં! તર્જ બાંધવાનું પડતું મૂકી મેં બારીમાંથી ડોકિયું કર્યું. માંકડાનાં માથાં ફાટે એવી વૈશાખની કાળઝાળ ગરમીથી ત્રસ્ત આ સોસાએટીનાં લોકો બારી-બારણાં ચપોચપ ભીડી એ.સી. અને એર કૂલરની કૃત્રિમ શીતળતા માણી રહ્યાં હતાં. ખૂબ ધનવાન લોકો અહીં વસે છે. કોને ફુરસદ હતી આ કંઠ- માધુર્ય આસ્વાદવાની? સિમેન્ટ કોંક્રિટના આ સૂમસામ અરણ્યમાં આ નારી-દેહી કોકીલાના ટહુકાઓ નિષ્પ્રાણ દીવાલો સાથે ટકરાઈ પ્રભાવહીન પ્રતિઘોષ કરી રહ્યા હતા. મને અહીંના સુખી (!) લોકોની ખરે જ દયા આવી ગઈ. મારા એક ધનિક મિત્રના કૃપાબળે અન્ય વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં સુધી મને એના આ મહાલયમાં કામચલાઉ આશ્રય પ્રાપ્ત કરવાનું સદ્‌ભાગ્ય સાંપડ્યું હતું. મેં બારીમાંથી ડોકિયું કાઢ્યું ન કાઢ્યું ત્યાં તો મારી ને એની નજર એક થઈ. એનો ટહુકો અધવચ્ચે અટકી ગયો. મારી સામે આશાભરી મીટ માંડતાં એ બોલી : 'શ્યાહેબ, રમકડાં લેવાં છે ?' હું એને અપલક નીરખી રહ્યો. એ ફરી ટહુકી : 'રમકડાં લેશો, શ્યાહેબ ?' હું તંદ્રામાંથી જાગ્યો હોઉં એમ ઝબકીને બોલ્યો : 'હા, હા, ઊભી રહે. હું નીચે આવું છું. હું પહેરણ ચડાવી સડસડાટ નીચે આવ્યો. એણે ટોપલો ઓટલા પર ઉતાર્યો. મેં એનાં રમકડાં ચકાસણીકારની નજરે જોયાં. ખરેખર એણે મૃત્તિકામાં પ્રાણ પૂર્યા હતા. મેં મારા ચાર વર્ષના પુત્ર કેયૂર માટે કેટલાંક રમકડાં ખરીદ્યાં. મેં આપેલું પાણી પોતે ખોબલો ધરીને પીધું. એના છોકરાને પિવરાવ્યું. ને પછી 'ચાલ, બેટા કનિયા' કહી, એને કાખમાં તેડી, સૂંડલી માથે ચડાવી પવનની લહેરખીની જેમ ટહુકતી ટહુકતી ચાલી ગઈ. દેખાઈ ત્યાં સુધી હું એની ગૌરવભરી ચાલ નિહાળી રહ્યો.

.....એના ગયા પછી અમારા બંને વચ્ચે થયેલો સંવાદ હું વાગોળી રહ્યો. 'વાહ ! શું રૂપ, શું ઠસ્સો, શું લહેકો ! શું આમ જ વૈશાખી લૂમાં આ લહેકો રોળાઈ જશે ? આમ જ એનું આખું આયખું પૂરું થશે ?' મન ચગડોળે ચડ્યું.

.....નાનકડો કેયૂર અને મારી પત્ની રશ્મિકા ગામડે વેકેશન માણીને પાછાં આવી ગયાં હતાં. એક વર્ષાવિહોણી શ્રાવણી સંધ્યાએ અમે કાંકરિયા પર લટાર મારવા નીકળ્યાં હતાં. લહેરાતા તરંગો જોતાં અમે બેઠાં હતાં. ત્યાં જ સજનીનો ટહુકો સંભળાયો. મેં નજર દોડાવી. એ ન દેખાઈ. મેં એના અવાજની દિશાનું અનુમાન કરી એ તરફ ડગ માંડ્યાં. માનવ-મેદનીને વીંધતો હું આગળ વધ્યો. આખરે એ બાળકો વચ્ચે ઘેરાયેલી નજરે પડી. નાનાં ભુલકાંઓ જીદ કરીને એમની મમ્મીઓ પાસે રમકડાં લેવડાવતાં હતાં. હું રસપૂર્વક સજનીનો કાર્યકલાપ નિહાળી રહ્યો. વ્યાવસાયિક સૂઝબૂઝનું નામનિશાન નહીં. એનાં સુંદર રમકડાં અને નિખાલસ હાસ્ય કોઈને પણ આકર્ષવા પૂરતાં હતાં. ધીમે ધીમે સંધ્યાએ રમણીય રાત્રિનું રૂપ ધારણ કર્યું, સજની એનો અસબાબ સમેટવામાં મગ્ન હતી. મેં હળવેકથી સાદ કર્યો : 'સજનીબેન !' ને એણે ચોંકીને મારી સામે જોયું . મને ઓળખતાં એને થોડી વાર થઈ, પણ પછી તરત જ 'શ્યાહેબ ! તમે અહીં ચ્યોંથી ?' કહી મલકી. 'બસ, એમ જ.' મેં કહ્યું, 'અહીં ફરવા નીકળ્યાં હતાં ત્યાં તમારો ટહુકો સાંભળ્યો.' એ શરમાઈને નીચું ભાળી ગઈ. પછી મારકણું મલકતાં બોલી : 'તે અમે કોયલ થોડાં છૈઈ કે ટહુકો કરીં!' એના ફૂલ-શા ગુલાબી ગાલ પર શરમની ટસરો ફૂટી નીકળી. મેં એને કેયૂર અને રશ્મિકાનો પરિચય કરાવ્યો. પ્રેમથી કેયૂરને એણે સુંદર રમકડું આપ્યું. પૈસા ધરાર ન લીધા. મેં એને સૂંડલો ચડાવવામાં મદદ કરી. કનિયાને કાખમાં લીધો. ચાર વર્ષનો કનિયો હજી માતાનો કેડો મૂકતો

ન હતો કે માતા એને રેઢો મૂકવા માગતી ન હતી એ ન સમજાયું. 'આવજો, શ્યાહેબ' કહી પલકારામાં આંખથી એ ઓઝલ થઈ ગઈ. એના આત્મીયતામાં ઝબકોળાયેલા 'આવજો શ્યાહેબ' પાસે આભાર વ્યક્ત કરવા અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક બોલાયેલા સેંકડો 'થેન્કયૂ વેરિ મચ, સર' ઓછા પડે.

.....હવે એ અવારનવાર અમારી સોસાયટીમાં આવતી. કેયૂર અને કનિયા વચ્ચે ગજબની આત્મીયતા સધાઈ હતી. કેયૂરને ભાતભાતનાં રમકડાંથી સજનીએ ધરવી દીધો હતો. રશ્મિકા કનિયાનાં બંને ગજવાં બિસ્કીટ અને અન્ય નાસ્તાથી ભરી દેતી. સજની અને એનો પતિ ગોવિંદ પણ અમારે ઘેર આવી લોકગીતોની રસલહાણ કરતાં. બંનેના સ્વર કુદરતી રીતે જ બુલંદ અને મીઠા હતા. એકમેકમાં આબાદ ભળી જતા. ખૂબ સુખી અને સંતુષ્ટ સારસયુગ્મ હતું. મેં એક વાર રશ્મિકા પાસે મનની વાત કરી : 'આ સજનીને સંગીતની શિસ્તબદ્ધ તાલીમ આપવામાં આવે તો ખરે જ એક તાજગીસભર સ્વરનો જગતને પરિચય મળે.' રશ્મિકા ખડખડાટ હસી પડી : 'તમારી આ સજની તો જંગલી ફૂલ છે. તમારી વધુ પડતી આળપંપાળ એના સ્વરની નૈસર્ગિકતાને રૂંધી નાખશે.'

'એય ખરું !' કહી હું ચૂપ થઈ ગયો.

.....ત્યાર બાદ ઘણા સમય સુધી સજની ન દેખાઈ. મનમાં અમંગળ શંકાઓ ઘુમરાવા લાગી. 'એને કાંઈ થયું તો નહીં હોય ને ! ' મનને દહેશત થઈ. કેયૂર સાતેક વર્ષનો થયો ત્યારે કાર્તિકી પૂનમે અમે વૌઠાનો મેળો માણવા ગયાં હતાં. મેળો ભારે જામ્યો હતો. નાનકડા કેયૂર માટે આ તદ્દન નવો, રોમાંચકારી અનુભવ હતો. નદીના પટ પર ચાલી આવતી બળદગાડાની વણઝાર, રંગીન છાપવાળા ગધેડાની ભરમાર, મદારીના ખેલ, સાપનોળિયાંની લડાઈ - એને ભારે મજા પડી ગઈ. ઊભો હોય ત્યાંથી ખસવાનું નામ ન લે. એને સમજાવતાં નાકે દમ આવી જતો. હૈયે હૈયું દળાય એવી ભીડમાંથી માંડમાંડ મારગ કાઢી અમે આગળ વધી રહ્યાં હતાં ને ત્યાં જ વર્ષોજૂનો ચિરપરિચિત સાદ સંભળાયો : 'બેટા કનિયા ! પાણીમાં આઘો જા મા. કાંઠે જ નહાને' ને પછી તરત જ 'એ...ઈ રમકડાંના રામ લ્યો'નો ટહુકો. 'અરે! આ તો સજની!' મારા પહેલાં રશ્મિકા બોલી ઊઠી. પણ આજે એના સ્વરમાં મને માર્દવ અને માધુર્યના સ્થાને આર્જવ અને કારુણ્યનો ભાસ થયો. અમે પળનોય વિલંબ કર્યા વિના એની પાસે પહોંચી ગયાં. મેં સાદ કર્યો : 'સજનીબેન!' એણે અમારી તરફ જોયું. એનું સૌભાગ્યચિહ્ન વિનાનું ભાલ, અડવા હાથ, ભાવશૂન્ય ચહેરો મને કંપાવી ગયાં. વીતેલાં વર્ષોમાં નિયતિએ એના પર ભારે કેર વર્તાવ્યો હોય એમ લાગ્યું. 'શ્યાહેબ, તમે !' કહી એણે મલકાવાનો વૃથા પ્રયાસ કર્યો. રમકડાં વેચતાં વેચતાં ત્રુટક ત્રુટક કહેલી એની વીતકકથાનો સાર આવો હતો :

છેલ્લાં બેએક વર્ષથી એની જીવનનૈયા ખરાબે ચડી ગઈ હતી. એના ભલાભોળા પતિમાં કળિયુગ પ્રવેશી ગયો હતો. એને સખત મારઝૂડ કરતો હતો. કાંઈ કહેવા જાય તો મોઢું તોડી લેતો. એક પિતરાઈના રવાડે ચડી એ દારૂ અને આંકડાની લતમાં ગળાડૂબ ફસાયો હતો. છએક માસ પહેલાં એક લઠ્ઠાકાંડે એને ભરખી લીધો હતો. એનો લાલચુ સસરો એને બીજે ઘરઘરાવી રોકડી કરી લેવા માગતા હતો. માંડમાંડ એની નાગચૂડમાંથી તો છટકી હતી.

હું અને રશ્મિકા સજળ નયને, સ્તબ્ધ થઈ એની વાત સાંભળી રહ્યાં. કેયૂર કનિયા સાથે પાણીમાં છબછબિયાં કરવામાં મશગૂલ હતો. મેં એને સહાનુભૂતિપૂર્વક સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો : 'જો સજનીબેન, થવાકાળને કોઈ રોકી શકતું નથી. પણ સારો વર મળે તો તારે એના ઘરમાં બેસી જવું જોઈએ. કનિયાને ય બાપનું છત્ર જોઈએ.' એ ફિક્કું હસી : 'શ્યાહેબ! છત્તર ઉપરવાળાનું. અમારી નાતરિયા નાતમાં તો જરાક વાંકું પડતાં હું કોણ ને તું કોણ. પે'ર્યે લૂગડે તગેડી મૂકે.' બે-ત્રણ જણને રમકડાં વહોરાવી એ ફરી બોલી : 'મારે એક ભવમાં બે ભવ કરવાનું પાતક નથી કરવું. ને મારો કનિયો કેટલાને બાપ કહેતો ફરે ? કાલ હવારે મોટો થઈ જશે. બહુ હોશિયાર છે. પહેલે નંબરે પાસ થયો છે. એને તો મારે મો...ઓ...ટો ડાગટર બનાવવો છે. પંડે ભૂખી રહીશ. પેટે પાટા બાંધીશ, અરે હાટમાં ઊભી ને ઊભી વેચઈ જઈશ પણ એને ઊની આંચ નહીં આવવા દઉં. આ તો એને રજાઓ છે એટલે મેળામાં લાવી છું.' હું સજનીની વાણી અને આંખોમાંથી ટપકતા કૃતસંકલ્પ પર વારી ગયો. એના કથનની પુષ્ટિ કરતાં મેં કહ્યું : 'સજનીબેન ! તારો કનિયો જરૂર ડૉક્ટર બનશે. તારા જેવી માતાની કૂખે મોતી જ પાકે, પથરા નહીં.' એણે સમ દઈને કેયૂરને રમકડાં આપ્યાં. રશ્મિકાએ કનિયાના ગજવામાં, સજનીની આનાકાનીની પરવા કર્યા વિના સોની નોટ સેરવી દીધી. એનું 'આવજો, શ્યાહેબ' મેં રોતી આંખે હાથ ઊંચો કરી પાછું વાળ્યું. રશ્મિકાની પાંપણ પર પણ આંસુનાં તોરણ ઝૂલી રહ્યાં. 'કનિયો કેટલાને બાપ કહેતો ફરે' - વાક્ય હૈયા-સોંસરવું ઊતરી ગયું. એની ખુમારીને હું મનોમન વંદી રહ્યો.

.....પછી તો પાણીના રેલાની જેમ વર્ષો વહી ગયાં. સજની ક્યાંય ન દેખાઈ. પરિચિત સ્થાનોએ ભાળ કઢાવી. એના કબીલાવાળાઓને પૂછ્યું. હાટ, મેળા, યાત્રાસ્થળો-બધે જ ઘૂમી વળ્યો. ક્યાંય સગડ ન મળ્યા. સમયના ઔષધે સજનીની સ્મૃતિનો દૂઝતો ઘાવ ભરી દીધો હતો. લમણા પાસેની કેશ-લટને રજત-પાસ લાગી ચૂક્યો હતો.

.....એક રવિવારે સ્કૂટર પર મિત્ર પાસે જઈ રહ્યો હતો. અચાનક જમણી બાજુએથી 'બચાવો રે બાપલિયા'ની કારમી ચીસ નાખી એક પ્રૌઢ નારીદેહ આગલા વ્હીલ પાસે આવીને ફસડાઈ પડ્યો. મેં માંડ બ્રેક મારીને સ્કૂટર અટકાવી દીધું. જરા જેટલી ચૂક થઈ હોત તો એના માથા પર વ્હીલ ફરી

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૧)

આવો, શીખીએ અંગ્રેજી (૨૦)

— ધનુભાઈ મહેતા —

સર્વનામ - Pronoun - પ્રોનાઉન (૨)

'સર્વનામ' વિષેના પાઠ એકમાં પુરુષવાચક, દર્શક અને સંબંધક સર્વનામો વિષે શીખ્યા. આ પાઠમાં સ્વવાચક-ભારવાચક, પ્રશ્નાર્થ, અનિશ્ચિત, પ્રતિયોગી અને વિયોજક સર્વનામો વિષે શીખીશું.

સ્વવાચક સર્વનામને અંગ્રેજીમાં 'The reflexive pronoun - ધ રિફ્લેક્સિવ પ્રોનાઉન' અને ભારવાચક સર્વનામને 'The emphatic pronoun - ધી ઈમ્ફેટિક પ્રોનાઉન' કહેવામાં આવે છે. પુરુષવાચકની પાછળ 'self' કે 'own' મૂકવાથી સ્વવાચક સર્વનામ બને. જેમ કે 'મેં જાતે કે મેં પોતે કે મારું પોતાનું' - 'Myself - My own.'

'Self'નું બહુવચન 'selves - સેલ્વ્ઝ થાય. 'અમે પોતે' કે 'અમારી જાતે' 'ourselves'. આમ, 'myself', ' ourselves', 'thyself', yourself', 'yourselves' વગેરે. સ્વવાચક તથા ભારવાચક સર્વનામ છે. કર્તાએ કરેલ ક્રિયા કર્તા તરફ જ અભિમુખ બની અને કર્તા અને કર્મ એક જ વ્યક્તિ હોવાનો ભાવ સૂચવે તે સ્વવાચક સર્વનામ.

આ પ્રકારનાં સર્વનામો સકર્મક ક્રિયાપદ અથવા નામયોગી અવ્યય એટલે કે 'પ્રેપઝિશન'ના કર્મસ્થાને આવે છે. દા.ત.
મેં જાતે અકસ્માત જોયો. I myself saw the accident.
હું સ્વગત બોલ્યો. I spoke to myself.
અમે અમારી જાતે જ આ કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો.
We ourselves arranged this programme.
તેણે પોતાની તરફ જ આંગળી ચીંધી.
He pointed to himself.

નામ કે સર્વનામની પછી અમુક ક્રિયા 'જાતે જ કે પોતે જ' કરી એવો ભાર દર્શાવે તે ભારદર્શક સર્વનામ. ઉદાહરણ રૂપ વાક્યો જુઓ :
છોકરાઓએ પોતે જ આ ખંડ શણગાર્યો.
The boys themselves decorated this hall.
રમા, તેં તારી જાતે જ આ ચિત્ર દોર્યું ?
Rama, did you draw this picture yourself ?
બાળકો, આ દાખલો તમે તમારી જાતે જ કર્યો ?
Children, did you do this sum yourselves ?
મેં ખુદ વડાપ્રધાનને જ આ બાબતે વાત કરી.
I talked to the Prime Minister himself about this matter.

. પ્રશ્ન પૂછવા માટે વપરાતાં 'who', 'what', 'which', 'whom', 'whose', વગેરે. પ્રશ્નાર્થ-સૂચક એટલે કે 'The interrogative pronouns - ધી ઈન્ટરોગેટિવ પ્રોનાઉન્સ' છે. આ જ સર્વનામો બે વાક્યોને જોડવાનું સંબંધક સર્વનામ તરીકેનું પણ કામ કરે છે. તે વિષે આગળ વિગતે શીખ્યા છીએ. આ જ પ્રશ્નાર્થસૂચક શબ્દો પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તરીકે કેવી રીતે વપરાય છે તે ઉદાહરણ રૂપ વાક્યોથી સમજીએ:
તે કોણ છે ? Who is it ?
તમે કોણ છો ? (નામ પૂછવા માટે) Who are you ?
તમારા પિતાજી કોણ ? Who is your father ?
મને કોણ બોલાવે છે ? Who calls me ?
વર્ગમાં સૌથી હોશિયાર વિદ્યાર્થી કોણ છે ?
Who is the cleverest boy in your class?

'What - વ્હોટ - શું'નો પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તરીકેનો પ્રયોગ વાક્યો દ્વારા સમજીએ :
તમે શો વ્યવસાય કરો છો ? What are you ?
ટોમસની માતા શું હતી ? (ધંધો-વ્યવસાય)
What was Thomas' mother ?

કોઈ વ્યક્તિઓના જૂથમાંથી કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિ વિષે જાણવું હોય તો, 'Which is he?' એમ પણ પ્રશ્ન પુછાય.
તમે શા માટે અહીં આવ્યા છો ? What brings you here ?
તે કોના જેવો છે ? What is he like ?
શી ગૂંચ પડી ? What went wrong ?
'What' ઉદ્‌ગારવાચક સર્વનામ તરીકે પણ વપરાય છે. જેમ કે કેવું આહ્‌લાદક પ્રભાત ! What a pleasant morning !
Which (વિચ - કયો, કઈ, કયું) પસંદગી પૂછવા માટે પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તરીકે વપરાય છે. દા.ત.
તમને કયો રંગ ગમે છે ? Which colour do you like ?
અમારી પાસે પાંચ ચોકીદારો છે ? તેમાંના કયાની તમારે જરૂર છે ?
We have five guards. Which of them do you need ?
તમને કયું પીણું પીવું ગમશે ? (સામાન્ય અર્થમાં)
What drink will you have ?
પણ ઠંડું અને ગરમ એમ બે કે બે કરતાં વધારે પીણાંઓ હોય અને તેમાંથી પસંદગીનો ભાવ બતાવવાનો હોય ત્યારે 'what' ને બદલે 'which' વપરાય છે. જેમ કે,
ચા, કૉફી, સોડા, ફેન્ટા છે - તમે કયું લેશો ?
There is tea, coffee, soda, fanta - which will you have ?

એક જ નામ કે અટકવાળી એક કરતાં વધારે વ્યક્તિઓમાંથી

કઈ એક એમ પૂછવું હોય તો 'which' વપરાય.

અમારા વર્ગમાં ત્રણ માલતી છે. તમારે કઈને મળવું છે? There are three Malatis in our class. Which Malati do you want to see?

આ ઓફિસમાં બે ગુપ્તા છે. તમે કયા ગુપ્તા વિષે પૂછો છો ? There are two Guptas in this office. Which Gupta do you inquire about ?

Whom (હૂમ - કોને, કોની, કોનું) 'who' નું બીજી વિભક્તિનું રૂપ છે. તેનો વાક્યપ્રયોગ નીચે પ્રમાણે :

તમે કોની જોડે વાત કરો છો ? Whom do you talk with?
તમે ખરીદી માટે કોની સાથે ગયા ?
Whom did you go with for shopping ?
મેં જેને ખાવાનું આપ્યું તે આ ભિખારી છે.
This is the beggar whom I gave food.

Whose- હૂઝ - કોનો, કોની, કોનું - આ પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ 'who'નું સંબંધક વિભક્તિનું રૂપ બને. વાક્યપ્રયોગ શીખીએ.

આ કોનાં ઘરેણાં છે ? Whose ornaments are these?
જેના પિતા મેજર છે તે આ છોકરી છે.
This is the girl whose father is a major.
તે આ માણસો છે કે જેમનાં ઘરબાર લૂંટાઈ ગયાં.
These are the persons whose houses are looted.
જેની નવલકથાઓનું બજારમાં ધૂમ વેચાણ થાય છે તે આ નવલકથાકાર છે.
This is the novelist whose novels are sold like hot cakes in the market. (to be sold like hot cakes - ટુ બી સોલ્ડ લાઈક હોટ કેક્સ - ધરખમ વેચાણ થવું. આ અંગ્રેજી રૂઢિપ્રયોગ છે.

પ્રશ્નાર્થ સર્વનામો વિષે શીખ્યા પછી હવે અનિશ્ચિત સર્વનામ એટલે કે (the indefinite pronouns - ધી ઇન્ડેફિનિટ પ્રોનાઉન્સ) વિષે સમજીએ.

'one', 'other - another - the others', 'any', 'all', 'some', 'everybody', 'everyone', 'everything', 'nobody', 'anyone', 'nothing', 'none', 'anyone', 'no one' આ બધાં અનિશ્ચિત સર્વનામો છે.

'one - વન - એક કે કોઈ એક' એવા અર્થમાં વપરાય છે. 'one' કરતા તરીકે આવ્યું હોય ત્યારે તેના સંદર્ભમાં 'one'નું જે તે વિભક્તિનું રૂપ વાપરવું. દા.ત.
બોલતાં પહેલાં વિચારવું જ પડે. (કર્તા - કોઈ એકે, કોઈએ)
One must think before one speaks.
કોઈએ પોતાનાથી બનતું બધું જ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
One must try to do one's best.
કોઈએ આપવડાઈ ન કરવી જોઈએ.
One must not blow one's own trumpet (to blow one's own trumpet - ટુ બ્લો વન્સ ઓન ટ્રમ્પેટ - આપવડાઈ આત્મશ્લાઘા કરવી)

'other' - અનિશ્ચિત કોઈ બીજું એક. તેની આગળ 'an' આર્ટિકલ લાગે અને તેથી 'other' - અધર નું 'another' અનધર થાય. 'another'માં 'an' article સમાવિષ્ટ છે તેથી તેના આગળ કોઈ આર્ટિકલ આવે નહિ. 'another' એટલે અનિશ્ચિત બીજું કોઈ એક; 'the other' એટલે નિશ્ચિત બીજું.

'other'નું બહુવચન થાય 'others' અને તે ચોક્કસ હોય ત્યારે તેની આગળ 'the' આર્ટિકલ લાગે. નીચે ઉદાહરણો પરથી તેનો વાક્યપ્રયોગ સમજો.

આ કેરી ખાટી છે. મને કોઈ બીજી આપો.
This mango is sour. Give me another.
તેને બે પુત્રો છે. એક દાક્તર છે અને બીજો ઇજનેર.
He has two sons. One is a doctor and the other an engineer.
અહીં બે માર્ગો છે. એક લાંબો છે તો બીજો ટૂંકો.
Here are two roads. One is long but the other is short.
બીજા બધાને પણ સાંભળ. Give thy ears to others also.
સભામાં એક બોલે છે અને બીજા સાંભળે છે.
In the assembly one speaks and the others listen.

'All - ઓલ - બધા' બહુવચનમાં વપરાય. તેના પછીનું ક્રિયાપદ બહુવચનમાં આવે. પણ 'all the' એટલે અમુક સમૂહ કે જૂથમાંના બધા. આ ભેદ સમજવા માટે નીચેનાં વાક્યો જુઓ.
સભામાં બધા હાજર હતા. All were present in the meeting.
સભામાંના બધા જ સભ્યોએ મારી તરફેણમાં મત આપ્યા.
All the members in the meeting voted for me. (to vote for - ટુ વોટ ફોર - ની તરફેણમાં મત આપવો.)

'some (સમ - કેટલાંક) બહુવચનમાં જ વપરાય.
કેટલાક મહાન જન્મે છે. Some are born great.
કેટલાક દોઢડાહ્યા હોય છે. Some are overwise.

'Everybody - એવ્રિબડિ' અને 'Everyone - એવ્રિવન' દરેક જણના અર્થમાં મનુષ્ય જાતિના સંદર્ભમાં એકવચનમાં વપરાય. જેમ કે,

દરેક જણ સુખી થવા માગે છે.
Everybody desires to be happy.
દરેક જણ મરણાધીન છે. Everyone is mortal.

Nobody - નો બડિ - કોઈ પણ નહિ.

મનુષ્ય જાતિના સંદર્ભમાં નકારવાચક દર્શાવે છે અને એકવચનમાં વપરાય છે. કોઈ દુઃખ નથી માગતું. Nobody asks for misery. (misery - મિઝરિ - દુઃખ)

'Everything - એવ્રિથિંગ - દરેક ચીજવસ્તુ કે પદાર્થ. નિર્જીવના સંદર્ભમાં એકવચનમાં વપરાય. જેમ કે,
આ દુનિયામાં દરેક ચીજની કિંમત છે, પણ પ્રેમ અને મિત્રાચારી અમૂલ્ય છે.
Everything has a price in this world but love and friendship are priceless.

'Anything - એનિથિંગ - કોઈ પણ ચીજ પદાર્થ '
પરીએ છોકરીને કહ્યું, 'ગમે તે માગ.'
The fairy said to the girl, 'Ask for anything.'

Anyone - anybody - એનિવન - એનિબડિ - કોઈ પણ) મનુષ્ય જાતિના સંદર્ભમાં વપરાય. દા.ત.

આ કામ કોઈ પણ કરી શકે. Anyone / everybody can do this work.
None (નન્ - કોઈ પણ નહિ)નો વાક્યમાં આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય.

કોઈ અમર નથી. None is immortal.
'Something - સમથિંગ - કંઈક અને nothing - નથિંગ - કંઈ પણ નહિ. વાક્યપ્રયોગ શીખીએ.
ન મામા કરતાં કહેણો મામો સારો.
Something is better than nothing.
આ દુનિયામાં કશું જ અશક્ય નથી.
Nothing is impossible in this world.
Few - ફ્યુ - ગણ્યાગાંઠ્યા થોડાક વાક્યપ્રયોગ જોઈએ.
ગણ્યાગાંઠ્યા ઇજારહિત ઊગર્યા. Few escaped unture.

'Few, a few' વિષે વિશેષણના પાઠમાં વિશેષણરૂપે તેને વિગતે સમજીશું.

'પ્રતિયોગી' સર્વનામને અંગ્રેજીમાં 'The Reciprocal Pronoun' કહેવાય. બે કે બેથી વધારે નામ કે સર્વનામ વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવતા સર્વનામ તે પ્રતિયોગી સર્વનામ. 'Each other - ઇચ અધર - અન્યોન્ય અને 'one another - વનઅનધર - માંહોમાંહે એ બન્ને પ્રતિયોગી સર્વનામો છે. ફક્ત બે વ્યક્તિ વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવવાનો હોય ત્યારે 'each other', પણ બે કરતાં વધારે વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવાનો હોય ત્યારે 'one another' વપરાય છે. વાક્યો દ્વારા આ સર્વનામોનો પ્રયોગ સમજીએ.

ઓર્ફ્યૂસ અને યુરિડિસિ અન્યોન્યને ખૂબ ચાહતાં.
Orpheus and Eurydice loved each other deeply.
પડોશીઓ માંહોમાંહે ઝઘડ્યા.
The neighbours quarrelled with one another. (to quarrel - ક્વૉરલ - ઝઘડવું)

'Either...or' આઈધર ઑર - બેમાંથી એકનો વિકલ્પ અને 'Neither - nor' નાઈધર નૉર - બેમાંથી એકનો પણ વિકલ્પ નહિ એવો ભાવ દર્શાવતાં આ બન્ને વિયોજક સર્વનામ એટલે કે 'The distributive pronouns - ધ ડિસ્ટ્રિબ્યુટિવ પ્રોનાઉન્સ છે. વળી, તે બન્ને સંયોજક એટલે કે 'co-relatives - કોરિલેટિવ્ઝ પણ કહેવાય છે. કારણ કે તે જોડીમાં એટલે કે pairs - પેર્સ-માં બે વાક્યો ને જોડવાનું કામ કરે છે. તેને co-ordinate conjunctions - પણ કહેવાય.

'Either ..or' બેમાંથી એકનો વિકલ્પ સૂચવવા માટે આ વિયોજક સર્વનામ તરીકે વપરાય છે. તેના પછીનું નામ કે સર્વનામ અને તેને લગતું ક્રિયાપદ એકવચનમાં આવે. તે હકારનો ભાવ દર્શાવે છે, જ્યારે neither nor બે વિકલ્પમાંથી એકે નહિ એવો નકારાત્મક ભાવ દર્શાવે છે. જેનો વિકલ્પ દર્શાવાયો હોય તેની આગળ either - or કે neither - nor મૂકવામાં આવે છે. વાક્યો દ્વારા આ બન્નેને ગળે ઉતારીએ.

ચા લો કે કોફી. Take either tea or coffee.
કાં તો લતા ગાય છે ને કાં તો મિતા.
Either Lata or Mita sings.
હું નથી તો ચા પીતો કે નથી તો કોફી.
I take neither tea nor coffee.
રમાએ ન તો સફરજન ખાધું કે ન તો નારંગી.
Rama ate neither an apple nor an orange.
તમે નથી તો વાંચતા કે નથી તો લખતા.
You neither read nor write.

'neither - nor' વાળાં વાક્યને 'either - or' વાપરીને પણ લખી શકાય. જેમ કે, He neither went to school nor to the private class.

He did not go either to school or to the private class.

આમ, 'સર્વનામ' વિષેની વાત અહીં પૂરી કરી. અંગ્રેજી ભાષાના વ્યાકરણની વિધવિધ સામગ્રીથી તમે સંપન્ન થયા હશો. જગતના બે સમર્થ શિક્ષકગુરુઓ - કૃષ્ણ અને સૉક્રેટિસ - એક મહાકાવ્યનું કાલ્પનિક મહાપાત્ર તો બીજું ગ્રીસ દેશના ઇતિહાસનું વાસ્તવિક પાત્ર - એ બન્નેએ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ચીંધેલા માર્ગનો વિચાર કરીએ ત્યારે અહીં કંઈક અધૂરપ કે એકપક્ષીયતાનો અહેસાસ થાય છે, શીખવનાર અને શીખનાર વચ્ચેની એકસૂત્રતાની અહીં ખોટ વરતાય છે. કૃષ્ણે અર્જુનને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો માર્ગ ચીંધતાં કહ્યું, 'तद् विद्धि परिप्रश्ने' - પ્રશ્નો પૂછીને તે જાણ. સૉક્રેટિસે કહ્યું, 'જાતે પ્રશ્ન ઊભા કરો અને જવાબો મેળવો.' જિજ્ઞાસા એટલે પ્રશ્ન અને પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર. તે જ્ઞાન મેળવવાનો માર્ગ. આ લેખમાળા વાંચતાં તમારા મનમાં પણ જાતજાતના પ્રશ્નો, શંકાઓ ઉદ્ભવતી હશે, ઉદ્ભવવી જોઈએ. (ક્રમશઃ)

હવામાનમાં ઝંઝાવાત પેદા કરતો
એલ નિનો

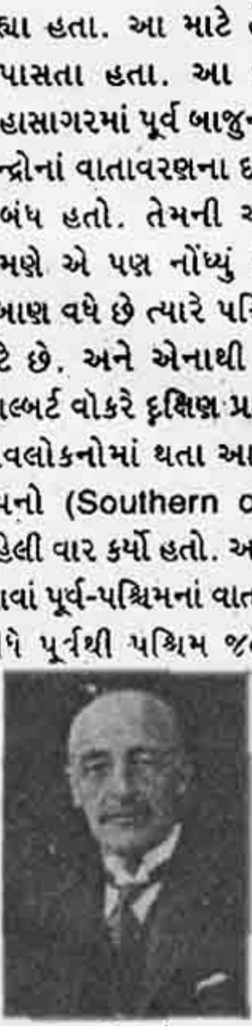
પ્રા. સુરેશ ર. શાહ

(ગતાંકથી પૂરું)

વિશ્વના વિવિધ વિસ્તારોના હવામાન ઉપર એલ નિનોની અસરો અને તેની સાથેના સંબંધો અંગે હવે ઘણી જાણકારી પ્રસ્થાપિત થઈ ચૂકી છે. જો કે હજુ કેટલાયે કોયડાઓ ઉકેલવાના બાકી છે, જેવા કે તે દરમિયાન તેની સાથે સંકળાયેલા સમુદ્રના જળપ્રવાહો, પવનો અને પ્રચંડ વર્ષા ઈત્યાદિ. બ્રિટિશ વિજ્ઞાની સર ગિલ્બર્ટ વૉકરે તે અંગે થોડો ઉકેલ જરૂર આપ્યો છે.

વૉકરનું સંશોધન

ઈ.સ. ૧૯૨૦ દરમિયાન દક્ષિણ અમેરિકાના વિજ્ઞાનીઓ એલ નિનોથી થતી સ્થાનિક અસરો અંગેની જાણકારી એકત્રિત કરવામાં રોકાયેલા હતા ત્યારે આ બ્રિટિશ વિજ્ઞાની વૉકર, તેમને ભારતમાં બ્રિટિશ સરકારે સોંપેલા ચોમાસા અંગેના વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કાર્યો માટે રોકાયેલા હતા. તેમનો પ્રશ્ન હતો એશિયાના વિસ્તારોમાં ચોમાસા અંગેની પૂર્વ-આગાહીઓ કેવી રીતે કરવી. તેઓ તે અંગેનો સંશોધન-અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. આ માટે તેઓ વૈશ્વિક હવામાન અંગેનાં રૅકોર્ડ તપાસતા હતા. આ દરમિયાન તેમને જણાયું કે પ્રશાંત મહાસાગરમાં પૂર્વ બાજુનાં અને પશ્ચિમ બાજુનાં ઘણાં અવલોકન કેન્દ્રોનાં વાતાવરણના દબાણનાં અવલોકનો વચ્ચે કાંઈ ચોક્કસ સંબંધ હતો. તેમની ચકોર દૃષ્ટિ આ બાબતે કેન્દ્રિત થઈ. તેમણે એ પણ નોંધ્યું કે પૂર્વ બાજુનાં કેન્દ્રો ઉપરનું હવાનું દબાણ વધે છે ત્યારે પશ્ચિમ બાજુનાં કેન્દ્રો ઉપર હવાનું દબાણ ઘટે છે. અને એનાથી ઊલટું પણ એ પ્રમાણે જ થતું હતું. ગિલ્બર્ટ વૉકરે દક્ષિણ પ્રશાંત વિસ્તારોનાં કેન્દ્રોમાં બૅરોમીટરનાં અવલોકનોમાં થતા આવા ફેરફારો માટે દક્ષિણનાં દોલનો કે કંપનો (Southern oscillation) જેવો નવો શબ્દપ્રયોગ પહેલી વાર કર્યો હતો. આને પરિણામે વિષુવવૃત્તીય વિસ્તારોમાંનાં આવાં પૂર્વ-પશ્ચિમનાં વાતાવરણનાં દબાણો વચ્ચેના વિરોધાભાસને લીધે પૂર્વથી પશ્ચિમ જતા ઈસ્ટરલી પવનો વાય છે અને જે ગાલાપાગોસ ટાપુઓથી માંડીને ઇન્ડોનેશિયા સુધી ફેલાય છે.

સર ગિલ્બર્ટ

સર ગિલ્બર્ટ વૉકરે એમ પણ નોંધ્યું હતું કે આવા પવનોની પ્રબળતામાં મોટા ફેરફારો ખાસ કરીને પશ્ચિમ પ્રશાંત વિસ્તારોમાં થતા જણાય છે. આવા પવનો ઓછી પ્રબળતાવાળા હોય તેવાં વર્ષો દરમિયાન આંતરરાષ્ટ્રિય દિનાંક રેખા (date line)ની પશ્ચિમે તે એકદમ નિર્બળ બની જાય છે કે લગભગ અદૃશ્ય જેવા થઈ જાય છે. જ્યારે આ રેખાની પૂર્વ બાજુએ તે નિર્બળ બની જાય છે પણ સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. તેમણે એમ પણ નોંધ્યું કે ઓછી પ્રબળતાવાળાં વર્ષો દરમિયાન કેટલીક વાર ઓસ્ટ્રેલિયા, ઇન્ડોનેશિયા, ભારત અને આફ્રિકાના કેટલાક વિસ્તારોમાં દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે.

એલ નિનો અંગેનાં પૂર્વાનુમાનો

હવામાન અંગેનાં કમ્પ્યૂટર મૉડેલો તૈયાર થતાં તેની આગાહી કરવાનું વધુ સચોટ અને સરળ બન્યું છે. તેમાં પણ સુપર કમ્પ્યૂટરો થતાં તેનું એક અઠવાડિયા કે તેથી પણ ઓછા ગાળામાં પૂર્વાનુમાન કરવાનું હવે શક્ય બન્યું છે.

૧૯૮૨-૮૩ના પ્રચંડ એલ નિનો થયા પછી સમુદ્રશાસ્ત્રીઓ અને હવામાનશાસ્ત્રીઓ પોતપોતાની રીતે એલ નિનોનું કમ્પ્યૂટર મૉડેલ તૈયાર કરવામાં લાગી ગયા, જેથી તે અંગેનાં પૂર્વાનુમાન કરી શકાય અને એકાદ વર્ષ અગાઉથી આવતા એલ નિનો અંગે જાણકારી મેળવી શકાય. ૧૯૮૨-૮૩નાં પ્રચંડ એલ નિનો પછીથી ૧૯૮૬-૮૭માં એક મધ્યમ પ્રબળતાવાળો એલ નિનો ઉત્પન્ન થયો હતો. તેનું પૂર્વાનુમાન બાર માસ અગાઉ આવા કમ્પ્યૂટર મૉડેલે સફળતાપૂર્વક કર્યું હતું. અને એ રીતે કમ્પ્યૂટરની આગાહી ૧૦૦ ટકા સાચી પડી હતી.

૧૯૯૦માં વિષુવવૃત્તીય પ્રશાંત વિસ્તારોમાં એલ નિનો ઉત્પન્ન થતો હોવાનાં લક્ષણો વર્તાતાં હતાં પણ કમ્પ્યૂટરો એ અંગેની કોઈ આગાહી કરતાં નહોતાં. સ્થાનિક માછીમારો અને અનુભવી લોકો જોઈ શકતાં હતાં કે એલ નિનો આવી રહ્યો છે પણ કમ્પ્યૂટરને આવી કોઈ આગાહી કરવાની લગીર પણ ઉતાવળ જણાતી નહોતી. પણ અંતે ધાર્યા પ્રમાણે એલ નિનો પૂર્ણ કક્ષાએ ઉત્પન્ન ના થયો. અને એ રીતે કમ્પ્યૂટર બીજી વખતે સાચું ઠર્યું. ત્યાર પછી ૧૯૯૧-૯૨માં એક મોટો એલ નિનો ઉત્પન્ન થઈ રહ્યો છે તેવી આગાહી કમ્પ્યૂટરે કરી અને તે સાચી પણ પડી. આમ, ત્રીજી વાર કમ્પ્યૂટર તદ્દન સાચું પડ્યું.

ત્યાર પછીના વર્ષમાં હવામાનશાસ્ત્રીઓ અને સમુદ્રશાસ્ત્રીઓ એક મોટા આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા. ૧૯૯૨-૯૩માં એક મધ્યમ કક્ષાનો એલ નિનો ઉત્પન્ન થયો, પણ આ એલ નિનોની આગાહી કરવામાં કમ્પ્યૂટર તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યું.

ફરી એક વાર ૧૯૯૪-૯૫ના શિયાળા દરમિયાન એલ નિનો ઉત્પન્ન થઈ રહ્યો છે, તેની આગાહી કરવામાં કમ્પ્યૂટરને કોઈ ઉતાવળ નહોતી જણાઈ. જાન્યુઆરી ૧૯૯૫માં વૉશિંગ્ટનના હવામાન પૃથક્કરણ કેન્દ્રએ સ્પષ્ટ ચેતવણી આપી કે એલ નિનો ઉત્પન્ન થઈ રહ્યો છે અને આગળ ધપી રહ્યો છે. પણ થોડા જ દિવસોમાં જણાયું કે એલ નિનો ધીરે ધીરે નબળો

પડતો જાય છે. માર્ચ ૧૯૯૫માં તો માલૂમ પડ્યું કે એલ નિનો નષ્ટ થઈ ગયો હતો. આમ, કેન મૉડેલ તરીકે ઓળખાતું આ કમ્પ્યૂટર સાચું પડ્યું હતું.

આમ એલ નિનો અંગેની આગાહી કરતાં આ કમ્પ્યૂટરોની સફળતા ૭૦ ટકા માનવામાં આવી હતી. પણ ફરી એક વાર આવી આગાહી કરવામાં કમ્પ્યૂટરને નિષ્ફળતા સાંપડી. ૧૯૯૭ની વસંત દરમિયાન એક પ્રચંડ એલ નિનો ઓચિંતો ઉત્પન્ન થયો જેની આગાહી કોઈ કમ્પ્યૂટર મૉડેલે નહોતી કરી. આમ, સૈદ્ધાંતિક રીતે આ કમ્પ્યૂટર મૉડેલ ભલે એલ નિનોનું સાચું પૂર્વાનુમાન કરી શકતું હોય પણ એટલી બધી ચલ બાબતો આવી ઘટનામાં કાર્ય કરતી હોય છે કે તેની સાચે સમયે વ્યાવહારિકતા એક પ્રશ્ન સમાન બની રહે છે.

ઘણું શીખ્યા છીએ અને હજી ઘણું બાકી છે

આપણું હવામાન, આપણી ઋતુઓ, શિયાળો, ઉનાળો, ચોમાસુ વગેરે સામાન્ય રીતે ઘણાં નિયમિત છે અને તેથી તે અંગેનાં પૂર્વાનુમાનો બહુ મુશ્કેલ નથી. એલ નિનોની વાત જુદી જ છે. તે ઘણા અનિયમિત ગાળે ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈક વાર બે વર્ષે તો વળી કોઈક વાર સાતઆઠ વર્ષે દેખા દે છે. વળી, કોઈ બે એલ નિનો એકસરખા હોતા નથી. આથી જ એલ નિનોનું પૂર્વાનુમાન એટલું સરળ નથી.

૧૯૮૨-૮૩ના એલ નિનોએ વિજ્ઞાનીઓને ઘણા આશ્ચર્ય અને અચંબામાં મૂકી દીધા. એ પહેલાંના ત્રણેક દાયકાઓ દરમિયાન થયેલા એલ નિનો પછી ઇસ્ટરલી (પૂર્વીય) પવનો એટલા બધા પ્રબળ નહોતા જેટલા ૧૯૮૨-૮૩ના એલ નિનો પછી હતા. વળી, તે થોડા મોડા પણ હતા.

આથી વિજ્ઞાનીઓને લાગ્યું કે આ અંગે ઘણું શીખ્યા છીએ અને હજુ ઘણું શીખવાનું બાકી છે. આ માટે તેમણે પાછલાં વર્ષોની નોંધો, દૈનિક વર્ષા અને તાપમાનના રેકોર્ડ વગેરેનો વિસ્તૃત અભ્યાસ હાથ ઉપર લેવાનું વિચાર્યું. આ ઉપરાંત પેરુના કિનારાના વિસ્તારોની સમુદ્રની જળસપાટીનાં તાપમાનના ૧૯૩૦થી રેકોર્ડો મળે છે. તેનો પણ અભ્યાસ આરંભ્યો. ઑસ્ટ્રેલિયાના ડાર્વિન કેન્દ્ર ઉપર દૈનિક વાતાવરણ દબાણ અને પાછલાં સો વર્ષથી અધિક ગાળાનો રેકોર્ડ પણ આ માટે અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે. આ ઉપરાંત દક્ષિણ અમેરિકાના કિનારાના વિસ્તારના માછીમારોની ઉત્પાદનનોંધો પણ ઉપયોગી નીવડશે. છેક પંદરમી સદીથી પેરુ અને ઇક્વેડોર વિસ્તારની સ્પેનિશ વસાહતોના એલ નિનો અંગેનાં જૂનાં લખાણો અને નોંધો પણ વિશિષ્ટ જાણકારી પૂરી પાડી શકે તેમ છે.

અંતે એલ નિનો હવે કેવળ દક્ષિણ અમેરિકાના પ્રશાંત કિનારાના વિસ્તારોનો જ કોયડો નથી રહ્યો, પણ વૈશ્વિક હવામાન ઉપર અસર કરતો કોયડો છે. આથી જ તેનો અધિક વિસ્તૃત અભ્યાસ થાય અને તે પરિણામોને આધારે બીજાં ક્ષેત્રોને તે માહિતી પહોંચે તે ઘણું જ ઇચ્છનીય છે. □

અધ્યાત્મ

અવધાન-સમાધાન

બહાદુરભાઈ જ. વાંક

આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી ઘેરાયેલો સાધક પોતાની મુશ્કેલીઓ અને સમસ્યાઓમાંથી મુક્ત થવા માટે ગુરુ બજુવા પાસે આવ્યો, અને રૂમમાં બેઠેલા બજુવા સામે જોતાં જ તે ઊભો રહી ગયો. ગુરુએ તેને સ્મિત સાથે આવકાર આપી આસન ઉપર એક બાજુ બેસવા સૂચના આપી. અનાયાસે જ મૌનમાં ઊંડો ઊતરતો તે આસન ઉપર બેસી ગયો.

'બોલો કાંઈ તકલીફ? શું છે તમારી સમસ્યા?' અનુકંપા સાથે બહુ જ ધીમા અવાજે બજુવાએ પૂછ્યું.

પ્રયત્ન કરવા છતાંય સાધક પોતાના હોઠ ખોલી શક્યો નહીં. એટલે બજુવાએ ફરી પૃચ્છા કરી : 'કેમ કાંઈ જવાબ આપતા નથી? તમારે શું કોઈ સમસ્યા નથી?'

આ વખતે પણ સાધક કંઈ જ બોલી શક્યો નહીં. બસ, એકીટશે બજુવા સામે જોઈ રહ્યો.

થોડી વાર પછી પાછું બજુવાએ પૂછ્યું : 'તમારે કોઈ સમસ્યા જ ન હોય તો અહીં આવવાનું કારણ?'

હવે સાધકે જવાબ આપ્યો : 'અહીં આવતાં જ હું ઘણું બધું ભૂલી ગયો છું, પછી આપને શું જવાબ આપું?'

બજુવા : 'શું ભૂલી ગયા છો?'

સાધક : 'એની જ કંઈ ખબર નથી.'

બજુવા : 'ક્યાંથી આવો છો?'

સાધક : 'એનીય મને ખબર નથી!'

બજુવા : 'તો હવે અહીંથી ક્યાં જશો?'

સાધક : 'ખબર નહીં...'

બજુવા : 'તમે મારી સામે બેઠા છો એની તો ખબર છે ને?'

સાધક : 'હું તમારી સામે બેઠો છું કે તમે મારી સામે બેઠા છો એની કંઈ ખબર નથી.'

બજુવા : 'તમને તમારા વિશે જ કંઈ ખબર ન હોય તો મારે તમારા વિશે શું માનવું?'

સાધક : 'માનવા - ન માનવાનો પણ હવે કોઈ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી.'

બજુવા : 'એ તો કહો, તમને શેની ખબર છે?'

સાધક : 'આપની ઉપસ્થિતિ સિવાય મને બીજી કશી જ ખબર નથી.'

ને હસતાં હસતાં બજુવા બોલ્યા : 'મારી નહીં, આપણી કહો - આપણા એકલાની ઉપસ્થિતિ !'

સાધક : 'એટલે?'

બજુવા : 'હું શું કહું? અહીં બીજું કોઈ નથી.'

સાધક : 'તો પછી કોની સમસ્યા? અને કોનું સમાધાન?'

બજુવા : 'વાહ, સરસ. માત્ર હોવાપણાથી - અવધાનથી બીજું કયું મોટું સમાધાન હોઈ શકે?'

સાધકઃ 'મને તો હવે એનીય કંઈ ખબર નથી!'

ગુજરાતનાં શિલ્પોની સાધન તરીકે સમીક્ષા

(મુખ્યત્વે હિન્દુ શિલ્પોના સંદર્ભમાં)

ડૉ. પ્રિયબાળા શાહ

ભારતનાં પ્રાચીન શિલ્પ-સ્થાપત્યનો પ્રત્યક્ષ પરિચય તેના અવશેષોથી કરી શકાય છે. તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ કલાઓનો કેવો વિકાસ થયો હતો તથા તેમાં કેવી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી એનું જ્ઞાન આ અવશેષોના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ અભ્યાસ વ્યવસ્થિત રીતે કરવા માટે તે તે અવશેષોને તેના કાલક્રમમાં જોવા જોઈએ. અર્થાત્ કે તેને ઇતિહાસની કડીઓરૂપે ગોઠવવા જોઈએ, પણ આમાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે આ કડીઓથી કોઈ ઇતિહાસની સાંકળ ઘડાતી નથી, કારણ કે એમાં ઘણી કડીઓ ખૂટતી હોય છે, તેના અવશેષો નાશ પામ્યા હોય છે કે હજી સુધી જડ્યા નથી. આથી આ અંગે અનુમાનો કરતાં ઘણી સાવધાની રાખવાની જરૂર રહે છે. અવશેષ નથી માટે વસ્તુ ન હતી એવું અનુમાન ભ્રામક છે. જેમ વસ્તુ ન હોય તો તેનો અવશેષ પણ ન હોય, તેમ વસ્તુ હોય પણ નષ્ટ થઈ ગઈ હોય તો તેનો અવશેષ ન હોય અથવા અવશેષરૂપે વસ્તુ રહી હોય પણ તે અવશેષ જડ્યો ન હોય! અર્થાત્ બીજા પુરાવાઓથી અમુક પ્રકારની ઇમારત કે મૂર્તિનું અસ્તિત્વ સંભવિત લાગતું હોય પણ તેના અવશેષ ન મળ્યા હોય તેટલા ઉપરથી જ એવી ઇમારત કે મૂર્તિ ન હતી એવું અનુમાન અયોગ્ય ગણાય, છતાં અમુક સંદર્ભમાં જો અમુક વસ્તુ હોય તો એનો અવશેષ અવશ્ય હોવો જોઈએ એવું સાબિત થતું હોય તો તેવે પ્રસંગે અવશેષ નથી માટે વસ્તુ નથી એવું અનુમાન અસ્થાને છે. છતાં ઇતિહાસની સાંકળ પૂરી કરવાના લોભથી કલ્પિત કડીઓના બળે એ સાંકળ પૂરી ન કરી શકાય, અર્થાત્ કે ભૂતકાલીન સ્થાપત્ય કે શિલ્પ કે ચિત્ર - આ કલાઓનો અભ્યાસ તેના અવશેષોની મર્યાદામાં રહીને જ થાય.

આપણે ત્યાં શિલ્પો બે પ્રકારનાં થતાં. આ બંને પ્રકારના શિલ્પાવશેષો મોજૂદ છે. એક પ્રકારમાં સમગ્ર બાજુઓથી મૂર્તિને ઘડવામાં આવતી, જેની ચારે બાજુએ ફરી શકાય. આવી મૂર્તિઓમાં શરીરના આગળ અને પાછળના ભાગો અલંકારો સહિત જે કાંઈ હોય તે વિગતથી ઘડવામાં આવતા. બીજા પ્રકારમાં આગળપાછળ પૂરેપૂરી મૂર્તિને ન ઘડતાં જેટલો ભાગ બતાવવાનો હોય તેટલો જ ઘડાતો. કેટલીક વખત મૂર્તિ અડધાથી વધારે ઉપસાવવામાં આવતી તો કેટલીક વખત અડધા જેટલી અથવા તેથી ઓછી ઉપસાવવામાં આવતી.

ઝઘડિયાના ઝાનોર ગામ પાસેના કડિયા ડુંગરની બૌદ્ધગુફાનો સિંહસ્તંભ

ગિરનાર પરનો બોરાદેવી સ્તૂપ

ગિરનાર પરની ઉપરકોટ ગુફા

માટી, લાકડું, પથ્થર, ધાતુ, હાથીદાંત આદિ નક્કર કે ઘન પદાર્થોનો શિલ્પ માટે ઉપયોગ થતો. જે પદાર્થો જ્યાં સુલભ હોય ત્યાં તેનો શિલ્પ બનાવવા માટે ઉપયોગ થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ ઉપરથી અમુક શિલ્પ ક્યાંનું હશે તેની અટકળ કરી શકાય. ઉપરાંત જુદા જુદા યુગમાં કયા કયા પદાર્થો વપરાતા તેનો નિર્દેશ પણ થઈ શકે.

ભારતમાં તેમજ ગુજરાતમાં જૂનામાં જૂની મૂર્તિઓ અથવા શિલ્પો હડપ્પા સંસ્કૃતિનાં મળી આવ્યાં છે. અહીંના શિલ્પાવશેષો મુખ્યત્વે માટી, ધાતુ, સ્ટીએટાઈટમાંથી બનેલા જણાય છે. લોથલ (હડપ્પા સંસ્કૃતિ)માંથી મળેલી પકવેલી માટીની

દેવની મોરીસ્તૂપની ૩ ફૂટ ઊંચી ધ્યાનસ્થ બુદ્ધમૂર્તિ

સાત ઘોડાવાળા રથમાં સૂર્ય (કારવણ)

આકૃતિઓમાં મુખ્યત્વે પશુ-આકૃતિઓ વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવી છે. આ પશુ-આકૃતિના વૈવિધ્ય (વાંદરાં, ઘેટાં, બકરાં, ગેંડો, હાથી, ડુક્કર, બળદ વગેરે) ઉપરથી તે સમયની પ્રાણી-જાતિ (fauna)નો ખ્યાલ કરી શકાય એમ છે. આ પ્રાણી-જાતિ તે સમયની, તે પ્રદેશની હવામાનની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે. પરંતુ અહીંથી મળેલી પકવેલી માટીની આકૃતિઓમાં ગોરિલાની આકૃતિ ખૂબ સરસ અને ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. તેના ટૂંકા પગ, દળદાર શરીર, નાનું માથું, ચપટું નાક અને લંબાઈએ કાપેલું મોઢું ધરાવે છે. ટૂંકમાં, શરીરનો એકેએક ભાગ પ્રમાણસર બનાવેલો છે. વળી, આફ્રિકામાં સામાન્ય રીતે જણાતા પ્રાણીની આકૃતિ લોથલ (ગુજરાત)માંથી મળી આવે તે આશ્ચર્યકારક છે. છતાં આ નાનકડી આકૃતિ આ બંને દેશો વચ્ચેનો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. ધાતુની પ્રતિમામાં કલાદૃષ્ટિએ પણ સુંદર હોય એવી બે નાનકડી આકૃતિઓ પણ મળી છે, જેમાં એક કૂતરાની અને બીજી બતકની છે. આમાં કારીગરી ઉમદા કોટીની જણાય છે. આ પશુ-આકૃતિઓ ભારતીય શિલ્પીઓની ઘાટ ઘડવાની શક્તિ ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે.

હિન્દુ શિલ્પ-સ્થાપત્ય શબ્દ જ એટલો વ્યાપક છે કે તેમાં બૌદ્ધ, જૈન અને બ્રાહ્મણીય કે પૌરાણિક મતાવલંબીઓએ બંધાવેલી ઇમારતોનો સમાવેશ થઈ શકે છે. એક કાળની બધી ઇમારતો પછી તે બૌદ્ધ સ્તૂપ હોય, જૈન દેરાસર હોય, શિવાલય, વૈષ્ણવ મંદિર કે દેવીનું દહેરું હોય, એ બધાનાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પ સંકળાયેલાં જણાય છે. એ જ કલા, એ જ સંસ્કૃતિ અને એ જ સલાટો ભિન્ન-ભિન્ન ઇમારતોમાં કામ કરે ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે કોઈ પણ જાતિ કે ધર્મવિશેષનો ઇજારો હોય નહીં. શિલ્પકળામાં તો તેને બંધાવનાર પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ભક્તિ કરે. પ્રાચીન સ્થાપત્ય અને શિલ્પની દૃષ્ટિએ અવલોકવાયોગ્ય સ્થાનોમાં તો જૈનમંદિરો કરતાં પૌરાણિક દેવાલયોની સંખ્યા ગુજરાતમાં વિશેષ છે છતાં સમકાલીન ઇમારતો પૈકી કેટલાંક જૈન મંદિરોમાં શિલ્પકલાનો પૂર્ણ વિકાસ જણાય છે, જે જૈન પ્રજાની અતુલ સંપત્તિ અને ધાર્મિક ભાવનાને આભારી છે.

મૌર્યકાળ કે તે પછી એટલે કે ક્ષત્રપકાળ સુધીનાં શિલ્પો મળતાં નથી અને જે કાંઈ મળ્યાં છે તે ગુફાઓમાં કોરેલાં છે. તેને sculpture in relief - અર્ધી કે અર્ધાથી ઓછી ઉપસાવેલી આકૃતિઓ - કહી શકાય. સ્વતંત્ર શિલ્પો કરવાનો રિવાજ ન હતો. ઈ.સ.ની શરૂઆતથી તે ઈ.સ. ૪૦૦ સુધીના સમયના ઠીક ઠીક અવશેષો મળ્યા છે. તળાજાનો એભલમંડપ, જૂનાગઢ પાસે ખાપરા-કોડિયાનો મહેલ (બૌદ્ધ વિહારગુફાઓ), ઉપરકોટની ગુફાઓ, બાવા પ્યારાના મઠ નામે ઓળખાતી ગુફાઓ, જેતપુર પાસેની ખંભાલીડાની ગુફાઓ વગેરે.

ક્ષત્રપકાળના અન્ય અવશેષોમાં ગિરનારનાં જંગલોમાં બોરિયા સ્તૂપ, જૂનાગઢ પાસે ઈંટવાની ટેકરીમાંથી મળેલો રુદ્રસેન વિહાર, સાણાની ગુફાઓ, શામળાજી પાસે દેવની મોરીનો બૌદ્ધ સ્તૂપ અને વિહાર, ઝઘડિયા (ભરૂચ) પાસે કડિયા ડુંગરની ગુફાઓ, શામળાજી પાસેથી મળેલી કેટલીક ગણો (dwarfs)ની આકૃતિઓ તથા માતૃકાઓ તેમજ જૂનાગઢ, અમરેલી, કારવણ,વડોદરા, કામરેજ,વડનગર, વગેરે સ્થળોએથી મળેલી માટીની મૂર્તિઓ ગણાવી શકાય.

શ્રી વસ્તુપાળ અને તેમની બે ધર્મપત્નીઓ લલિતાદેવી ને વેજલદેવી

સાબર-કન્યા (પાર્વતી)-શામળાજી

ક્ષત્રપોના રાજ્ય કાળ દરમિયાન ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ઠીક ઠીક પ્રચાર હતો તેનો અગત્યનો પુરાવો શામળાજી પાસે દેવની મોરીમાં મળ્યો છે. આ સ્થળેથી બુદ્ધની ધ્યાનસ્થ મૂર્તિઓ (કંડારેલી અને પછી પકવેલી) મળી આવી છે. આશરે બે ફૂટ જેટલી ઊંચાઈની આ પ્રતિમાઓમાં તેમનાં વસ્રો, આસનો તેમજ દેહયષ્ટિનું વૈવિધ્ય કલાકારોએ રજૂ કર્યું છે. બુદ્ધ ભગવાનનું ઉત્તરીય કેટલીક પ્રતિમાઓમાં બેઉ ખભા અને હાથ ઢાંકીને અંગ ઉપર ઓઢેલું છે. કેટલીકમાં જમણો હાથ તથા ખભા ખુલ્લા છે. પહેલી ઢબ ગાંધાર કલાને નામે જાણીતી છે. ઉત્તરીય ઓઢ્યા પછી એના જે વળ (વલ્લીઓ - folds) પડે તે જુદી જુદી મૂર્તિઓમાં જુદી જુદી રીતે બતાવ્યા છે. કેટલીકમાં ઉત્કીર્ણ બેવડી રેખા વડે, કોઈમાં ઉપસાવેલી રેખા વડે ઇત્યાદિ. મસ્તક ઉપરના કેશ દક્ષિણાવર્ત નાનાં ગૂંચળાંમાં બતાવ્યા છે, જ્યારે કેટલાકમાં ઊભા ઓળેલા છે. મુખાકૃતિ પણ જુદી જુદી છે. કેટલીક મુખાકૃતિ ગુપ્તકાળની સુંદર બુદ્ધપ્રતિમાઓની યાદ આપે છે. કેટલીકના મસ્તક ઉપર ઉષ્ણીષનો આકાર છે. આ ઉપરાંત શામળાજીની આસપાસના પ્રદેશમાંથી કેટલાંક શૈવ અને ઇતર શિલ્પો મળી આવ્યાં છે. માટીકામનાં શિલ્પો ક્ષત્રપ સમયના શામળાજી (ગુજરાત)માંથી મળી આવ્યાં છે. આ ઉપરાંત એમ કહી શકાય કે ગુજરાતના શિલ્પીઓ-કલાકારોએ પાષાણ, માટીકામ તેમજ ધાતુમાંથી સુવિકસિત કલા આપણને આપી છે. આ રીતે ગુજરાતને પોતાનો શિલ્પકલાનો ઉત્કૃષ્ટ વારસો હતો છતાં પણ ગુપ્તકાલીન શૈલીનાં શિલ્પો ગુજરાતમાં દુર્લભ છે.

અનુગુપ્તકાળ દરમિયાન ઉત્તર ગુજરાતના અણહિલવાડ પાટણમાં વનરાજ ચાવડાએ 'પંચાસર પારસનાથ' નામનું એક મંદિર બંધાવ્યું હતું. તેમાં પારસનાથની મૂર્તિ સાથે વનરાજે આરસની પોતાની મૂર્તિ મુકાવેલી છે તે આજે પણ વિદ્યમાન છે.. આ મૂર્તિમાં રાજાએ દાઢી રાખી છે. કાનમાં કુંડળ, હાથે

કડાં, પગે તોડા અને કોટમાં કંઠો પહેરેલો છે. ટૂંકું ધોતિયું પહેરી કેડે કમરબંધ બાંધ્યો છે અને ખભે ઉપરણો નાખ્યો છે. સોમનાથ પાટણથી ૨૫ માઈલ દૂર આવેલા માળીઆના દેવળમાં સોલંકી રાજાની મૂર્તિ મૂકેલી છે. તેનો પહેરવેશ અને વનરાજની મૂર્તિનો પહેરવેશ મોટે ભાગે મળતો આવે છે. વનરાજના સમયના થઈ ગયેલા આભીર અથવા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું વર્ણન આરબ મુસાફરોએ આપેલું છે. તેની સાથે વનરાજની મૂર્તિનો દેખાવ મળતો આવે છે.

દસથી તેરમા સૈકામાં એટલે કે ઉત્તરકાલીન મધ્યયુગમાં ભારતીય શિલ્પ નવા તબક્કાની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશે છે. તેનાં મુખ્ય કેન્દ્રો પશ્ચિમમાં ગિરિરાજ આબુ, કુંભારિયા, તારંગા, મોઢેરા, ગિરનાર અને શત્રુંજય ગણાવી શકાય. આ ઈમારતો શિલ્પ અને સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂના રજૂ કરે છે અને પ્રાચીનકળા આ મંદિરોમાં પોતાની ઉજ્જવળ કીર્તિ જાળવી રહી છે.

ગિરિરાજ આબુ પર આવેલ અચળગઢની તળેટીમાં આવેલી રાજા ધારાવર્ષની પથ્થરની મૂર્તિ શિલ્પકારીગીરીનો ઉત્તમ નમૂનો છે. અહીં રાજા પ્રાર્થના કરવા કે માત્ર પોતાનું શિલ્પ કરાવવા બેઠેલા નથી. પરંતુ તે શૂરવીર, શક્તિશાળી બાણાવળી પોતાના એક જ બાણથી ત્રણ મોટી ભેંસોને વીંધી નાખ્યાનું આ શિલ્પ છે. તેના હાથ અને પગ બંને તેના કામનો ખ્યાલ આપે છે. આ આખું શિલ્પ ખૂબ જ વાસ્તવિક લાગે છે. શિલ્પીએ શક્તિશાળી યોદ્ધાને પોતાના કાર્યમાં મસ્ત બનાવવામાં પૂરેપૂરી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે એમ કહીએ તો જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આ શિલ્પ ગોળ ફરતાં (round) શિલ્પનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

પરમાર રાજા ધારાવર્ષ (માઉન્ટ આબુ)

આવો જ ઉત્તમ એક નમૂનો દેલવાડાના મંદિરની પાછળના ભાગમાં શ્રીમાતા (કન્યાકુમારી)ના જીર્ણ થઈ ગયેલા મંદિરમાંથી મળી આવે છે. તેમાં શ્રીમાતાની મૂર્તિ છે. લોકો તેને કુંવારી કન્યાની મૂર્તિ કહે છે. અહીં વિ.સં. ૧૪૯૭નો એક લેખ છે. શ્રીમાતાના મંદિરની બહાર બરાબર સામે જ એક તૂટેલા મંદિરના ઘુમ્મટ નીચે પુરુષની એક ઊભેલી મૂર્તિ છે. તેના હાથમાં પાત્ર છે, જેને લોકો રસિયા વાલમની મૂર્તિ કહે છે. રસિયોવાલમ તે ઋષિ વાલ્મીકિ એવી લોકવાયકા છે.

'કુંવારી કન્યા' તરીકે ઓળખાતી આરસની પ્રતિમા (દેલવાડા)

વિમલવસહીની હસ્તિશાળામાં દસ હાથીઓ 'ગોળ ફરતાં' ઘડવાનાં (round) શિલ્પના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે. આ હાથીઓ ત્રણ પંક્તિમાં છે. તેઓ આરસના સુંદર કારીગીરીવાળા, ઝૂલ, પાલખી અને અનેક પ્રકારનાં આભૂષણોની કોતરણીથી યુક્ત છે. તેમાંના બે હાથીઓ ઉપર શેઠ અને મહાવત બંને બેઠેલા છે. ત્રણ ઉપર એક એક મહાવત, એક ઉપર શેઠ બેઠેલા છે. ચાર હાથી તદ્દન ખાલી છે. લૂણવસહીની હસ્તિશાળામાં સફેદ આરસના અત્યંત સુંદર કારીગીરીવાળા, દંતશૂળ, ઝૂલ- પાલખી અને અનેક આભૂ- ષણોયુક્ત દશ મોટા હાથીઓ છે, જે વિમલ- વસહી જેવાં જ લાગે છે. પરંતુ અહીંના હાથીઓ ઉપર અત્યારે કોઈ બેઠેલું નથી. આ દસ હાથી ઉપર પાલખીમાં બેઠેલ એક એક મહાવત, તેની આગળ બેઠેલ એક શ્રાવક અને પાછળ બેઠેલ એક છત્રધર - એમ પ્રત્યેક હાથી ઉપર ત્રણ ત્રણ મૂર્તિઓ બેસાડેલી હશે, તેની ખંડિત નિશાનીઓ છે. દરેક હાથી નીચે, જેને માટે તે કરાવવામાં આવ્યો છે તેનાં નામો લખેલાં છે. દરેક હાથીની પાછળ દીવાલ પાસે વસ્તુપાળ

અને તેજપાળનાં કુટુંબીજનોની મૂર્તિઓ મૂકેલી છે. આ હસ્તિશાળા મહામાત્ય તેજપાલે બંધાવી છે.આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે છબી-આલેખન (Portrait Sculpture) ચાલુક્યોના સમયમાં સારી રીતે વિકાસ પામ્યું હતું. તેમાં નોંધપાત્ર ધારાવર્ષના રાજાની આકૃતિ ત્રણ પાડાને વીંધતી બતાવેલી છે. વસ્તુપાળ અને તેજપાળના પૂર્વજો તેમજ કુટુંબીજનો અને હાથી ઉપર બેઠેલા કેટલાક શ્રાવકોની પ્રતિમાઓ આ જમાનાની નોંધપાત્ર કળા કહી શકાય. આ પ્રતિમા ઉપરથી ગુજરાત અને મારવાડનાં તે જમાનાનાં અમુક વર્ગનાં સ્ત્રી અને પુરુષોની વેશભૂષાનો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

આવાં ઉત્તમ કોટીનાં ઘણાં શિલ્પો અને કંડારેલી શિલ્પપટ્ટિકાઓ દેલવાડાના દહેરામાં પણ અને તેની છતમાં પણ મળી આવે છે. કલાની દૃષ્ટિએ આ શિલ્પોના મુખ ઉપર જરૂરી ભાવ વ્યક્ત થતો નથી. છતાં પણ મૂર્તિઓ ઘડનારા શિલ્પીઓએ પોતાના શરીરમાનના જ્ઞાનનો સારો પુરાવો આ છબી-આલેખનથી પૂરો પાડ્યો છે.

ગુજરાતની જે શૈલીએ ગિરિરાજ આબુ ઉપર દેલવાડાનાં જૈન મંદિરો સંગેમરમરમાં તૈયાર કર્યાં તે જ અનોખી શૈલીએ કેટલીક ધાતુપ્રતિમાઓ આપી. તેમાં જૈન તીર્થંકરોની પ્રતિમા નોંધપાત્ર છે. પંચધાતુની અચલગઢમાંની જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. આ મંદિર ચૌમુખ છે તેથી ચારે દિશાએ ચાર ભવ્ય ધાતુપ્રતિમા મૂકેલી છે. આબુના ગૌમુખમાં વસિષ્ઠાશ્રમ આવે છે. ત્યાં વસિષ્ઠ ઋષિનું પ્રાચીન મંદિર છે. આ મંદિરની સામે પિત્તળની એક ઊભી મૂર્તિ છે. તેને કોઈ ઇન્દ્રની અને કોઈ આબુના પરમાર રાજા ધારાવર્ષની હોવાનું બતાવે છે. આ મૂર્તિ તેના ભાવાલેખનમાં ઉચ્ચ કોટિની છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણના લોકપ્રિય સ્વરૂપ વેણુગોપાલ, લાલજી વગેરેની ધાતુપ્રતિમા તૈયાર થવા લાગી. આ રીતે ગુજરાતમાં ધાતુશિલ્પ લોકપ્રિય બન્યું હતું. તેમાંથી મળતી ચીજોમાં ઘરગથ્થુ ચીજો વધારે પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થયેલી છે. આ ચીજોમાં મંદિરમાં લટકાવવાના દીવા કે દીવીઓ નોંધપાત્ર છે. આ દીવાઓ નૃત્ય કરતી લાવણ્યમયી પૂતળીઓવાળા કલાત્મક રીતે બનાવેલા છે. આ રીતે ગુજરાતની દીપલક્ષ્મી ખુશનુમા ભાવ, મનોહરપણું અને સુશોભન રજૂ કરે છે. દીવીઓ ઉપરાંત સોપારી કાતરવાની સૂડીઓ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી બનાવવામાં આવતી. સૂડીઓનાં બે પાંખડાંને જુદા જુદા ઘાટ આપવામાં આવતા. કેટલીક વાર ઘોડેસ્વાર, પક્ષીઓ વગેરેના આકાર જોવા મળતા. પરંતુ વધારે લોકપ્રિય આકારોમાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ભોગાસનો જણાય છે. આ ઉપરાંત હિંચકાની સાંકળો નોંધપાત્ર છે. તેમાં પૂતળીઓ, પશુપંખીઓ વગેરે સ્થાન પામ્યાં છે. તાંબુલદાનીઓ પણ જુદા જુદા આકારોમાં તૈયાર કરવામાં આવતી. કેટલીકવાર તેમાં પક્ષીના આકારો થતા. આ રીતે રોજિંદા વપરાશની ચીજોમાં પણ કલાએ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

ટૂંકમાં, ધાર્મિક ગૌરવ પ્રાપ્ત કરતી ધાતુપ્રતિમા ધીરે ધીરે ઘરગથ્થું પ્રસંગોમાં પ્રવેશ પામી અને માનવના જીવન સાથે વણાઈ ગઈ. □

અનુસંધાન] સ્વપ્ન-ધ્વંસ [પૃ.૧૯૧થી

વળત. કેટલાક ગણવેશધારીઓ 'પકડો પકડો'ની બૂમ પાડતા આવી રહ્યા હતા. મેં એ દિશામાં ડોકિયું કર્યું. સામે મેન્ટલ હૉસ્પિટલ હતી. તો શું આ બાઈ ગાંડી હતી ? મેં એની સામે જોયું મારાથી એક કાળી ચીસ નખાઈ ગઈ. 'સ..જ..ની બે..ન !' પણ અફસોસ ! એ મને ઓળખી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હતી. મેં સ્કૂટર બાજુમાં પાર્ક કર્યું. એની પાસે ગયો. એણે ઊભા થઈ બંને ખભા પકડી મને ઝંઝોળી નાખ્યો. 'ઓ ભઈ ! મને મારા કનિયા પાહે લઈ જાઓ. મારે એને મોટો ડાગટર બનાવવો સે. આ મૂઆ રાખ્ખસો મને અહીં ગોંધી રાખે સે. મારો કનિયો મારા વન્યા વલવલતો હસે. ભઈ ! તમારે પગે પડું, તમને હાથ જોડું. મને કનિયા પાહે લઈ જાઓ, મારા કનિયા પાહે લઈ જાઓ.' એ ભયત્રસ્ત, ચકળવકળ આંખે મને કરગરી રહી હતી. એટલામાં તો મેન્ટલ હૉસ્પિટલના કર્મચારીઓ ધસી આવ્યા. મારા 'અરે, અરે ભાઈ'ની પરવા કર્યા વિના એને બેરહમીથી ઘસડીને અંદર લઈ ગયા. કાકલૂદી-ભર્યા એના આર્તનાદો ક્રમશઃ શમી ગયા.

મુકાદમ જેવો લાગતો એક જણ હથેળીમાં ચૂનો-તમાકુ મસળતો, બહાર ફાટક પાસે ઊભો ઊભો લાગણીશૂન્ય સ્વરે હુકમોનો મારો ચલાવી રહ્યો હતો. 'બાંધી દેજો સા...ને. આજે ખાવા ના આપશો.' મેં નમ્રતાથી એને પૂછ્યું, 'ભાઈ કોણ છે આ બાઈ ?' 'છે કોઈ રમકડાંવાળી સા...' ચોળેલી તમાકુ પર ટપલી મારી ચૂનો ખંખેરતાં તુચ્છકારપૂર્વક એ બોલ્યો. 'નરદમ ગાંડી છે. ત્રણેક વર્ષ પહેલાં એનો એકનો એક જુવાનજોધ છોકરો અકસ્માતમાં માર્યો ગયો છે. કહે છે કે એમ.બી.બી.એસ.ના છેલ્લા વર્ષમાં હતો. ખૂબ પજવે છે. અમને નાકે દમ લાવી દીધો છે. આખી હૉસ્પિટલ માથે લે છે.' ને બનાવેલી તમાકુ ગલોફામાં ભરીને એ ચાલ્યો ગયો.

.....મારા પગ ધરતી સાથે ખોડાઈ ગયા. આખું બ્રહ્માંડ ફરતું લાગ્યું. સમયસર ગેટ પાસેના ગુલમહોરનો ટેકો ન લીધો હોત તો ફસડાઈ પડત. 'ઓહ, નો !'ની ચીસ નાખી, ક્રોધાવેશમાં મેં ગુલમહોરના થડ પર ઉપરાછાપરી મૂઠીઓ પછાડી, આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરી ઈશ્વર પ્રતિ આક્રોશ વ્યક્ત કર્યો : 'હે ઉપરવાળા ! નિર્દોષ ભુલકાંઓનું મનોરંજન કરતી આ રમકડાંવાળીનું એકનું એક, જીવતુંજાગતું, પ્રાણથી અદકેરું રમકડું ઝૂંટવીને તને શું મળ્યું ? એના હૈયા પર આવો કુઠારાઘાત! એ બિચારી સાથે આવો ક્રૂર ખેલ! આવો કારમો સ્વપ્ન-ધ્વંસ તારા હાથે!' વૃક્ષમાં મોં છુપાવી હું રડી પડ્યો.

થોડી વાર પછી હું કાંઈક સ્વસ્થ થયો. આજુબાજુ નજર કરી. જોયું તો એક નાનું સરખું ટોળું મારી આસપાસ જમા થયું હતું. બધા મને કુતૂહલપૂર્ણ દૃષ્ટિએ તાકી રહ્યાં હતાં. મને ફડક પેઠી. 'શું આ લોકો મને સજનીની જમાતમાં વટલાયેલો માનીને અંદર તો નહીં ઘસડી જાય ને!' □

કેન્યાદર્શન

ડૉ. જયકુમાર ર. શુક્લ

સામાન્ય રીતે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, ઈંગ્લંડ તથા યુરોપના દેશોમાં પોતાની અનુકૂળતાએ ફરવા જવાનું આકર્ષણ આપણા દેશના અને ખાસ કરીને ગુજરાતના લોકોમાં વિશેષ જોવા મળે છે. અમે કંઈ એમાં અપવાદરૂપ માણસો નથી. મારો પુત્ર રાકેશ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ થયા બાદ, કેન્યાની એક સારી ગણાતી કંપનીમાં સર્વિસ મળતાં જુલાઈ ૧૯૯૦થી ત્યાં ગયો. તેથી અમારે (હું અને મારી પત્ની સુશીલા) માટે કેન્યા જવાનું શક્ય બન્યું. વળી, નિવૃત્તિ પહેલાં ત્યાં જવાનો મારો વિચાર નહોતો, એટલે મેં ૧૯૯૩માં ત્યાં જવાનું ઠરાવ્યું. કેન્યા કોમનવેલ્થ કન્ટ્રી - રાષ્ટ્રસમૂહનો દેશ હોવાથી ત્યાં એરપોર્ટ પર ઊતર્યા પછી પણ વિઝા મળી શકે છે.

૮મી મેની વહેલી સવારે ટ્રેનમાં નીકળીને બપોરે બોરિવલી આવી ગયાં. ત્યાં રાત રોકાઈને બીજે દિવસે સવારે સાત વાગ્યે સહાર ઈન્ટરનેશનલ એરપોર્ટ પર પહોંચ્યાં. પંદરેક મિનિટ બાદ જાહેરાત થઈ કે નાઈરોબી જવા સવારે દસ વાગ્યે ઊપડનારું કેન્યા એરવેઝનું વિમાન ટેકિનકલ ખરાબીને કારણે રાત્રે ૨૧-૩૦ વાગ્યે ઊપડશે. વિમાનનાં યાત્રીઓને રહેવા-જમવાની હોટેલોમાં વ્યવસ્થા કરી આપી અને અમને વિદાય આપવા આવેલ અમિત તથા નિખિલભાઈને અમે વિદાય આપી.

વિમાન ૯મી મેની રાત્રે દસ વાગ્યે સહાર એરપોર્ટથી ઊપડ્યું. મારે અને સુશીલા માટે વિમાનની મુસાફરીનો આ પ્રથમ અનુભવ હતો. મુંબઈ છોડ્યા બાદ લગભગ બધો પ્રવાસ સમુદ્ર ઉપર દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં થતો હતો. આશરે એકવીસ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ વિમાન ઊડતું હતું. વિમાનમાં આશરે ૭૦ ટકાથી વધારે ગુજરાતીઓ હતા.

કેન્યા પૂર્વ આફ્રિકામાં હિંદી મહાસાગરને કિનારે આવેલો દેશ છે. તેની પૂર્વમાં સોમાલિયા, ઉત્તરમાં સુદાન અને ઈથિયોપિયા, પશ્ચિમે યુગાન્ડા અને લેક વિક્ટોરિયા તથા દક્ષિણે ટાન્ઝાનિયા આવેલાં છે. કેન્યાનો કુલ વિસ્તાર ૫,૮૨,૬૪૬ ચોરસ કિ.મી. છે. તેમાં ૧૩,૩૯૬ ચોરસ કિ.મી.માં સરોવરનું પાણી છે. તેમાં લેક તુર્કના, લેઈક વિક્ટોરિયાનો કેટલોક ભાગ, લેક નકુરુ, લેક બગોરિયા, લેક બેરિંગો, લેક મગાડી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ત્યાંનાં લોકોમાં કિકુયુ, લુઓ, લુહ્યા, કામ્બા, કાલેન્જિન, માસઈ વગેરે મુખ્ય જાતિઓ છે. ત્યાંનાં લોકો રંગે શ્યામ, કેટલાંક વધારે શ્યામ, વાળ ટૂંકા અને કાળા ગૂંચળાંવાળા, કેટલાક લોકોના હોઠ જાડા. શહેરોમાં પુરુષો સુટ અથવા પેન્ટ, શર્ટ, કોટ, ટાઈ, શૂઝ પહેરે છે. સાધારણ કામ કરનારા લોકો પણ પેન્ટ-શર્ટ પહેરે છે. સ્ત્રીઓ સ્કર્ટ અને મોટું બ્લાઉઝ પહેરે છે. લોકો ઉપર પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસર સ્પષ્ટ જણાય છે.

મોટા ભાગનાં લોકો અંગ્રેજી ભાષા બોલી, સમજી શકે છે. તેમની રાષ્ટ્રિય ભાષા સ્વાહિલી છે અને સરકારી ભાષા અંગ્રેજી છે. આ ઉપરાંત બીજી ૪૬ ભાષાઓ ત્યાં બોલાય છે. સ્વાહિલી ભાષાને પોતાની લિપિ ન હોવાથી તે રોમન લિપિમાં લખવામાં આવે છે. ગુજરાતીઓ પૂર્વ આફ્રિકામાં છેલ્લાં સવાસો વરસથી વસ્યાં છે; તેથી સ્વાહિલી ભાષાના કેટલાક શબ્દો ઉપર ગુજરાતી, હિંદી ભાષાના શબ્દોની અસર જણાય છે. દા.ત.

ગુજરાતી/હિંદી	સ્વાહિલી	ગુજરાતી/હિંદી	સ્વાહિલી
દુકાન	દુકા	કિતાબ	કિતાબુ
મઝામાં	માઝુરી	કલમ	કલમુ
પાસે(કરીબ)	કરીબુ	સાબુ	સાબુની
ખાંડ(સાકર)	સુકારી	મા	મામા

કેન્યાનાં લોકોમાં બચત કરવાની ટેવ ઓછી છે. કમાય એટલું ખર્ચી નાખવાનો તેમનો સ્વભાવ છે. ખોરાકમાં મકાઈના લોટને બાફીને 'ઉગાલી' બનાવીને ખાવી તેમને વધારે ગમે છે. બ્રેડ અને સોડા (કોકાકોલા, ફેન્ટા અથવા સ્પ્રાઈટ) તેમની પ્રિય વસ્તુઓ છે.

કેન્યાની વસ્તી બે કરોડ અડતાલીસ લાખ સિત્તેર હજારની છે. તેમાં સૌથી મોટું શહેર, પાટનગર નાઈરોબીની વસતી સત્તર લાખ છે. નાઈરોબી માસઈ ભાષાનો શબ્દ છે. અને તેનો અર્થ 'ઠંડું પાણી' થાય છે. બીજું મોટું શહેર અને બંદર મોમ્બાસાની વસતી છ લાખ, કિસુમુની અઢી લાખ અને નકુરુની વસતી પોણા બે લાખની છે. કેન્યામાં આશરે બે લાખ એશિયન લોકો વસે છે. તેમાં ૭૦ ટકા જેટલા ગુજરાતીઓ છે. તેઓ ઉદ્યોગપતિઓ, વેપારીઓ, ડૉકટરો, સ્વતંત્ર ધંધાદારીઓ વગેરે છે. ત્યાં ૪૦,૦૦૦ આરબ લોકો મોમ્બાસા સહિત કિનારાના પ્રદેશમાં વસે છે. તથા ૬૫,૦૦૦ યૂરોપિયનો છે. તેમ છતાં અમદાવાદથી નાઈરોબીની સીધી એરસર્વિસ હજી શરૂ થઈ નથી. ભારતના સમય મુજબ ૧૦મી મેની વહેલી સવારે ચાર વાગ્યે એટલે માત્ર છ કલાકના પ્રવાસ બાદ અમે નાઈરોબી વિમાની મથકે ઊતર્યાં. નાઈરોબીનું એરપોર્ટ અદ્યતન ગણાય છે. આપણા સમય કરતાં ત્યાં અઢી કલાક પાછળ હોવાથી, ત્યાં રાતના દોઢ વાગ્યો હતો. અમારા બંનેનો વિઝા કઢાવેલ હોવાથી એની લાઈનમાં ઊભા રહેવામાંથી મુક્ત હતાં. ઈમિગ્રેશન ઑફિસરે ફેમિલી વિઝિટના કારણ હેઠળ ત્રણ મહિના ત્યાં રહેવાની પરવાનગી આપતો સિક્કો માર્યો. કસ્ટમના ચેકિંગમાં સુટકેસ, થેલો વગેરે તપાસ્યું. રાકેશ અને તેનો મિત્ર દિનેશ લેવા આવ્યા હતા. નાઈરોબીનું એરપોર્ટ

શહેરથી ૨૫ કિ.મી. દૂર છે. મોટરમાં એરપોર્ટથી મેરિડિઅન કોર્ટ હોટેલમાં આવીને સૂઈ ગયાં.

નાઈરોબીમાં બે દિવસ રોકાઈને ફરવાનો કાર્યક્રમ, પાછા જતી વખતે રાખ્યો હોવાથી ત્યાંના વિખ્યાત શૉપિંગ સેન્ટર - યાયા સેન્ટર અને સરિત સેન્ટર જોવા ગયાં. તેમાં ત્રણ-ચાર માળનાં એક જ વિશાળ કૉમ્પ્લેક્સમાં અદ્યતન દુકાનો આવેલી છે. બન્ને સેન્ટર્સ ઘણાં આકર્ષક છે અને વિવિધ પ્રકારનો માલ ત્યાં વેચાય છે.

બપોરે બાર વાગ્યે અમે નાઈરોબીથી કિસુમુ (જ્યાં રાકેશ રહે છે) જવા ટૅક્સીમાં નીકળ્યાં. ડ્રાઈવર ટૅક્સી ઘણી ફાસ્ટ ચલાવતો હોવાથી હાઈવે પર અધિકારીઓએ તેને બે-ત્રણ વાર રોક્યો. તેણે અધિકારીઓને કંઈક 'દક્ષિણા' આપી અને છતાં ઝડપ ઘટી નહિ. ત્યાં કલાકના ૮૦ કિ.મી.ની ઝડપે જવાનો નિયમ હોવા છતાં લોકો ૧૦૦ થી ૧૨૦ કિ.મી.ની ઝડપે જતાં હોય છે. નાઈરોબીથી કિસુમુ સુધીના ૩૪૪ કિ.મી.ના સમગ્ર અંતરની બંને બાજુ વૃક્ષો, લીલાંછમ ખેતરોને લીધે રમણીય દશ્ય લાગે છે. એપ્રિલ, મે, જૂનમાં લગભગ દરરોજ ત્યાં એક વાર વરસાદ પડે છે. કેન્યાની મધ્યમાંથી વિષુવવૃત્ત પસાર થતું હોવા છતાં આશરે ૭૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈને કારણે નાઈરોબી તથા નકુરુમાં ઠંડી લાગે છે.

રસ્તામાં નકુરુ ટાઉન આવ્યું. ત્યાં નાસ્તો કરવા રેસ્ટોરાંમાં ગયાં. તેની માલકણ ખોજા-ગુજરાતી હતી. મીઠાઈ અને ફરસાણની આપણી બધી વાનગીઓ ત્યાં મળતી હતી. નાસ્તો કરીને અમે બહાર જઈએ તે પહેલાં જ રસ્તા ઉપર લોકોની દોડાદોડી થઈ. કેટલાંક લોકો રેસ્ટોરાંમાં પણ દોડી આવ્યાં. અમદાવાદમાં એકાએક તોફાનો શરૂ થાય અને જે દશ્ય જોવા મળે એવું જ કંઈક હતું. રેસ્ટોરાંનો દરવાજો બંધ કરી દેવામાં આવ્યો. તે દિવસે નકુરુમાં હડતાલ હતી. બધાં બજારો બંધ હતાં. પછીથી જાણવા મળ્યું કે બે દિવસ અગાઉ નકુરુમાં આશરે ૬૦૦ ગલ્લા બાળી નાખવામાં આવ્યા હતા. તેના વિરોધમાં સામાન્ય લોકો (wananchi) તોફાનો કરતાં હતાં.

નકુરુથી આગળ જતાં કેરિચો આવે છે. ત્યાં ચાના અનેક બગીચા છે. હાઈવેની બંને બાજુએ લીલો ગાલીચો પાથર્યો હોય એવા ચાના બગીચા મોટા વિસ્તારમાં આવેલા છે. બપોરે સવા ત્રણના અરસામાં વરસાદનું ઝાપટું આવી ગયું. અમે સાડા ચાર વાગ્યે કિસુમુ પહોંચી ગયાં.

લેક વિક્ટોરિયાને કિનારે સમુદ્રની સપાટીથી ૩૭૨૫ ફીટની ઊંચાઈ પર આવેલા કિસુમુનું જૂનું નામ પોર્ટ ફ્લોરેન્સ હતું. તે કેન્યાના ન્યાન્ઝા પ્રાંતનું અને કિસુમુ જિલ્લાનું મુખ્ય મથક છે. તેની વસતી આશરે અઢી લાખની છે. ત્યાં એરપોર્ટ પણ છે. કિસુમુના મુખ્ય માર્ગો બંને બાજુ થઈને ચાર મોટર ગાડીઓ પસાર થઈ શકે તેટલા પહોળા છે. તે કેન્યાના પશ્ચિમના વિસ્તારનું વેપારનું કેન્દ્ર છે અને મોટરગાડીઓ પ્રમાણમાં સારી સંખ્યામાં ફરતી જણાય છે. કિસુમુમાં આપણાં લોકોમાં જામનગરના લુહાણા, સૌરાષ્ટ્રના ઇસ્માઈલી ખોજા, પટેલો અને શીખોની વસતી છે. કેન્યામાં એશિયન તરીકે ઓળખાતાં લોકોમાંનાં ૮૦ ટકાથી વધારે ગુજરાતીઓ અને કેટલાક શીખો છે. કિસુમુમાં આપણાં લોકો ત્રણ-ચાર પેઢીથી વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, ધંધાદારીઓ વગેરે સારી કમાણી કરે છે. તેમાંના મોટાભાગના કરોડપતિઓ છે અને તેમનાં સંતાનો ઈંગ્લન્ડ, અમેરિકામાં સ્થાયી થયાં છે. કિસુમુમાં યતિન સુપરમાર્કેટ, ન્યાન્ઝા સુપર માર્કેટ અને 'બિગ બાઈઝ' સહિતના મોટા સ્ટોર્સ ભારતીયો ધરાવે છે. તેમાં સેંકડો વસ્તુઓ વેચાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ ઉપર કિંમત લખેલી હોય છે. જરૂરની વસ્તુ લઈને બાસ્કેટમાં મૂકી દેવાની. ખરીદેલી વસ્તુઓનું બિલ બનાવવા માટે ત્રણ-ચાર કૅશિયર રાખવામાં આવે છે. પાનના ગલ્લા કે ફૂટપાથ પર ચાની લારી ત્યાં જોવા મળશે નહિ.

કિસુમુમાં ન્યાન્ઝેશ્વર મહાદેવ તથા લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર એક જ કમ્પાઉન્ડમાં આવેલાં છે. લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરમાં જુદા જુદા ભગવાનના ફોટા છે. આ મંદિર ૧૯૩૭માં બાંધવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત ત્યાં ગુરુદ્વારા, જલારામ મંદિર, જૈન દેરાસર પણ આવેલાં છે. તથા સનાતન હિંદુ યૂનિયન, પટેલ એસોસિએશન, બ્રહ્મસમાજ, લોહાણા સમાજ, સિંગ સભા, ઇસ્માઈલી ખોજાઓની સંસ્થાઓ વગેરે પોતપોતાની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

કિસુમુ મ્યૂઝીઅમ લોકો માટે ૧૯૮૦માં ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું. તેમાં એક કલ્ચરલ હિસ્ટરી હૉલમાં વેસ્ટર્ન રિફ્ટ વેલિ તથા ન્યાન્ઝા પ્રાંતનાં લોકોના મુખ્ય જૂના વ્યવસાયો જેવા કે શિકાર, માછીમારી, પક્ષીઓને જાળમાં પકડવાં, ખેતી વગેરેનાં પરંપરાગત સાધનો, રસોડામાં ઉપયોગી સાધનો તથા સંગીતનાં વાજિંત્રો, ઔષધો વગેરે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં માછલીઘરના વિભાગમાં લેક વિક્ટોરિયા તથા ન્યાન્ઝા પ્રાંત અને નજીકના પ્રાંતોની નદીઓમાં થતી વિવિધ પ્રકારની માછલીઓ દર્શાવવામાં આવી છે. ત્યાંના સર્પગૃહમાં વિવિધ રંગના ઝેરી અને સામાન્ય સર્પ, એક હોજમાં ઘણા કાચબા તથા બીજા હોજમાં થોડા મગર છે. પાસેની ખુલ્લી જગ્યામાં ત્યાંનાં આદિવાસીઓ રહેતાં એવી ઝૂંપડીઓ બાંધેલી છે. તે લોકોમાં બહુપત્નીનો રિવાજ હતો. તેથી દરેક પત્ની માટે અલગ ઝૂંપડી રાખવામાં આવતી હતી. એક ઝૂંપડીમાં ઘરવપરાશનાં સાધનો રાખેલાં છે, જે પ્રાચીનકાલીન જીવનનો ખ્યાલ આપે છે. આ મ્યૂઝીઅમ જોવા લોકો આકર્ષાય તે માટે તેના વ્યાખ્યાન ખંડમાં મફત ફિલ્મ શો તથા અભ્યાસપૂર્ણ વ્યાખ્યાનોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. ત્યાંના આદિવાસી તીરંદાજો મુક્તપણે વિહરતા હાથીને શરીરની ચોક્કસ જગાએ તીર લગાવી, મારી નાખી, હાથીદાંત

વેચી દે છે અને એ લોકોને પોલીસો કઈ રીતે પકડે છે, તે દર્શાવતી ફિલ્મ અમને જોવા મળી.

કિસુમુમાં દર રવિવારે રાત્રે ૭-૦૦ વાગ્યે ઓડિંગા-ઓગિંગા રોડ પર આશરે ૫૦ થી ૬૦ જેટલી મોટરોમાં, ૨૫૦ થી ૩૦૦ જેટલાં ગુજરાતી ભાઈબહેનો આવીને, મોટરો પાર્ક કરી ફૂટપાથ ઉપર આંટા મારે છે અથવા પોતપોતાનાં જૂથમાં ટોળે મળીને વાતો કરે છે.

કિસુમુમાં બ્રિટિશ કાઉન્સિલની લાઈબ્રેરી ઘણી સારી છે. તેમાં પૂર્વ આફ્રિકા અને ખાસ કરીને કેન્યાનાં લોકો, વિવિધ જાતિઓ, તેમના રીતરિવાજો, લગ્નપ્રથા, સ્ત્રીઓનું સ્થાન વગેરે વિષે અભ્યાસ કરવાની મને સારી તક મળી. આ ઉપરાંત ત્યાં આગાખાન લાઈબ્રેરી પણ છે. તેમાં ગુજરાતી પુસ્તકો સારી એવી સંખ્યામાં છે અને ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો મુંબઈથી આવે છે.

પાંચમી અને છઠ્ઠી જૂનના બે દિવસ માટે મેટાડોર જેવી (કોમ્બી) ગાડી ભાડે કરીને અમે બે કુટુંબનાં સભ્યો કેન્યામાં કેટલાંક સ્થળોના પ્રવાસે નીકળ્યાં. પાંચમીની સવારે છ વાગ્યે કિસુમુથી નાસ્તો અને પાણી સાથે રાખીને અમે ઊપડ્યાં. વિહિગા, મારાગલી તથા કાપ્સાબેટ થઈને રસ્તામાં એલ્ડોરેટમાં થોડો સમય રોકાઈને કેબરનેટ નામના સૃષ્ટિસૌન્દર્ય માટે વિખ્યાત પ્રદેશ તરફ ઊપડ્યાં. કેબરનેટ આશરે સાત હજાર ફૂટની ઊંચાઈનો પ્રદેશ છે. તે બધો વિસ્તાર લીલોછમ અને રમણીય છે. એકની પાછળ બીજા એવા વૃક્ષાચ્છાદિત ડુંગરો, ખીણો, ખેતરો, વહેતી નદી, ધોધ અને ચારે બાજુ લીલોતરી એટલે કાશ્મીરના ગુલમર્ગ જેવું રમણીય દશ્ય લાગે. ચારે બાજુ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય જોયા જ કરીએ અને ત્યાંથી આગળ વધવાની ઇચ્છા ન થાય. કવિઓ માટે સ્વર્ગનો પ્રદેશ ! ત્યાં સારો એવો સમય રોકાયા બાદ આગળ વધીને રિફ્ટવેલિ પ્રદેશના લેક બગોરિયા પહોંચ્યાં. તે ૩૪ ચોરસ કિ.મી. વિસ્તારમાં ફેલાયેલું ખારા પાણીનું સરોવર છે અને તેથી લાખો ફ્લેમિંગો નામનાં પક્ષીનું તે નિવાસસ્થાન બન્યું છે. તે વોલ્કેનો થવાથી બનેલું સરોવર હોવાથી તેના પશ્ચિમના કિનારે વરાળ અને પરપોટા નીકળતાં ઊકળતાં પાણીનાં આઠ જેટલાં ઝરણ ત્યાં આવેલાં છે. ચોવીસે કલાક, ઘણાં વરસોથી ઊકળતું પાણી ફુવારાની જેમ સતત ઊડ્યા કરે છે. ત્યાંના ફ્લેમિંગો સફેદ પાંખનાં હોવાથી સમગ્ર સરોવર સફેદ આકાશ જેવું દષ્ટિગોચર થાય છે.

રિફ્ટવેલિના પ્રદેશમાં જ આવેલું લેક બરિંગો ૧૨૯ ચોરસ કિ.મી. વિસ્તારનું વિવિધ પ્રકારની માછલીઓ માટેનું પ્રખ્યાત સરોવર છે. તેમાં બારબસ, લેબીઓ, ક્લેરીઅસ અને ટાઈલેપીઆ સહિત બીજી અનેક જાતની માછલીઓ થાય છે.

તે જ દિવસે સાંજના સમયે લેક નકુરુ નેશનલ પાર્ક પહોંચી ગયાં. ૫૨ ચોરસ કિ.મી. વિસ્તારના લેક નકુરુના (૪૦૦૦

માસઈ મારા

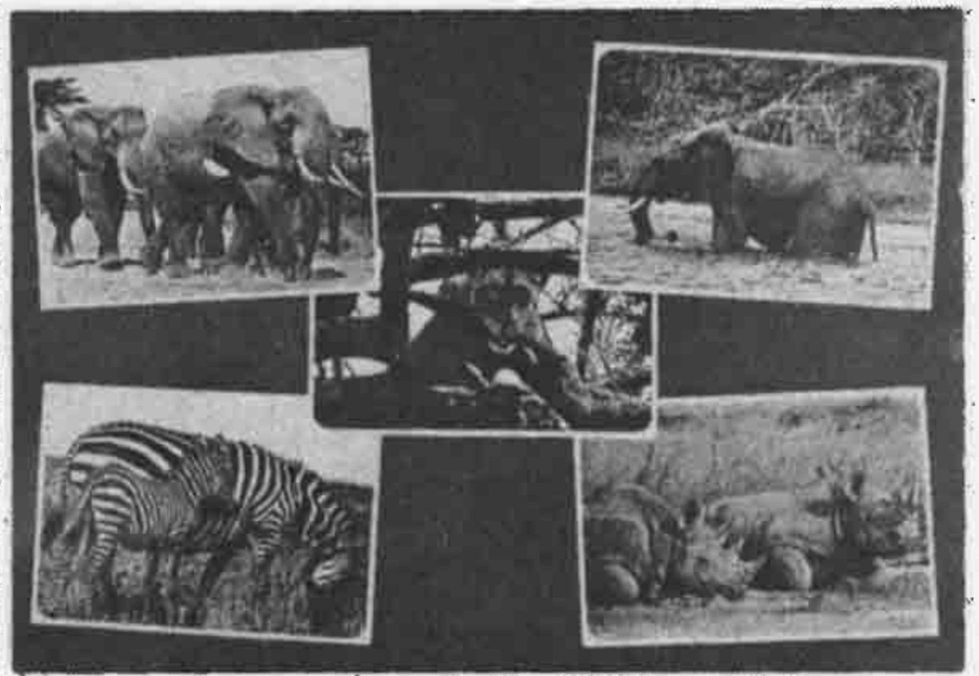
હેક્ટરના) પાણીના વિસ્તારમાં વીસથી ત્રીસ લાખ ગુલાબી પાંખનાં ફ્લેમિંગો અને પેલિકન પક્ષીઓ વસે છે. ત્યાં સખત ઠંડો પવન આવતો હતો. નકુરુ કસ્બો આશરે ૬૦૭૧ ફૂટ (લગભગ ૨૧૦૦ મીટર)ની ઊંચાઈ પર આવેલ હોવાથી જૂન મહિનામાં પણ અમારે ગરમ કપડાં પહેરવાં પડ્યાં. નકુરુ નાઈરોબીની પશ્ચિમે ૧૦૦ માઈલના અંતરે આવેલું છે.

છઠ્ઠી જૂન ને રવિવારે સવારે સાડા છ વાગ્યે નીકળી અમે સૌ ન્યાહુરુરુ ગયાં. ત્યાં ટૉમસન ફૉલ આવેલો છે. આશરે ૧૨૦ ફૂટની ઊંચાઈએથી, વરસોથી, સતત ચોવીસે કલાક પાણી પડ્યાં જ કરે. એટલું બધું પાણી ક્યાંથી ભેગું થઈને આવે છે, તે ખબર પડતી નથી. ત્યાંથી નાન્યુકી ગયાં. નાન્યુકી જતાં પહેલાં રસ્તામાં બોર્ડ આવ્યું કે વિષુવવૃત્ત ત્યાંથી પસાર થાય છે. નાન્યુકીમાં સફારી ક્લબ અને એનિમલ ઑર્ફનેજ આવેલ છે. આ સ્થળને કેળવીને ખૂબ આકર્ષક અને રમણીય બનાવ્યું છે. આ સ્થળ દરિયાની સપાટીથી ૭૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈ ઉપર છે. વિદેશી પ્રવાસીઓને ઊતરવાનું ઘણું મોંઘું સ્થળ છે. ત્યાં માઉન્ટ કેન્યા નજીકમાં જ જણાય છે.

આફ્રિકાના પર્વતોમાં ટાન્ઝાનિયામાં આવેલો માઉન્ટ કિલિમાન્જારો ૧૯,૩૪૦ ફીટ (૫,૪૦૦ મીટર)ની ઊંચાઈ ધરાવતો આફ્રિકાનો સૌથી ઊંચો પર્વત છે. માઉન્ટ કેન્યા આફ્રિકાનો બીજા નંબરનો તથા કેન્યાનો સૌથી ઊંચો પર્વત છે. તેની ઊંચાઈ ૧૭,૦૫૮ ફીટ (૫,૧૯૯ મીટર)ની છે અને તેનું શિખર હિમાચ્છાદિત રહે છે. એ વિસ્તારમાં વસતાં કિકુયુ જાતિનાં લોકોના દેવ ન્ગાઈનું નિવાસસ્થાન માઉન્ટ કેન્યામાં છે. ત્યાંથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં વરસાદ પડ્યો. મુસાફરી દરમિયાન બધે કુદરતી સૌન્દર્ય જોવા મળે. પાછા ફરતાં કેરીચોમાં રોકાઈને ચાના બગીચા જોયા.

એક અઠવાડિયા બાદ અમે યુગાન્ડા (અલગ દેશ)ના પાટનગર કંપાલા જવા નીકળ્યાં. આ વિસ્તારમાં રેલવેનો ઉપયોગ પ્રમાણમાં

ઓછો થાય છે. કેન્યામાં માત્ર ૧૭૦૦ માઈલની રેલવે છે અને ૩૯,૦૦૦ માઈલના રસ્તા છે, જે રોડ ટ્રાન્સપોર્ટના ઉપયોગમાં આવી શકે છે. નાઈરોબીથી કિસુમુ માત્ર ૨૧૦ માઈલ (૩૬૦ કિ.મી.) જતાં રેલવેમાં ૧૩ કલાક લાગે છે, જ્યારે ભાડાની ટેક્ષીમાં ચાર કલાકમાં પહોંચી જવાય છે. આપણે ત્યાં ગુજરાત સ્ટેટ રોડ ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશનની બસ સર્વિસ આખા ગુજરાતમાં ચાલે છે. એવી વ્યવસ્થા કેન્યા કે યુગાન્ડામાં નથી. ત્યાં ખાનગી ટેક્ષીમાં મુસાફરી થાય છે, જે 'ડેઈલી પ્યુજો સર્વિસ' નામથી ઓળખાય છે. ટેક્ષી ભરાઈ જાય એટલે ઊપડે. ભાડાનો દર લગભગ નિશ્ચિત હોય, પરન્તુ કેટલીક વાર બદલાય. એનાથી ઓછા ખર્ચની રોડ ટ્રાન્સપોર્ટની વ્યવસ્થા 'મટાટુ' દ્વારા કરવામાં આવે છે. તે પણ ખાનગી વ્યવસ્થા છે. તેમાં શક્ય એટલા વધુ મુસાફરો બેસાડીને સ્થળના અંતર મુજબ ભાડું ઉઘરાવી લેવામાં આવે છે. ટિકિટ આપવાની નહિ. 'મટાટુ' એટલે મિની બસ. કેન્યામાં જુદા જુદા સ્થળે તેમાં જઈ શકાય. આ ઉપરાંત નાઈરોબીથી મોમ્બાસા જેવા લાંબા અંતરની ખાનગી બસ સર્વિસ પણ ચાલે છે. આ ઉપરાંત નાઈરોબી કિસુમુ મોમ્બાસા વચ્ચે કેન્યા એરવેઝની વિમાનની સર્વિસ પણ ચાલુ છે.

પૂર્વ આફ્રિકાનાં વિવિધ વન્ય પ્રાણીઓ

યુગાન્ડામાં બાન્ટુ, નિલોટીસ અને અર્ધ હેમાઈટ જાતિનાં લોકો વસે છે. મૂળ નિગ્રોમાંની આ બધી મિશ્ર જાતિનાં લોકો છે. તેઓ દસેક હજાર વરસ અગાઉ એશિયામાંથી આવીને અહીં વસ્યાં છે. તેમાંનાં મધ્ય આફ્રિકામાં છેલ્લે આવીને વસનારાં લોકો એબિસિનિયામાં થઈને ૧૬મી સદીમાં આવ્યાં હતાં. તેઓ બહિમા જાતિના લોકો કહેવાય છે.

કંપાલામાં એક ભારતીય ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ મિલિન્દ ઝાટકર (ગોવાના વતની)ના અમે મહેમાન હતાં. કંપાલા શહેર સાત ટેકરીઓ ઉપર બાંધેલું હોવાથી, શહેરના માર્ગોમાં પણ ચઢાવ અને ઢાળ આવ્યા કરે છે. કંપાલામાં સ્વામીનારાયણ મંદિર, હિંદુ દેવોનું મંદિર તથા ગુરુદ્વારા પાસે-પાસે આવેલાં છે. ત્યાંનું એન્ટેબી એરપોર્ટ જોવા જતી વખતે વચ્ચે લુતિમ્બે પેરેડાઈઝ બીચ તથા બૉટનિકલ ગાર્ડન જોવા રોકાયાં. અહીં પણ લેક વિક્ટોરિયા આવેલું છે.

લેક વિક્ટોરિયા મીઠા પાણીનું દુનિયાનું બીજા નંબરનું મોટું સરોવર છે. તે સમુદ્રની સપાટીથી ૩૭૨૦ ફીટની ઊંચાઈ ઉપર આવેલું છે અને તેનો વિસ્તાર ૨૬,૮૨૮ ચોરસ માઈલ છે. તે કેન્યા, યુગાન્ડા અને ટાન્ઝાનિયા આ ત્રણ દેશોની સરહદોને મળે છે. તે સરોવરમાં વિવિધ પ્રકારની માછલીઓ થાય છે. કેન્યામાં આવેલા લેક વિક્ટોરિયામાં ૨૦,૦૦૦થી વધુ માછીમારો પ્રતિવર્ષ ૩૦,૦૦૦ મેટ્રિક ટનથી વધારે માછલીઓ પકડે છે. કેન્યામાં માછીમારોની સહકારી સોસાયટીઓ પણ સ્થાપવામાં આવી છે.

યુગાન્ડાનો પ્રમુખ ઈદી અમિન ઘણો ઘાતકી હતો. તેણે ૧૯૭૨માં માત્ર ત્રણ મહિનાનો સમય આપીને બધા એશિયનોની હકાલપટ્ટી કરી, તેમાં સૌથી વધારે ગુજરાતીઓ હતા. તેણે તેના આઠ વર્ષના શાસનકાળમાં કુલ પાંચ લાખ માણસોની હત્યા કરાવી હતી. તે જે હુકમ આપે તે એના દેશનો કાયદો હતો. યુગાન્ડાના લોકો પણ તેના જુલમોથી ત્રાસી ગયાં હતાં. એશિયનોની હકાલપટ્ટી કરવાથી યુગાન્ડાના વેપાર-ઉદ્યોગોને ભારે નુકશાન થયું. તેનાં દુષ્પરિણામો આજે પણ ત્યાંનાં લોકો ભોગવે છે. ત્યાંનું અર્થતંત્ર ખલાસ થઈ ગયું. આઠ વર્ષના શાસનને અંતે ઈદી અમિનને તેનો દેશ છોડીને નાસી જવું પડ્યું. યુગાન્ડાના ચલણનું અવમૂલ્યન સમજવા માટે એક ઉદાહરણ પૂરતું છે. કેન્યાના દસ શિલિંગના આપણા ચાર રૂપિયા થાય અને કેન્યાના એક શિલિંગના યુગાન્ડાના ૧૬ શિલિંગ મળે. એટલે યુગાન્ડામાં ખરીદી કરવા જવું હોય તો સુટકેસ ભરીને નોટો લઈ જાવ અને હાથમાં બે-ત્રણ પેકેટ જેટલો માલ લઈને આવીએ! ત્યાંના વેપાર-ઉદ્યોગનો વિકાસ થઈ શકે તે માટે હાલની સરકાર એશિયનોને તેમની મિલકતો પાછી આપવાની ખાતરી સહિત પાછા બોલાવે છે. હવે કેટલાક એશિયનો પાછા આવવા લાગ્યા છે. એક ઈસ્માઈલી ખોજા ચાઈનીઝ રેસ્ટોરાં સહિત વિશાળ ફાઈવ સ્ટાર હોટલ ઈક્વેટોરિયલ ચલાવે છે. એક સાંજે અમે બાગમાં ફરવા ગયાં હતાં ત્યાં ઉદ્યોગપતિ જયંતીલાલ રાજા મળી ગયા. ઈદી અમિને હકાલપટ્ટી કરી ત્યારે તેમણે પોતાનું વાસણ બનાવવાનું કારખાનું તથા બીજી અસ્કામતો મૂકીને કુટુંબ સહિત નાસી જવું પડ્યું હતું.

તેમનું કુટુંબ છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં કેનેડામા સ્થાયી થયું. દીકરાઓ મોટા થઈને કેનેડામાં નોકરી-ધંધો કરે છે. તેઓને કંપાલા પાછા ફરવામાં રસ નથી. જયંતીભાઈ અગાઉનો ઉદ્યોગ ચાલુ કરવા અને મિલકતો પાછી મેળવવા કંપાલા આવીને રહ્યા છે. આ રીતે જીંજા, લુગાસી, મબાલે, કાકિરા વગેરે સ્થળે પોરબંદરના નાનજી કાલિદાસ મહેતા તથા સૌરાષ્ટ્રના બિલેશ્વરના મૂળજીભાઈ માધવાણી સહિત અનેક એશિયનોના મોટા ઉદ્યોગો હતા.

કેન્યાના માસઈ યોદ્ધાઓ

મસાઈમારા નેશનલ રિઝર્વ કેન્યાના રિફ્ટવેલિ પ્રાંતમાં આવેલ ઘાસનાં વિશાળ મેદાનોનો ૧૪૦૦ ચોરસ કિલોમીટરનો પ્રદેશ છે. જંગલી પ્રાણીઓમાં ખાસ કરીને હાથી, સિંહ, વાઈલ્ડ બફેલો, રાઈનોસિરોસ, ચિત્તા વગેરેનાં રહેઠાણનો પૂર્વ આફ્રિકાનો આ જગપ્રસિદ્ધ વિશાળ પ્રદેશ ટાન્ઝાનિયાના જાણીતા સેરિનગેતી નેશનલ પાર્કને અડીને, તેની ઉત્તરમાં આવેલ છે. તેથી પ્રતિવર્ષ ટાન્ઝાનિયાથી મોટી સંખ્યામાં પ્રાણીઓ સ્થળાંતર કરીને કેન્યાના મસાઈમારા નેશનલ રિઝર્વ તરફ આવતા જૂન-જુલાઈ માસમાં જોવા મળે છે. અમને પણ, પાસપોર્ટ અને વિઝા વિના કેન્યાની સરહદમાં પ્રવેશતાં જંગલી પ્રાણીઓ મોટી સંખ્યામાં જોવાનો લાભ મળ્યો. આ વિસ્તાર વસતી વિનાનો અને વેરાન હોવાથી પ્રવાસીઓને રહેવા માટે ત્યાં મારા સરીના અને કિકરોક નામની વૈભવ-વિલાસવાળી ફાઈવ સ્ટાર હોટલો છે.

કેન્યા તથા પૂર્વ આફ્રિકાના બીજા દેશોમાં પ્રવાસ માટે, આપણા દેશની જેમ ટ્રાવેલ સર્વિસની ખાનગી કંપની ૫૦ જણની બસ લઈ જાય, તથા રહેવા-જમવાની વ્યવસ્થા પણ તે કંપની કરે, એવી સગવડ નથી. પરન્તુ પ્રવાસ માટે આપણને દરરોજનાં ૩૦૦૦ શિલિંગના ભાડેથી 'કોમ્બી' (મેટાડોર જેવી ૧૨-૧૪ સીટની ટોયોટા ગાડી) મળે. તેમાં પેટ્રોલનો ખર્ચ અલગ અને ઊતરવાની વ્યવસ્થા આપણે જાતે હોટલમાં કરવાની. તેથી અહીંના પ્રવાસો આપણને મોંઘા પડે. કિસુમુથી ૨૯મી જૂનને શનિવારે સવારે ચાર વાગ્યે નીકળીને મસાઈમારા નેશનલ રિઝર્વ જવાનું હોવાથી અડધી રાતનો ઉજાગરો કરીને સાડા ત્રણે તૈયાર થઈને બેઠાં. પરન્તુ ડ્રાઈવર 'કોમ્બી' લઈને સવારે પાંચ વાગ્યાના અરસામાં આવ્યો. ઝાફરઅલી ખાખી, તેમની દીકરી, નગરકર દંપતી અને અમારું કુટુંબ થઈને કુલ આઠ જણ તથા બે બાળકો, સવારે ૫-૨૦ વાગ્યે કિસુમુથી નીકળ્યાં. રસ્તો ડામરનો પાકો તથા કેટલોક કાચો પણ હતો. સાત કલાકના પ્રવાસને અંતે સવા બાર વાગ્યે અમે મારા નદી પાસેની મારા સરીના લૉજમાં આવ્યાં.

બપોરે ચાર વાગ્યે કોમ્બીમાં રાઈફલ સહિતના એક રેન્જરને લઈને ઘાસનાં વિશાળ મેદાનોમાં છૂટાં ફરતાં જંગલી પ્રાણીઓ જોવા નીકળ્યાં. એવી પાંચ-છ કોમ્બીમાં કેટલાક યૂરોપિયનો, અમેરિકનો વગેરે પણ નીકળ્યા હતા. થોડી વારમાં એકસાથે આઠ સિંહ જોવા મળ્યા. આગળ જતાં એક ટોળામાં નાનામોટા ૨૮ હાથી જતા હતા. કોમ્બીમાં ચારેક કિલોમીટર ગયા ત્યાં જંગલી ભેંસો, ઝિબ્રા વગેરે મોટી સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં. એક વૃક્ષ ઉપર ચડીને બેઠેલો એક ચિત્તો પણ જોવા મળ્યો. બીજે દિવસે સવારે ફરી વાર કોમ્બીમાં ફરવા નીકળ્યા ત્યારે સિંહ, ઝિબ્રા, વાઈલ્ડ બફેલો ઉપરાંત મારા નદીમાં મોટી સંખ્યામાં હિપોપોટેમસ જોયા. આ ઉપરાંત ઝિરાફ, હાઈના, બબૂન (મંકી), ટૉમસન ગેઝલ વગેરે જોવા મળ્યાં.

કેન્યાના નેશનલ પાર્ક તથા નેશનલ રિઝર્વની પ્રતિવર્ષ લાખો વિદેશીઓ અને દેશનાં લોકો મુલાકાત લે છે. ૧૯૮૨માં મુલાકાતીઓની સંખ્યા આઠ લાખની હતી અને દર વરસે તે સંખ્યા વધતી રહી છે. તેથી ટૂરિઝમ દ્વારા કેન્યાની સરકારને ફોરેન એક્ષચેન્જની સૌથી વધારે એટલે ૧૦ અબજ કેન્યા શિલિંગની આવક થાય છે. કેન્યાના ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીના પ્રદેશમાં પથરાયેલા રિફ્ટ વેલિ પ્રાંતમાં ચોખ્ખા તથા ખારા પાણીનાં સરોવોર આવેલાં છે. તેમાંનું લેક નકુરુ (૫૨ ચો.કિ.મી.) વિવિધ પ્રકારનાં પક્ષીઓના નિવાસસ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. કેન્યાની ઉત્તરનો વિશાળ પ્રદેશ સૂકો અને ઓછી વસતી ધરાવે છે. ત્યાં આવેલું લેઈક તુર્કના ખારા પાણીનું સૌથી મોટું સરોવર છે. તે ૨૪૭૩ ચોરસ કિલોમીટરનો વિસ્તાર ધરાવે છે.

નાઈરોબી નેશનલ પાર્કનો વિસાતર ૧૧૦ ચોરસ કિલોમીટર

છે. નૈરોબી કેન્યાનું પાટનગર હોવાથી અને નેશનલ પાર્ક બહુ દૂર ન હોવાથી ત્યાં મુલાકાતીઓની સંખ્યા ઘણી વધારે રહે છે. ત્યાં અમે દુનિયાનું સૌથી મોટું અને ઊંચાઈ ધરાવતું ઑસ્ટ્રિચ પક્ષી, જિરાફ ઇમ્પાલો, ઝિબ્રા, વગેરે જોયાં. કેન્યાનો સૌથી મોટો સાવો (Tsavo) નેશનલ પાર્કના પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિભાગો મળીને ૨૧,૦૦૦ ચોરસ કિલોમીટરનો વિસ્તાર ધરાવે છે. ત્યાંના મઝિમા ઝરામાં સ્વચ્છ કાચ જેવું પારદર્શક પાણી જમીનમાંથી ધોધની જેમ બહાર પડે છે. ત્યાં હાથી, કાળા રાઈનોસીરોસ (આશરે ૬૦૦૦)ની મોટી સંખ્યા છે. સ્થાનિક અધિકારીઓની ગણતરી મુજબ ૧૯૮૩માં સાવો નેશનલ પાર્ક સહિત તેની આસપાસના કુલ ૫૨,૦૦૦ ચોરસ કિ.મી.ના વિસ્તારમાં હાથીની સંખ્યા ૨૦,૦૦૦ની હતી, જ્યારે તે સમયે સમગ્ર કેન્યામાં ૬૦,૦૦૦ હાથી હોવાનો અંદાજ હતો.

ટપાલની બાબતમાં સમગ્ર પૂર્વ આફ્રિકાની પદ્ધતિ સાવ અલગ છે. ત્યાં ક્યાંય પોસ્ટમેન ટપાલ વહેંચવા જતો તમને જોવા નહિ મળે. ટપાલ કોઈને ઘેર પહોંચાડવામાં આવતી નથી. દરેક કુટુંબ, કંપની, બેન્ક, ઑફિસ કે દુકાનનો પોસ્ટ બોક્સ નંબર હોય છે. તેમાંથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે તેનો માણસ, પોતાના અનુકૂળ સમયે, તાળું ખોલીને ટપાલ લઈ આવે છે.

ભારતીયોમાંના ઘણા ચાર પેઢીથી કેન્યામાં (પૂર્વ આફ્રિકામાં) વસ્યાં છે અને વેપાર-ઉદ્યોગ તથા સ્વતંત્ર વ્યવસાયોમાં અઢળક કમાયા છે. કેન્યામાં અનેક ભારતીયો કરોડપતિ છે અને તેઓ મુખ્યત્વે શહેરોમાં વસે છે. ત્યાંનાં શિક્ષિત લોકો, રાજકીય પક્ષોના નેતાઓ હવે ત્યાંનાં લોકોને ભારતીયોની વિરુદ્ધમાં ઉશ્કેરે છે, તેમની ઈર્ષા કરે છે કારણ કે વેપાર-ઉદ્યોગમાં ભારતીયો ત્યાં ઘણા આગળ છે.

ડિસેમ્બર ૧૯૯૨માં ઘણાં વર્ષો બાદ કેન્યામાં ચૂંટણીઓ કરવામાં આવી. તે અગાઉ જુલાઈ ૧૯૮૨થી કેન્યામાં એક જ રાજકીય પક્ષ - કેન્યા આફ્રિકન નેશનલ યૂનિયન (KANU)ને બંધારણમાં સુધારો કરીને પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. કેન્યા ૧૨ ડિસેમ્બર, ૧૯૬૩ના દિવસે સ્વતંત્ર બન્યું ત્યારથી તે પક્ષની જ સરકાર છે. જોમો કેન્યાટા કેન્યાના પ્રથમ પ્રમુખ હતા. તેમનું ૧૯૭૮માં અવસાન થયા બાદ, ડેન્યલ અરપ મોઈ ત્યાંના પ્રમુખ બન્યા. ઇન્ટરનૅશનલ મોનેટરી ફંડની આર્થિક સહાય કેન્યાને બંધ કરીને મલ્ટી પાર્ટી રૂલની ફરજ પાડવામાં આવી. અગાઉના રાજકીય પક્ષો પુનઃ શરૂ થયા. ચૂંટણીઓ નજીક આવી તેમ ભારતીયોમાં ભયની લાગણી પ્રસરવા લાગી. આફ્રિકનો ભારતીયો પર હુમલા કરશે, લૂંટ ચલાવશે એવા ભયથી ઘણા ભારતીયોએ પોતાનાં કુટુંબીજનોને સ્વદેશ અથવા ઇંગ્લંડ મોકલી દીધાં. ત્યાં રહ્યાં તે ભારતીયોએ પોતાની સલામતીના વિવિધ રસ્તા વિચારવા માંડ્યા. ભારતીયોની

નૃત્યવેશમાં કિકુયુ જાતિનું દંપતી

સભાઓ ભરવામાં આવી. સ્વતંત્ર બંગલાવાળા પોતાનો ચોવીસ કલાકનો એસ્કર (ચોકીદાર) રાખવા ઉપરાંત દરવાજાને તાળું લગાવી રાખતાં. કેટલાંક ફ્લેટોને લોખંડની જાળીઓ નખાવવામાં આવી. જરૂર હોય તે ભારતીયોને મંદિરોમાં આશ્રય આપવાની વ્યવસ્થા પણ વિચારી લેવામાં આવી. જોકે સમગ્ર ચૂંટણી દરમિયાન ભારતીયોને તકલીફો પડી નહોતી અને પ્રમુખ મોઈની સરકારે પૂરતી સલામતી અને વ્યવસ્થા જાળવી હતી.

કેન્યામાં બજારો, ઑફિસો, બેન્કો, સ્કૂલો, કોલેજો વગેરે સવારે સાડા આઠ વાગ્યે ખૂલે છે અને સાંજે પાંચ વાગ્યે બંધ થઈ જાય છે. સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યા પછી બજારોનો વિસ્તાર અવરજવર વિનાનો સૂમસામ થઈ જાય છે. આપણા દેશની જેમ રાત્રિના ૯.૩૦ કે ૧૦ વાગ્યા સુધી બજારો ખુલ્લાં રહેતાં નથી.

કેન્યાના મોટા ભાગનાં લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મ અને મોમ્બાસા સહિત કિનારાના પ્રદેશમાં ઇસ્લામી ધર્મ પાળે છે. મિશનરીઓએ કેન્યામાં આવીને ધર્મપ્રચાર શરૂ કર્યો, તે અગાઉ લોકોમાં કેટલીક રૂઢિગત ધાર્મિક માન્યતાઓ પ્રવર્તતી હતી. પરન્તુ તેમનો કોઈ અલગ ધર્મ ન હતો.

કેન્યાનાં શહેરોમાં મોટરગાડીઓની સંખ્યા વસતીના પ્રમાણમાં

વધારે જણાય છે. તેમાં ટોયોટા, નિશાન, ઈસુઝ, મિત્સુબિશી, પ્યુજો વગેરે ગાડીઓ બધી જ આયાત કરેલી વપરાય છે. સાઈકલો તથા સ્કૂટરોનો ઉપયોગ ઘણો ઓછો થાય છે.

અહીંનાં આફ્રિકન લોકોને બેત્રણ કે ચાર પત્નીઓ તથા છ થી આઠ સંતાનો હોય છે. વર્લ્ડ બૅન્કના ૧૯૯૦ના હેવાલ અનુસાર ૧૯૬૫માં કેન્યાની ઉંમરલાયક સ્ત્રીઓને સરાસરી આઠ સંતાનો હતાં. ૧૯૮૮માં એ પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ અને સ્ત્રીઓને સરાસરી ૫.૩ સંતાનો હતાં. તેનું કારણ એ હતું કે ૧૯૮૫માં બાળકોને જન્મ આપી શકે એવી પરિણીત સ્ત્રીઓમાંની ૧૭ ટકા સ્ત્રીઓ કોન્ટ્રાસેપ્ટિવ્ઝ વાપરતી હતી. કેન્યાનો વાર્ષિક જન્મદર ૧૯૮૦-૮૮ દરમિયાન ૩.૮ ટકા હતો.

કેન્યામાં હાઈવે પર મોટરગાડીઓ વધુ ઝડપે ચલાવવામાં આવે છે તથા તેને લીધે હાઈવે પર પ્રાણઘાતક અકસ્માતો પ્રમાણમાં વધારે થાય છે. દર વરસે હાઈવે પરના અકસ્માતોમાં ૨૦૦૦થી વધારે માણસો મૃત્યુ પામે છે. દરરોજના સરાસરી છ માણસો માર્ગ અકસ્માતોમાં મૃત્યુ પામે છે. કેન્યામાં દરરોજ દસેક મોટરગાડીઓની ચોરી થાય છે. ઈ.સ. ૧૯૯૨માં ૨૮૩૪ વાહનોની ચોરી થઈ હતી. તેમાંથી ૯૭૨ વાહનો પાછાં મેળવી શકાયાં હતાં. ૧૯૯૩ના પ્રથમ બે મહિનામાં ૨૮૭ વાહનોની ચોરી થઈ. તેમાંથી ૪૪ વાહનો પાછાં મળ્યાં. વાહનોની ચોરીનું પ્રમાણ વધવાને કારણે મોટરોમાં હવે એલાર્મ અને રિમોટ કન્ટ્રોલ રાખવામાં આવે છે. તથા ત્યાં વિમા કંપનીઓએ વાહનોના વિમાના પ્રિમિયમના દરોમાં સારી પેઠે વધારો કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે.

કેન્યામાં દર હજાર માણસની સંખ્યા વચ્ચે ૧૨૫ રેડિયો સેટ અને ૯ ટેલિવિઝન છે. આ પ્રમાણ ઘણું ઓછું ગણાય. ત્યાંના લોકોનું સરાસરી આયુષ્ય હાલમાં ૫૯.૭ વર્ષનું છે. ઈ.સ. ૧૯૬૦ના સરાસરી આયુષ્ય કરતાં તે ૧૫ વર્ષનો વધારો સૂચવે છે. કેન્યામાં દર ૧૦,૧૩૦ માણસની વસતીમાં એક ડોક્ટર અને ૯૫૦ માણસની વસતીમાં એક નર્સ છે. ડૉક્ટરો ઘણાખરા ગુજરાતીઓ છે.

કેન્યાનાં લોકોમાં સામાન્ય રીતે માતાપિતા અને વડીલો દ્વારા લગ્નો ગોઠવવામાં આવતાં અને મોટી ઉંમરના યુવકો-યુવતીઓને મળવાની તક ઓછી મળતી હતી. તે લોકોમાં બહુપત્નીત્વનો રિવાજ સદીઓથી પ્રવર્તમાન હતો. તેઓને વધુ સંતાનો થતાં અને ખેતીના કામમાં વધુ સંતાનો ઉપયોગી ગણાતાં. પરન્તુ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ દ્વારા શાળાઓ શરૂ થઈ અને મુક્ત સ્પર્ધાનું વાતાવરણ પેદા થયું.

પૂર્વ આફ્રિકાની ૫૦ ટકાથી વધારે વસતી યુવાનોની છે. તેમના ઉપર પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમનાં માતાપિતાની રીતભાત, રિવાજો વગેરેથી તેમનામાં પરિવર્તન જણાય છે. ભૂતકાળ કરતાં યુવકો અને યુવતીઓને સાથે હરવા-ફરવા તથા મુક્તપણે પરિચય કરવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતાં ત્યાં કુંવારી માતા બનવાના કિસ્સા બનવા લાગ્યા.

૧૯મી સદીનાં અંતિમ વરસોમાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ પૂર્વ આફ્રિકામાં સૌપ્રથમ વાર શાળાઓ શરૂ કરી. હાલમાં કેન્યામાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં આશરે ૧૫૦ લાખ અને માધ્યમિક શાળાઓમાં પાંચ લાખ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. તેમાંથી અધવચ્ચે અભ્યાસ છોડી દેનારાની સંખ્યા મોટી છે.

હવે ત્યાંના સમાજમાં આધુનિકતા ઝડપથી આવે છે. બહુપત્નીત્વના રિવાજની વિરુદ્ધ ઘણાં પરિબળો કામ કરે છે. પુરુષો પ્રમાણમાં વહેલાં લગ્ન કરે છે. એકથી વધુ પત્ની સાથે લગ્ન કરવું હવે આર્થિક રીતે પોષાય તેમ નથી. હવે ત્યાં કાયદેસર છૂટાછેડા લેવાની અને પત્નીને જીવનનિર્વાહ માટે આર્થિક વ્યવસ્થા કરવાની જોગવાઈ થઈ હોવાથી સ્ત્રીનું સ્થાન મજબૂત રહ્યું છે.

સંગીત અને નૃત્ય : સમગ્ર દેશમાં વિવિધ સ્થળે સંગીત અને નૃત્યની સેંકડો મંડળીઓ પથરાયેલી છે. મોટા ભાગની મંડળીઓ વીણા જેવા લાયર કે હાર્પ નામના વાજિંત્ર સાથે ગીતોની જેમ કવિતા સમૂહમાં ગાય છે. જુદી જુદી જાતિનાં લોકોની વીણા (લાયર)નો પ્રકાર જુદો હોય છે. ઉ.ત. લુઓ જાતિનાં લોકો પાસે ન્યાતિતી, લુહ્યા લોકો પાસે લિતુંગુ અને ગુસી જાતિનાં લોકો પાસે ઓબોખેનો વાજિંત્ર હોય છે. શાળાઓમાંવાર્ષિકોત્સવની ઉજવણી વખતે નાટકો ભજવવામાં આવે છે તથા સંગીતના ઉત્સવો પણ થાય છે.

શિલ્પ : કેન્યા અકમ્બા જાતિનાં લોકોના કોતરણીના નમૂના માટે પ્રસિદ્ધ છે. કિસી લોકો પણ ક્રમશઃ શિલ્પકળાનું બજાર સર કરીને અકમ્બા લોકોની સ્પર્ધા કરે છે. કેન્યાના પ્રખ્યાત શિલ્પી ઑગેસા એલકનાએ બનાવેલું 'બર્ડ ઑવ્ પીસ' નામનું શિલ્પ કેન્યાની સરકાર દ્વારા યુનેસ્કોને ભેટ આપવામાં આવ્યું હતું. ઑગેસા એલકના, જોન ડાએંગા તથા બી.એમ.ચેગી નામના શિલ્પીઓએ 'સ્વાતંત્ર્યનાં ફળ' નામના સોપસ્ટોનના સુંદર શિલ્પમાં કેન્યાનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ તથા તેની સિદ્ધિઓ દર્શાવી છે. તે શિલ્પાકૃતિ કેન્યાના પ્રમુખ ડેન્યલ અરપ મોઈ દ્વારા ૧૯૮૩માં યુનાઈટેડ નેશન્સના મહામંત્રીને ભેટ આપવામાં આવી હતી. તેની બીજી નકલ નાઈરોબીના નેશનલ મ્યૂઝીઅમમાં રાખવામાં આવી છે.

આમ, એક વખતની આદિવાસી પ્રજાનો આ પ્રદેશ આજે આધુનિક સુવિધાઓ અને નૂતન જીવન-અભિગમથી વિકસી રહ્યો છે. ◻

સંગીતશાસ્ત્ર - ૨૪

ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક

ગાયક રસમહાલય કેવી રીતે રચે છે?

ગયા અંકમાં ગાયકના હૃદ્ય શબ્દથી સાવધાન સુધીના ગુણ વિશે જોયું. અહીં એ પછીના ૧૧ થી ૨૨ ગુણો વિશે જાણીએ.

૧૧. જિતશ્રમ : કલાકૃતિનું સર્જન શારીરિક-માનસિક શ્રમનું પરિણામ છે. બીજી ચાક્ષુસ અને શ્રાવ્ય કલાઓમાં કલાકાર જે મન શરીરનો શ્રમ કરે છે તે તેના કાર્યક્ષેત્રના ખાનગી ખૂણે કરે છે, જ્યાં ભાવક પોતે હાજર હોતો નથી. સંગીતકલા તો રંગમંચની કલા છે; રસોડાની રસોઈ નથી, વાનગી-શોની રસોઈ છે. સામે જ બનાવાય, પિરસાય અને આસ્વાદાય. આ રીતે મંચ પર કલા રજૂ થાય ત્યારે એના નિર્માણનો શ્રમ કલામાં બાધક બનવો ન જોઈએ. હળવાશથી કહીએ તો ભાવક શ્રોતાનું મન 'અરેરે, બાપડાને કેટલો શ્રમ પડે છે ! આખેઆખો નિચોવાઈ જાય છે !' - એવું માનવા પ્રેરાય તો સહાનુભૂતિ શ્રોતાને કલામાં સમસંવેદિત બનતાં અટકાવે. આસ્વાદ આસ્વાદના ઠેકાણે નિર્માણ કરતાં શ્રમ તો થાય જ, પરંતુ જો ગાયક જિતશ્રમ હોય તો ભાવકને એનો શ્રમ ન દેખાય, બલકે કલા જ નજરમાં આવે. જિતશ્રમનો બીજો અર્થ છે આવા શ્રમની સાર્થકતા. કોઈ સંકુલ કે વિકટ અને કષ્ટસાધ્ય એવી રચનાના મોહમાં તણાયા વગર કે કોઈ વૈચિત્ર્યનો વ્યામોહ રાખ્યા વગર સાહજિક અને સિદ્ધ છે એવું અને એટલું જ શ્રોતાઓ સમક્ષ રજૂ કરવું. કેટલાક કલાકારો પ્રદર્શનભાવથી, વૈચિત્ર્ય ને વિસ્મયનો સ્થૂલ આશ્રય લઈને પોતાનું સારું છે તે પણ પ્રકટ કરી શકતા ન હતા. આવા કલાકારને દૃષ્ટિમાં રાખીને આ જિતશ્રમ જેવા અર્થદ્યોતક શબ્દમાં ગાયકના ગુણવિશે ઘણું કહ્યું છે.

૧૨. શુદ્ધ છાયાલાભિજ્ઞ : રાગના શુદ્ધ, છાયાલગ અને સંકીર્ણ એવા જે ત્રણ મુખ્ય વર્ગો છે તેનું જ્ઞાન, અભિજ્ઞતા ગાયકમાં હોવાં જોઈએ. શુદ્ધ રાગ હોય તો એના સ્વરૂપમાં બીજા રાગની છાયા ન પડે. પરંતુ જે રાગનું સ્વરૂપ જ અન્ય રાગ સાથે ભળતું હોય અથવા તો જે રાગમાં બે કે વિશેષ એવા રાગના મિશ્રરૂપની સંકીર્ણતા હોય એવા રાગના સ્વરૂપને એના મૂળ સ્વરૂપમાં જ રાખવું સાવધાની અને અભિજ્ઞતા માગી લે છે. દરબારી કાનડા ગાતા અડાણામાં કે અડાણા ગાતા દરબારી કાનડામાં પ્રવેશી જવાનું ભયસ્થાન છે. કેટલાય સંકીર્ણ રાગો એવા છે જેમાં અન્ય રાગના જ મુખ્ય સ્વરજૂથો હોય છે. આથી ગાયક તો તે તે રાગનો જાણકાર હોય તો જ આવા સામ્યમૂલક ટુકડાઓ સાથે કામ પાડતાં Thus far and no further, આટલે જવું અને અહીં અટકવું એ જાણી શકે. સુહા, સુઘરાઈ, અડાણા, તાયકી કાનડા, મલ્હાર પ્રકારો, સારંગ પ્રકારો, તોડી પ્રકારો - આ બધા રાગો એવા છે જેના ગાયકને પોતે ગાય એ રાગનું જ્ઞાન હોય એટલું પૂરતું નથી, અન્ય સંકળાયેલા રાગોનું પણ જ્ઞાન હોય તો જ એ પોતાના રાગને બીજાની છાયામાંથી બચાવી શકે છે. ગ્રહ, અંશ, ન્યાસ, વાદી-સંવાદી, વિવાદી, વર્જ્ય, વક્ર એ બધું ગવાતા રાગના સંદર્ભમાં જાણતો હોય તો પણ બીજા ભળતા કે સામ્યમૂલક રાગ વિશે ન જાણતો હોય તો ક્યારેક અન્ય રાગની પ્રબળ છાયા પડે છે. આમ, શુદ્ધ, છાયાલગ અને સંકીર્ણ એ ત્રણ પ્રકારનો જ્ઞાતા હોવો જોઈએ, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એ દ્વારા તે તે રાગના કુલમૂલને, તેના સામ્યમૂલક અને વ્યાવર્તક ભેદને પણ જાણતો હોવો જોઈએ.

૧૩. સર્વકાકુવિશેષવિત્ : એટલે કાકુના છ પ્રકારનો જાણકાર. એક જ શબ્દના ઉચ્ચારના વજન પર ભેદ કરવાથી એક જ શબ્દ ને વાક્યાર્થને બદલી શકાય છે, એને કાકુ કહેવામાં આવે છે. સંગીતમાં પણ સ્વરકાકુ, દેશકાકુ, ક્ષેત્રકાકુ, અન્યરાગ કાકુ અને યંત્રકાકુ એવા કાકુના છ પ્રકારો છે, તે ગાયક જાણતો હોવો જોઈએ. રસનિષ્પત્તિમાં સ્વર અને લયની જેમ કાકુ પણ મહત્ત્વનો છે.

૧૪. અપારસ્થાયસંચાર : કલાકાર જ્યારે સંગીતની રાગબદ્ધ રચના રજૂ કરે ત્યારે એને રાગના વિવિધ ભાગો છે, સ્થાય છે તેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. સ્વરૂપાલાપ, મુખડો, સ્થાયી, તાલ સાથેના આલાપ, અંતરો, રચનાનું પૂર્ણ જ્ઞાન, તાનક્રિયા, આમ સ્થાયી, અભોગી, સંચાર, અંતરા વગેરેના જે વિભાગો છે તે રાગનો કૃતિને આધારે ચણાતા રસમહાલયના સંવિભાગો છે. જેમ ભવનમાં પાયો, નીચેનો મજલો, ઉપરનો મજલો, ગવાક્ષ વગેરે હોય છે તેમ શાસ્ત્રીય રાગસંગીતની કૃતિના રસમહાલયને, એના શરીરને - સ્ટ્રક્ચરને - આવા સંવિભાગો કે અંગો છે અને એ દ્વારા ભાવ રસરૂપે નિષ્પન્ન થઈને ક્રમશઃ પરાકાષ્ટા સિદ્ધ કરે છે. જાતિ, ગ્રામના યુગના કે પછીના યુગના પ્રબંધ હોય, ધ્રુપદ-ધમાર હોય કે બડા કે છોટા ખ્યાલ હોય એ બધી જ રાગસંગીતની પ્રબંધાત્મક રચના કે હોરી, કજરી, ઠુમરી જેવા ઉપશાસ્ત્રીય પ્રકારો હોય કે પશ્ચિમના પ્રશિષ્ટ સંગીતની સિમ્ફની હોય તેમાં આરંભ, મધ્ય, અંતના ભાગ દ્વારા ક્રમશઃ રસસૃષ્ટિની કૃતિનો એક સંપૂર્ણ મહાલય રચાતો હોય છે. સાહિત્યના ગદ્યના કે પદ્યના કોઈ પણ સ્વરૂપને જેમ એનું નિશ્ચિત એવું આરંભ-મધ્ય-અંતનું માળખું હોય છે અને એ દ્વારા જ ક્રમશઃ ભાવસઘન બની અંતે પરાકાષ્ઠા સિદ્ધ કરે છે, તેવું રાગસંગીતના પ્રબંધગાનનું પણ શરીર હોય છે,

એનું માળખું કે સ્ટ્રક્ચર હોય છે, જે સ્થાયી આદિ સંવિભાગો છે, જેનું જ્ઞાન ગાયકને માટે અનિવાર્ય અને ગુણરૂપ છે.

૧૫. સર્વદોષવિવર્જિત : એટલે રાગનું સ્વરૂપ, રચનાનું સાહિત્યસ્વરૂપ, તાલ વગેરે દૃષ્ટિએ ગાન દોષમુક્ત હોવું જોઈએ. મહત્ત્વના આ અંગો પૈકી કોઈ એક અંગ જો દૂષિત હોય તો એની અસર કૃતિ પર પડે છે.

૧૬. ક્રિયાપર : આ બધા ગુણો સિદ્ધ થાય એ માટે ગાયક ક્રિયાપર હોવો જોઈએ, એટલે કે એ નિયમિત રીતે સ્વર-તાલાદિની રિયાઝ કરતો હોય, સ્વાધ્યાય કરતો હોય તે જરૂરી છે. અભ્યાસ એટલે કે પુનઃપુનઃ પ્રવૃત્તિ. સંગીતકલાનું એ અનિવાર્ય અંગ છે. કલાકાર ગમે તેટલો મહાન હોય, અનુભવવૃદ્ધ હોય પરંતુ એનું ક્રિયાપર હોવું અનિવાર્ય છે. ઘોડો અને તાવડી પરની રોટલી ફરતી ન રહે તો નિરર્થક થાય એવો જે દુહો છે તે સંગીતકારને પણ લાગુ પડે છે. ઉત્તમોત્તમ ગાયક કે વાદક પણ જો નિયમિત સ્વાધ્યાય-અભ્યાસ-ક્રિયા ન કરે તો એની કલા જવાબ આપતી અટકી જ જાય.

૧૭. અજસ્રલય : લય સંગીતનો પ્રાણ છે. જો લય ગયો તો સંગીત ગયું. સમયના નાનામાં નાના ખંડના પણ અનેકવિધ સૂક્ષ્મ વિભાગો સંગીત સિદ્ધ કરે છે અને ઘડિયાળ જેવું યંત્ર કે ઇલેક્ટ્રોનિક્સનું યંત્ર જે રીતે લય જાળવીને સમયના સૂક્ષ્મ એકમોના સંવિભાગો કરે છે, એટલી જ ચોકસાઈથી સંગીતકાર લયથી સમયને બાંધે છે. કલાકારનો લય અજસ્ર એટલે અવ્યાહત, સંતત - perpetual, constant હોવો જોઈએ. માત્રાના ભલે સમ-વિષમ ખંડો થાય અને સ્વરની ગતિ વધે-ઘટે, પરંતુ મૂળ જે લય છે તે તો ઘૂંટેલો એકરૂપ અને પાણીના રેલા જેવો જ રહેવો જોઈએ.

૧૮. સુઘટ : એટલે સુઘડ, સુંદર, માપસરનું. કલાકારના વ્યક્તિત્વ પરત્વે જ નહીં, પરંતુ એની કૃતિ પરત્વે પણ સુઘડપણું અપેક્ષિત છે. ઉત્તમ રચના દાણાદાર કે મોતી જેવી હોય છે. પ્રત્યેક અંગનું પ્રમાણભાન અને અંતરંગ ઔચિત્ય જળવાય ત્યારે જ કૃતિ સુઘટ બને છે.

૧૯. ધારણાન્વિત : સંગીત આત્મા સાથેનો સંવાદ છે, પરંતુ એમાં બીજાને સહભાગી બનાવવાના છે. આથી કોની સામે ગાય છે, શું ગાય છે, શું રજૂ કરીને અંતે શું નિપજાવવું છે એની ધારણા કલાકારમાં હોવી જોઈએ. અને કલાકૃતિના નિર્માણ અને રજૂઆત સમયે પણ એનું ધારણાઅંગ સક્રિય રહેવું જોઈએ. હજારો ગુણીજન કે સામાન્ય જનતાને તેમ જ પૂર્વને તથા પશ્ચિમને જે ભારતીય કલાકારો ડોલાવે છે, તેમનામાં આ ગુણ સહજ હોય છે.

૨૦. સ્ફૂર્જન્નિર્જવન : સ્ફૂર્જન એટલે ગર્જન, to burst forth, ભેદવું. અને નિર્જવન સ્થાયીનો એક વિશેષ ભાગ છે. નાટકમાં સંવાદ બોલતો નટ જેમ કાકુનો ઉપયોગ કરે છે અને ક્વચિત પ્રત્યેક શબ્દ પર જોર આપીને, વજન આપીને નિશ્ચિત ભાવ પેદા કરે છે તેમ ગાનક્રિયામાં ગાયક પણ આવી ભાવાભિવ્યક્તિની વળાંકભરી સઘન સ્થિતિ આવે છે ત્યારે એ સ્વરને વિશિષ્ટ એવા ગર્જનથી પ્રયોજે છે. નાદ પણ વાતાવરણનું, એની હવાના આવરણનું આંદોલન છે. એમાં સ્વરભારથી, નાદના સામર્થ્યથી કલાકાર એ ભાવને ટોચ પર પહોંચાડે છે. ગવાતી સાહિત્ય-રચનામાં સંયોગ કે વિયોગ શૃંગાર હોય, વાત્સલ્ય કે ભક્તિ હોય, આરત હોય ત્યારે એના પરાકાષ્ટાભાવને એવી રીતે વ્યક્ત કરે છે કે ભાવકનું હૃદય એ સાંભળતાં જ થડકી ઊઠે છે. સીધો ભાવસમાધિમાં આવી જાય છે. આમ, ક્યાંક સ્વર કાનમાં કહેવાતી છૂપી-છાની વાત જેવો મૃદુ અને ધીમો કહેવાય, ક્યાંક સિંહગર્જના જેવો ધીરગંભીર બને.

૨૧ હારિરહ : કૃદ્‌ભજનોદ્‌ધુર : હારિ એટલે - હરનારો, charming, captirvating. ગાયક એના ગાનથી શ્રોતાનું મન હરનાર હોવો જોઈએ.

૨૨. સુસમ્પ્રદાય : એટલે ઉચ્ચ કે શિષ્ટ એવા ઘરાનાનો કે ગુરુ પરંપરાનો હોવો જોઈએ. સંગીત ગુરુમુખી વિદ્યા છે. એથી એમાં એની પરંપરા, સમ્પ્રદાય પણ મહત્ત્વનું અંગ છે.

લઘુકથા

પહેલો નંબર

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

માનસ અને ઋજુલ બંને શાળામાં એક જ વર્ગમાં સાથે ભણતા હતા. બેય મિત્રો એમના અભ્યાસમાં ઘણા તેજસ્વી હતા. સાથે વાંચતા, લખતા અને રમતા. શાળામાં પહેલા ધોરણથી છેક ચોથા ધોરણ સુધી પહેલોબીજો નંબર લઈને તેઓ શિક્ષકોને પ્રસન્ન કરતા પ્રગતિ કરી રહ્યા હતા. એવું થતું કે અર્ધવાર્ષિક પરીક્ષામાં માનસ પહેલો આવે, પણ વાર્ષિક પરીક્ષામાં ઋજુલ પહેલા ક્રમે હોય જ! આથી માનસ કહેતો 'ઋજુલ, તું અજોડ છે, મેં તો હાર કબૂલી. પહેલો નંબર લેવાની ઝંખના મેં છોડી દીધી છે!'

ઋજુલ કહેતો : 'એવું કાંઈ નથી. મહેનત કરવાથી તું પણ એ સ્થાન મેળવી શકે. પહેલો નંબર મારો જ આવે એવું નથી.'

ચોથા ધોરણની વાર્ષિક પરીક્ષા આવી. બેય મિત્રોએ ખૂબ મહેનત કરી. સાથે વાંચતા, લખતા, નાસ્તો કરતા અને પરીક્ષાની તૈયારી કરતા. પરીક્ષા પૂરી થઈ, પરિણામ આવ્યું. સૌ વિદ્યાર્થીઓના આશ્ચર્ય વચ્ચે માનસ પહેલા ક્રમે આવ્યો છે એવી જાહેરાત થઈ. બધાએ તાળીઓ પાડી. માનસે ટક્કર આપીને જૂના હરીફને પાછળ રાખી દીધો. ઋજુલે પણ માનસને અભિનંદન આપ્યાં.

પછી એક વાર માનસને રસ્તામાં ભેગા થઈ ગયેલા ગણિતના શિક્ષક રામલાલે કહ્યું કે, આ વર્ષે કોણ જાણે કેમ પણ ઋજુલે સાવ સહેલા લાગતા બે દાખલા તદ્દન ખોટા ગણ્યા હતા ! □

જ્યોતિર્ધર કનૈયાલાલ મુનશી (૨૦)

— જયન્તીલાલ મહેતા

ઈ.સ. ૧૯૪૧ થી ૧૯૫૦ના દાયકાની મુનશીકથામાં હવે આપણે પ્રવેશી રહ્યા છીએ ત્યારે મુનશીના જીવનનો છઠ્ઠો દાયકો આરંભાઈ ચૂક્યો હતો. આ વનપ્રવેશે તેમણે વાનપ્રસ્થાનાશ્રમના ઓઠા હેઠળ સક્રિય જીવનયાત્રાને વધુ વેગવંતી, વધુ સાર્થક બનાવી છે. આર્થિક દષ્ટિએ તો મુનશી ખૂબ સધ્ધર હતા અને લીલાવતી મુનશી તેમના અર્થકારણનો એટલો ચીવટભર્યો સુવહીવટ ચલાવતાં હતાં કે વકીલાત છોડી દે તો પણ જીવનનિર્વાહ સુપેરે ચાલે તેમ હતો. મુંબઈમાં પોશ વિસ્તાર મલબાર હિલના હેન્ગિંગ ગાર્ડન (કમલા નેહરુ પાર્ક)ના રાજમાર્ગ પર (રીજ રોડ પર) તેમણે આલીશન બંગલો બનાવ્યો હતો. કુટુંબીજનો સાથે સુખચેનથી સર્વસાધનસંપન્ન થઈ જીવતા હતા. પરંતુ કિશોરવયથી જ મુનશી સ્વપ્નો જોતા આવ્યા હતા. અને યુવાની તથા મધ્યવયમાં આ સ્વપ્નોને અથાગ પરિશ્રમ અને વિચક્ષણ વિલક્ષણતાથી એક પછી એક સાકાર અને સિદ્ધ કરતા રહ્યા હતા.

એટલે આ દાયકાના સાહિત્યસર્જનમાં તેમની તેજસ્વી કલમે પ્રથમ કામ કર્યું પોતાની આત્મકથા લખી પ્રસિદ્ધ કરવાનું. ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૩માં પ્રથમ ખંડ 'અડધે રસ્તે'ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે ત્યારે માત્ર બે જ લીટીનો આમુખ લખે છે : 'અડધે રસ્તે આજે પ્રગટ થાય છે. એમાં ૧૯૦૬ સુધીનાં મારાં સંસ્મરણો છે. આશા છે કે ગુજરાતને વાંચવા યોગ્ય લાગશે.' અને વાંચવા માત્ર 'યોગ્ય' જ નહિ પણ ગુજરાતને એનાં ૧૬૦ પાનાં એટલાં બધાં ગમ્યાં કે તેની બીજી આવૃત્તિ ૧૯૪૬માં પ્રસિદ્ધ કરવી પડી. અને પછી આવૃત્તિઓ થતી જ રહી. ઈ.સ. ૧૮૮૭થી ૧૯૦૬ સુધીની તેમની આ જીવનકથામાંથી આ પુસ્તકનાં પ્રકરણોમાં આપણે કેટલાંય ઉદાહરણો ટાંક્યાં છે. અને હજુ ટાંકતા રહેવાનોલોભ રહ્યા કરશે. કારણ એક અત્યંત સફળ અને પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિએ એમાં ભારોભાર નિખાલસતાપૂર્વક પોતાની વાત કરતાં કરતાં તે વર્ષો દરમિયાનનાં ગુજરાત-મુંબઈનો તાદૃશ્ય માહોલ ખડો કરી દીધો છે, એક નવલકથાથીયે વધુ સ-રસતાથી.

તુરત જ ૧૯૪૩માં મુનશીની આત્મકથાનો બીજો ખંડ 'સીધાં ચઢાણ' પ્રકટ થાય છે, જેમાં ઈ.સ. ૧૯૦૭ થી ૧૯૨૨ની મુનશીજીવનકથા ચીતરાણી છે. આની પણ ૧૯૮૭ સુધીમાં આવૃત્તિઓ થતી જ રહે છે. અને તેનાં ૨૪૨ પૃષ્ઠો વાંચતાં વાંચતાં વાચકને પણ પોતે કોઈ દુર્ગમ ગિરિનાં 'સીધાં ચઢાણ' ચડી જઈ સમગ્ર સૃષ્ટિનું એક મહાન પર્વતારોહીને વિહંગાવલોકનમાં જે આત્મસંતૃપ્તિનો અપૂર્વ આનંદ મળે તેવો આનંદ સાંપડે છે. મુનશીની કલમ પાસે વાચકોને સહયોગી અને સહસર્જક બનાવવાની એક અદ્ભુત આવડત છે તેની સુભગ પ્રતીતિ આ પુસ્તકને પાને પાને થાય છે.

આત્મકથાનો ત્રીજો અને છેલ્લો ખંડ 'સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં' લગભગ દસ વર્ષ બાદ ૧૯૫૩માં પ્રસિદ્ધ થાય છે ત્યારે તેનાં ૨૩૭ પાનાં વાંચતાં વાંચતાં વાચકને હમસફર બનાવવાને બદલે હમદર્દ બનાવે છે. કારણ તે સમગ્ર પુસ્તક આમ તો એક પ્રણયઘેલા યુગલની પવિત્ર પ્રેમચર્ચાની પુનિત કથા છે. આમાં મુનશી વાર્તાકાર ઉપરાંત કવિ તરીકે ઝબકે છે. કનૈયાલાલ મુનશી, પ્રથમ પત્ની અતિલક્ષ્મી અને બાળપણથી સ્વપ્ને સેવેલી દેવી જેવી લીલાવતી મુનશી - આ ત્રણેયનો એક ત્રિકોણ નહિ પણ ત્રિવેણીસંગમ નમણી નાજુકાઈ અને સજીવ રંગલાલિત્યથી આમાં સાદ્યંત ચીતરાયો છે. અને તેથી જ ત્યારની અને આજની પણ યુવાપેઢીને આ પુસ્તક પાગલ છતાં પવિત્ર પ્રેમના પાઠ શીખવતાં શીખવતાં રસતરબોળ કરી મૂકે છે. અને ૧૯૩૨માં તેમણે પ્રકટ કરેલ ગદ્યમહાકાવ્ય 'શિશુ અને સખી'ના કાલ્પનિક માળખામાં અધિકૃત હકીકતોનો મધુર સંભાર ભરે છે. 'સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં' જે પ્રણયવિહ્વળ પંખીડાંઓએ દિનરાત પ્રેમપત્રોની ભરમાર ચલાવી છે તે તો આજે પણ નૂતનપ્રેમીઓનું પાઠ્યપુસ્તક બની શકે તેટલી તાજી અને તરબતર છે.

એક અણઊકલ્યો કોયડો એ રહ્યો છે કે ૧૯૨૨ પછી મુનશીના આશરે અર્ધી સદીના દીર્ઘ જીવનકાળ દરમિયાન પણ આત્મકથાના બીજા ત્રણચાર ખંડો લખાય ને વાચકોને વાંચવા ગમે તેટલી વિવિધતાભરી અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓ મુનશીના જીવનમાં ઘટી છે. છતાં મુનશીએ તેવા ખંડો કેમ લખ્યા નથી ? આ તેમની એક સજાગ સર્જક તરીકેની ચુસ્તીભરી શિસ્તને કારણે બન્યું? કે પછી...?? પરંતુ ગુજરાતને તો આમાં ગુમાવવાનું જ રહ્યું છે.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૯માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ આરંભાયું પછી હિંદસ્વરાજની લડતમાં ગાંધીજીએ સામૂહિક સત્યાગ્રહ કરી અંગ્રેજ સરકારનું નાક દબાવી, મોઢું ખોલાવવાને બદલે ટોકનરૂપે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહનું ગતકડું ચલાવ્યું. અને તેમાં ડિસેમ્બર ૧૯૪૦માં મુનશીની ધરપકડ થઈ. પરંતુ જેલમાં તેમની તબિયત ખૂબ લથડતાં સરકારે તેમને માર્ચ ૧૯૪૧માં છોડી મૂક્યા. ને

હવાફેર માટે અલમોડા જઈને મુનશીએ ગાંધીજી સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમાં તેમણે મુસ્લિમ લીગ અને ઝીણા કોમી હુલ્લડો ઉશ્કેરતાં હતાં ત્યારે કોન્ગ્રેસની મુસ્લિમ તુષ્ટિકરણની નીતિનો ઊધડો લઈ સ્પષ્ટ લખ્યું કે આ તો નરદમ કાયરતા ગણાય. અને જ્યાં સુધી બહુમતી હિંદુઓ કાયરતા આચરતા રહેશે ત્યાં સુધી ગુંડાગીરી ફૂલશે ને ફાલશે. અને બ્રિટિશ સરકાર તેને ઉપસાવતી રહેશે જેથી તેને રાજ્ય કરવાનું બહાનું મળતું રહે. ગાંધીજીને તો નિર્દોષ માનવીઓના જાન કરતાં અહિંસાનો સિદ્ધાંત વધુ વહાલો હતો. એટલે એમણે મુનશીને કોઠું આપ્યું નહિ. તેથી મુનશીએ તેમના સન્મિત્ર અને રાહબર સરદાર પટેલને પત્રો લખી જણાવ્યું કે, આવી પરિસ્થિતિમાં પોતાને માટે કૉન્ગ્રેસ છોડવી તે જ યોગ્ય ગણાય. સરદાર મુનશીની ઘણી વાતોમાં સંમત થયા છતાં તેમને કૉન્ગ્રેસ છોડવાની એમ કહીને ના પાડી કે 'આવા કટોકટીના કાળમાં કોઈ પણ કારણસર ફાટફૂટ પડે તે કરતાં ગમેતેમ પોતાની અંગત વાજબી માન્યતાઓને કોરાણે મૂકી કૉન્ગ્રેસમાં સંપ રાખવો અને બાપુની સલાહ માનવી. પરંતુ મુનશીને કૉન્ગ્રેસની કાયરતા કરતાં નિર્દોષ હિંદુત્વ વધુ વહાલું હતું. એટલે સરદારની અને ગાંધીજીની માફી માગીને પણ કૉન્ગ્રેસથી છેડો ફાડ્યો. અને પોતે 'અખંડ હિંદુસ્તાન'ની ચળવળ ઉપાડી. કેટલાક કહેવાતા રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમોના છૂપા વિરોધ છતાં તેમના આ એક અને અવિભાજ્ય - અખંડ હિંદુસ્તાનના નારાએ લોકહૃદયને જીતવા માંડ્યું. મુનશીનો વિરોધ હિંદના ભાગલા પાડી પાકિસ્તાન સર્જવાની માંગ સામે હતો. અને ગાંધીજીને પણ હિંદના ભાગલા પાડતા પાકિસ્તાનના નારા સામે વિરોધ હતો. પરંતુ તેમનો આગ્રહ હતો કે આ વિરોધ મુસ્લિમોએ જ કરવો જોઈએ, હિંદુઓએ નહિ. આ વાત મુનશીને સ્વીકાર્ય ન હતી.

આ દરમિયાન ગાંધીજી અને મુનશી પત્રો દ્વારા એકબીજાને પોતપોતાનાં દૃષ્ટિબિંદુઓની રજૂઆત કરતા રહેલા. જ્યારે ગાંધીજીએ એક પત્રમાં લખ્યું કે, મુનશીની અખંડ હિંદુસ્તાનની ચળવળથી મુસ્લિમો બહુ નારાજ અને ઉશ્કેરાયેલા છે ત્યારે મુનશીએ ગાંધીજી ઉપર એક લાંબો વીગતવાર પત્ર લખ્યો અને જણાવ્યું કે : '...અત્યારે મારા સૌથી વહાલા અને નિકટના મિત્રો છે સરદાર પટેલ અને રામેશ્વરદાસજી બિરલા. અને તેઓ બંને મારી ચળવળ બાબત ચૂપકીદી સેવે છે? શા માટે? તમારા પ્રત્યેનાં આદર અને વફાદારીને કારણે... કેટલાક કહે છે કે મારે મારો વિરોધ કોન્ગ્રેસમાં રહીને કરવો જોઈતો હતો. પણ તેમાં મને દાંભિકતા દેખાય છે. કારણ હું કેન્ગ્રેસમાં જોડાયો ત્યારે મને તમારી નીતિ-રીતિ માન્ય હતી માટે જ જોડાયેલો હતો. હવે તમારી બધી જ નીતિ-રીતિ માન્ય નથી ત્યારે તમારી રજા લઈને મેં કોન્ગ્રેસ છોડી છે... હું બધી જ નિંદાઓ અને ટીકાઓ સહન કરવા તત્પર છું. કારણ મને લાગે છે કે ગીતા-ભાખ્યા ઉપદેશ મુજબ હું મારા સત્યને વળગી રહ્યો છું... એ સાચું છે કે મારાં ભાષણો-લખાણોથી કેટલાક મુસ્લિમો નારાજ છે. પણ તેમની આવી લાગણીઓ એકપક્ષી અને આળા મનની છે. મુસ્લિમોને ગમે તે કહેવા-કરવાની છૂટ હોય. પણ અન્યો એમને વિષે બે સાચી વાતો કરે ત્યાં એમની લાગણી દુભાઈ જાય? આ તો એક પ્રકારનું બ્લેકમેઇલિંગ ગણાય જે હિટલરે અજમાવ્યું છે. આ મુસ્લિમ અખબારો અને બૌદ્ધિકો એમના નેતાઓને શા માટે વારતા નથી ? આ નેતાઓ રોજબરોજ જ્યારે કૉન્ગ્રેસ અને હિંદુઓને હલકા પાડી ગાળાગાળી કરે છે અને તેમની આવી દ્વેષીલી વાણી અને ઝેરી પ્રચારનો જ્યારે મારી જેવો પર્દાફાશ કરે છે ત્યારે મને કોમવાદી કહી ભાંડે છે. આ ક્યાંનો ન્યાય ગણાય ?...સૌથી હાસ્યાસ્પદ અને દુઃખદ વાત તો અમને એ લાગે છે જ્યારે આ ઉર્દૂ પત્રકારો એવો આક્ષેપ કરે છે કે આ તો ગાંધીજી અને મુનશીનું છૂપા કાવતરા મુજબ બધું થઈ રહ્યું છે... હા ! મેં તો પ્રસંગવશાત્ એમ પણ કહ્યું છે કે જો જરૂર પડે તો આપણે કોઈ મિત્ર દેશની મદદ લઈ સ્વરાજ્ય મેળવવું પડશે.. અને આમાં મેં શું ખોટું કર્યું છે ? કારણ એ હકીકત છે કે તમે અમારામાં નવી શક્તિ અને તાજગી આણી હોવા છતાં તમારા અનુયાયીઓ માત્ર વાણીશૂરા છે... આ વિશ્વયુદ્ધ એ માત્ર જાતિઓ વચ્ચેનું રાજકીય વર્ચસ્વ સ્થાપવા માટેની લડાઈ નથી રહી. આ યુદ્ધથી તો દુનિયા સમસ્તનો નકશો બદલાઈ જશે. ઇતિહાસ નવેસરથી લખવો પડશે તેવા પાયાના ફેરબદલાવ નીપજશે...'

સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ સાથે ગાંધીજી

અને દુનિયાના જીઓ-પોલિટિક્સ વિષેની મુનશીની સમજ કોન્ગ્રેસને બહુ મોડે મોડે સૂઝી હોય તેમ જાન્યુઆરી ૧૯૪૨માં કૉન્ગ્રેસ કારોબારીએ તેવો ઠરાવ કર્યો કે જો યુદ્ધ બાદ બ્રિટિશ સરકાર ભારતને સંપૂર્ણ આઝાદી આપવા તૈયાર હોય તો અમે યુદ્ધમાં સક્રિય સાથ આપવા તત્પર છીએ. પણ આ રાંડ્યા પછીનું ડહાપણ હતું. કારણ હિટલરની અજેય સેના

પ્રસંગપરાગ

શરારત

વિનોદ અધ્વર્યુ

આમ તો એ શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓમાં આદરપાત્ર અને પ્રિય. સરસ ભણાવે ને વળી ક્રિકેટના કોચ. ધોતિયા-નો કછોટો મારી ક્રિકેટ રમે ને રમાડે

પણ અમારો એક જ વાંધો. એમને કદી છેતરાય-બનાવાય નહીં. અમારી બધી શરારતોને એ જરાય ગુસ્સે થયા વગર પહોંચી વળે, એટલે અમારો અહમ્ ઘવાય ! 'અમે સીનિઅરમોસ્ટ, મેટ્રિક ક્લાસના વિદ્યાર્થીઓ !'

છેવટે એક શરારત સૂઝી. સાહેબનો પિરિયડ આવે તે પહેલાં વર્ગમાં બધાંને સૂચના આપી દેવામાં આવી. સાહેબ વર્ગમાં આવ્યા. પણ બધાનાં મોં ઉપરથી એમને લાગ્યું કે આજે મામલો કંઈક જુદો છે. એમણે પાઠ ચાલુ રાખી નિરીક્ષણ કર્યા કર્યું. બધાનાં મોં પર દબાવેલું હાસ્ય હતું. સાહેબ કોઈની સામે નજર કરે તો તે નીચું જોઈ લેતો અથવા મોં પર હાથ મૂકી દેતો. પાટિયા પર લખતાં લખતાં પાછળ ફરી એમણે ચૂપકીદીથી જોઈ લીધું કે એમની પીઠ પાછળ બધા એકબીજાની સામે જોઈ મજાકમાં ગુપચુપ હસતા હતા અને સાહેબ વર્ગ તરફ ફરતાં ડાહ્યા થઈ જવાનો દેખાવ કરતા હતા!

પાઠ થોડીક સમય ચાલ્યો. પ્રશ્નોત્તરી પણ થઈ; પણ વાતાવરણ રહસ્યમય જ રહ્યું - સાહેબને પહેલી વાર અસ્વસ્થ થતા જોયા! અમે સફળ થતા હતા! છેવટે આ વાતાવરણ ન સહેવાતાં સાહેબે પુસ્તક ટેબલ પર મૂકી દીધું. ટેબલની આગળ આવીને ઊભા. પૂછ્યું, 'શું છે આજે ?' કોઈ ન બોલે! દબાવેલું હસવું ચાલુ! ફરીથી - 'છે શું ?' એક જણને વ્યક્તિગત પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો 'કાંઈ નથી સાહેબ.' પણ એ જવાબ આપનાર પાછો બેસતાં જ હુસ કરતો હસવું દાબે !

હવે સાહેબની ધીરજ ન રહી, પણ ગુસ્સે તો થાય જ નહિ. 'હું જોઉં છું કે આજે કંઈક છે ખરું, તમે બધા કોઈક બાબતે હસ્યા કરો છો.' પછી હસતાં હસતાં ઉમેર્યું, 'અલ્યા ભાઈ, છે શું? મારી ટોપીનો કાપો આગળ છે? ધોતિયાનો છેડો લબડે છે? મારા પર ક્યાંક ચકલું ચરક્યું છે? રૂ ચોંટ્યું છે? કોઈએ મારી પીઠે 'ગધેડો' લખ્યું છે? - અને આ છેલ્લા પ્રશ્ને આખો વર્ગ ખડખડાટ હસી પડ્યો !

છેવટે આ તોફાનના આયોજક અગ્રણીએ ઊભા થઈ ફોડ પાડ્યો - 'સાહેબ, તમને અમે કદી પણ બનાવી-અકળાવી શકતા ન હતા. એટલે છેવટે આ યુક્તિ શોધી અજમાવી. થયું કશું જ નથી. માત્ર ખોટો દેખાવ કરીને તમને અકળાવ્યા.'

હવે સાહેબ ખડખડાટ હસી પડ્યા ! 'સરસ, તમે બુદ્ધિશાળી યુક્તિ કરી. બહુ સરસ. ચાલો આજે પાઠ નથી લેવો. બસ વાતો જ કરીએ.' ને ટેબલ પર બેસીને સાહેબ વર્ગ સાથે વાતો કરવા લાગ્યા, અને જે હવા જામી એમાં આત્મીયતા હતી, પ્રસન્નતા હતી.

વર્ગનો સમય પૂરો થયો ત્યારે અમે વિચારતા હતા કે આજે ખરેખર જીત કોની થઈ? અમારી કે સાહેબની?

મુ. જગન્નાથ ઓઝા સાહેબ ખૂબ ચકોર હતા અને એટલા જ વિદ્યાર્થી-વત્સલ! એમને સ્મૃતિવંદના. □

મૉસ્કોના દરવાજા ખટખટાવી ભૂંડે હાલે પાછી વળતી હતી. હિટલર-મુસોલીની-જનરલ ટોજોનાં વળતાં પાણી આરંભાઈ ચૂક્યાં હતાં. અને કૉન્ગ્રેસે બ્રિટિશ સરકારનું નાક દબાવી મોઢું ખોલાવવાની ૧૯૪૦-૪૧ દરમિયાન મળેલી સોનેરી તક ખોઈ નાખી હતી. વિધિની વિચિત્રતા તો એ હતી કે મુનશીની જેમ જ જીઓ-પૉલિટિક્સની સૂક્ષ્મતાઓ પારખનાર બંગાળનો મર્દ માનવી સુભાષચંદ્ર બોઝ પણ એકલો પડી ગયો હતો. કારણ ગાંધીવાદીઓ તેનાથી વિરુદ્ધ પડ્યા હતા. પછી ૧૯૪૨ના માર્ચમાં સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સનું મિશન આવ્યું ને ખાલી હાથે પાછું ગયું ત્યારે રાજાજી જેવા વિચક્ષણ દેશભક્તે પણ ક્રિપ્સ દરખાસ્તો સ્વીકારી, પાકિસ્તાનનો પાયો નાખવા દેવાની વાત કરી ત્યારે કૉન્ગ્રેસમાં તે ઊડી ગઈ. અને મુનશીએ કહ્યું : હિંદ એક છે ને અખંડ જ રહેવું જોઈએ, ગમે તે ભોગે.

૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડો'ની લડતનું એલાન થયું ત્યારે મુનશીએ લખ્યું : '...અંગ્રેજોની આ દમનનીતિ નીંદનીય છે. ભારતના લોકોને તમે કચડો છો, પણ તે ક્યારેય હારી ખાશે નહિ. દબાવી-ધમકાવીને ભારતને કોઈ મિત્ર બનાવી શક્યું નથી. અંગ્રેજોને વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ સૂઝી છે...' મુનશી કૉન્ગ્રેસી ન હતા તેથી તેમની ધરપકડ ન થઈ. પરંતુ બહાર રહી તેમણે લડતને સાથસહકાર આપ્યો... ૧૯૪૫માં જર્મની હાર્યું ત્યારે મુનશીએ પ્રથમ પુકાર્યું કે હવે હિંદ, બર્મા, સિલોન અને અગ્નિએશિયાના દેશોને સામ્યવાદના ભરડામાંથી બચાવવા હોય તો આ ત્રણેય દેશોને આવરી લેતું બ્રિટિશ કૉમનવેલ્થ સ્થાપવું જોઈએ. ઇતિહાસ ઝડપથી કરવટ બદલતો હતો. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય યુદ્ધ ભલે જીત્યું, પણ અંદરથી દેવાળિયું બની ખોખલું થઈ ગયું હતું. યુદ્ધસમયના ભડવીર ચર્ચિલને બ્રિટિશ પ્રજાએ ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી સામ્રાજ્ય વાદની વિરોધી એવી લેબર પાર્ટીને સત્તા સોંપી હતી. અને આ લેબર પાર્ટીને તો પોતાના દેશને બચાવવા માટે એશિયા-આફ્રિકામાં હજારો માઈલના અંતરે વિસ્તરેલા વિશાળ સામ્રાજ્યના આર્થિક ભારને માથેથી ઉતારવાની ઉતાવળ હતી. તે દેશોની પ્રજા સ્વ-રાજ્યના સુવહીવટ માટે લાયક હોય કે ન હોય, અંગ્રેજોને તેમની હયાત નેતાગીરીને બધું સોંપી પોતાના દેશભેગા થવું હતું. અમેરિકાની ભીખ પર ઇંગ્લંડ નભતું હતું. અને ભારતની આઝાદી આમ અનાયાસ જીઓ-પૉલિટિક્સનાં વિશ્વવ્યાપી મોજાઓ પરની નાવ પેઠે ક્ષિતિજ પર દેખાતી થઈ ગઈ હતી. (ક્રમશઃ)

અમેરિકામાં ભારતીયો : આત્મઓળખની ખોજમાં -૯

પ્રા. પ્રવીણ ન. શેઠ

ધર્મો : સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા અને બહુત્વવાદનું રસાયણ

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં પરિવહન અને સંવનનને કારણે રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચેની સંપર્કકડીઓ વ્યાપક બની છે અને આંતરરાષ્ટ્રિય સંચાર, વિચાર અને પ્રવાસ સરળ તેમજ ઝડપી બન્યા છે. તેને કારણે ભારતથી વધુ પ્રમાણમાં ધાર્મિક નેતાઓને અમેરિકામાં ભારતીયો બોલવી શકે છે. આથી તેમના ધાર્મિક કાર્યક્રમો યોજવામાં ભારતીયો કે તેમનાં મંડળો ઠીક ઠીક પ્રવૃત્ત બન્યાં છે. ભારતીયોનાં નિજી (એથ્નિક) વૃત્તપત્રોમાં ખાસ કરીને હિન્દુ, જૈન અને શીખ ધર્મના અગ્રણીઓ-સંતો-કથાકારોના કાર્યક્રમોના હેવાલો વધુ ને વધુ દેખાવા માંડ્યા છે. ૧૯૭૦ના દાયકાના યુવાન નવવસાહતીઓ મંદિરોની જેમ આવી સભાઓમાં હાજર રહીને એક પ્રકારનું ભારતીય સાંસ્કૃતિક મૂળ સાથે જાણે સંધાન અનુભવે છે. મોટી વયના ભારતીયોને અહીં સમય વ્યતીત કરવાનો જે પ્રશ્ન નડે છે, કે ખાલીપો લાગે છે, તે મંદિરના દર્શન કે આવી કથાના 'ધર્મલાભ'થી થોડો સંતોષાય છે. ભારતની ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને અગ્રણીઓ માટે અમેરિકન ભારતીયો ફંડફાળાના મહત્ત્વના સાધનસ્રોત બની રહ્યા છે.

ધર્મ, આમ, ભારતીયોની ઓળખ માટે વિશ્વના આધુનિક-તમ ગણાતા દેશમાં પણ મહત્ત્વનું પરંપરાગત માધ્યમ બની રહે છે. વિશ્વમાં ભારતમાં સૌથી નાની ધાર્મિક લઘુમતી જેવી પારસી પ્રજાની વાત લઈએ. અમેરિકામાં તો તેઓ ખૂબ નાની લઘુમતી છે. લઘુમતીઓમાં પણ લઘુમતી !

અમેરિકામાં જરથોસ્ત્ર ધર્મ પાળનારાની સંખ્યા માંડ ચાર હજારથી થોડી વધુ થાય છે. ઇતિહાસકાર પ્રોફેસર ગેરિહેસ પારસીઓના એક પત્રને ટાંકીને બતાવે છે, તેમ પારસીઓ ભારતમાં બીજી કોમો કરતાં વધુ આધુનિક અને પશ્ચિમની સભ્યતાને અપનાવનારા છે. તેઓ પોતાને જાતે પણ વધુ આધુનિક

લીવરમોર (કેલિફોર્નિયા)નું મંદિરસંકુલ

ગણે છે. છેક ઓગસ્ટ ૧૮૭૯માં વડોદરાના ત્રણ પારસીઓએ મુંબઈના અમેરિકન કોન્સલને પત્ર લખીને અમિરકા જેવા મુક્ત અને મૂડીવાદી સમાજમાં 'પારસીઓની અલગ કૉલોની' સ્થાપવાની અપેક્ષા સાથે કેટલીક માહિતી માગી હતી. કારણ અમેરિકામાં તેઓ 'કોઈ પણ પ્રકારના અવરોધ વિના તેમના બાપદાદાનો ધર્મ સાચવી શકશે, ને તેનું પાલન કરી શકશે.' આ પહેલાં અમેરિકા સાથે વ્યાપાર સંબંધ ધરાવતા ડોસાભાઈ મેરવાનજી નામના પારસી અગ્રણીથી પ્રભાવિત થઈને મુંબઈના પ્રથમ અમેરિકન કોન્સ્યુલર અધિકારી એડવર્ડ એલાઈએ ૧૮૭૫માં પોતાની માંદગી દરમિયાન મેરવાનજીને પોતાના વતી વાઈસ કોન્સલ તરીકે કામ કરવા નીમ્યા હતા. પ્રોફેસર ત્રિપાઠી બતાવે છે કે નવી દુનિયામાં પોતાની વસાહત એક જૂથ તરીકે સ્થાપવાનો, ભારતીયોનો, કદાચ એ એકમાત્ર પ્રયાસ હતો. નાનકડી લઘુમતી - વિદેશમાં પોતાના ધર્મપાલન માટે એક સમૂહમાં જીવવા માગતા હશે એ આત્મઓળખ વિશેની નિસબત આ હકીકતમાં અભિપ્રેત થાય છે, એમ હું માનું છું.

૧૯૮૫માં પારસીઓનાં ૧૬ રજિસ્ટર્ડ મંડળો અને છ આતશ બહેરામ (ધર્મકેન્દ્રો) હતાં. તે બધાંને 'ઉઝાના' (યુનાઈટેડ ઝોરોએસ્ટ્રિઅન એસોશિયેશન ઑવ્ નૉર્થ અમેરિકા) મુક્ત રાખવાના એમના આગ્રહ આવા પ્લેટફૉર્મ નીચે લેવાયા છે. શુદ્ધતા અને બીજી સંસ્કૃતિઓથી ઉપકરણો અને પ્રવાહમાં પારસીઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ભીંજાઈ ચૂક્યા છે. ધર્મની દૃષ્ટિએ આગવી ઓળખ ટકાવી રાખવા છતાં, અમેરિકાની સાંસ્કૃતિક અસર સૌથી વધુ આવી હોય તેવી કોઈ એશિયાઈ જાતિ હોય તો તે પારસીઓ છે. અત્યાર સુધી ઈશ્વર આકાશમાં, સ્વર્ગમાં હતા. એ હવે સાઈબરસ્પેસમાં પણ દેખાય છે. વેબસાઈટ (www - કે વર્લ્ડ વાઈડવેબ) પર તેઓ દેખાય છે એટલું જ નહિ, તેમનાં દર્શન પણ કરી શકાય છે. ૧૯૯૮થી આ શક્ય બન્યું છે. તે પહેલાં ભારતીયો અમેરિકામાં ભારતીય મંદિરો અને ધર્મો વિશે વેબસાઈટો પર માહિતી મેળવતા. પણ ૧૯૯૮ના ફેબ્રુઆરીમાં મુંબઈના શ્રી સિદ્ધિવિનાયક ગણેશજીનાં દર્શન ઈન્ટરનેટે અમેરિકાના ઘરમાં ભાવિકોને કરાવ્યાં. શ્રી સિદ્ધિવિનાયકનું મંદિર એ વેબસાઈટ પર પોતાનું સરનામું મેળવનાર (http ://www. siddhivinayak. Org.) પહેલું ભારતીય મંદિર બન્યું.

મલ્ટિમિડીઆ પેકેજ ' વક્રતુંડ મહાકાય...'ના મંગલ શ્લોકથી ઊઘડે છે. ગણેશજીની દેદીપ્યમાન લાલ રંગની મૂર્તિનાં દર્શન સાથે આરતી અને નૈવેદ્ય વગેરે બાબતની માહિતી વેબસાઈટ પર મળે છે. અને હવે તો તિરુપતિનું બાલાજીમંદિર, અમૃતસરનું સુવર્ણમંદિર, આન્ધ્ર પ્રદેશનાં મહિષાસુરમર્દિની,

સાંઈબાબા જેવાં મંદિરો, ઘરના લખવાના કે ઑફિસવર્કના ટેબલ પર (કમ્પ્યૂટર દ્વારા) આવી ગયાં છે. અને ભારતીયો ભાવપૂર્વક વેબસાઈટ પર તેમનાં દર્શન કરે છે. આ વેબસાઈટ સૉફ્ટવેર દ્વારા એવી રીતે એ વિકાસ સાધશે કે ભક્તો 'ઑન-લાઈન-ઇન્ટરનેટ' પર પૂજા માટે પણ વિનંતી કરી શકશે. અથવા તો હજારો માઈલ દૂરથી ન્યૂ જર્સીમાં રહેતી જ્યોતિ પ્રભાદેવીના શ્રી સિદ્ધિવિનાયકના મંદિરમાં મંગળવારે ખાસ થતી પૂજા નિહાળીને ધન્યતા અનુભવી શકશે. આમ, હવે નવધા (નવ વિવિધ પ્રકારની) ભક્તિપ્રણાલિમાં એક વધુ, દસમી સાઇબરભક્તિ પણ ઉમેરી શકાશે! ન્યૂ યોર્કના હિન્દુ ટેમ્પલમાં આવી વેબપેજ મુકાઈ ત્યારે તેના પ્રમુખને એમ હતું કે દરેક શનિ-રવિએ બે ડઝન લોકો તેનો ઉપયોગ કરશે. પણ તેનો આંક વધીને ૬૦૦ સુધી પહોંચ્યો છે. અલબત્ત, જેઓ રૂઢિવાદી પ્રભુભક્તિના આગ્રહી છે તેઓ પ્રભુદર્શનની આવી સુલભતા (easy 'tech-access') સામે નાપસંદગી દર્શાવે. કોઈ શુદ્ધિવાદીને એમ પણ ચિંતા થાય કે કોઈ ભારતીય રખેને, કમ્પ્યૂટર સમક્ષ કોક(કોલા) પીતા પીતા અને પૉપકોર્ન ખાતા વેબસાઈટ પર પોતાના પ્રભુનાં દર્શન કરે તો! પણ સૉફ્ટવેર એનાલિસ્ટ (જે યુરોપ અને અમેરિકા વચ્ચે પોતાના કાર્યપ્રવાસમાં વ્યસ્ત રહે છે) શ્રીનિવાસન આયર કહે છે. 'સિદ્ધિવિનાયકનાં દર્શન હું મારા કમ્પ્યૂટર સ્ક્રીન પર જોઉં તેથી ભારત જઈને તેમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા માટે મારે હાલ સમયના અભાવે બે વર્ષ સુધી તો બેસી રહેવું નહિ પડે ને !' અને આવા ભક્તો માટે મૂળ મંદિરમાં થતી આરતી અને ભજનનો દશ્ય-શ્રાવ્ય અનુભવ થાય છે. હવે તો સીડી-રોમ પણ બનવા માંડી છે, તો અમેરિકાનાં ૫૦ મંદિરોએ પોતાની વેબસાઈટ મૂકી દીધી છે. હિન્દુ યુવાનો આમાં સારો એવો રસ લેવા માંડ્યા છે.

બીજી બાજુ તિરુમાલા-તિરુપતિ દેવસ્થાનમ્‌ના ટેક્નો-રૂઢિવાદીઓ ઑનલાઈન પર પૂજા ચાલતી હોય તેને ધર્મના સિદ્ધાંતો અને વ્યવહારથી વિરુદ્ધની છે, એમ માને છે.

જો કે, જ્યારે માહિતીસંચારની ટેક્નોલૉજી બધાં ક્ષેત્રને પ્રભાવિત કરે છે એવા આ યુગમાં સાઈબરધર્મ એને કદાચ તાર્કિક વિકાસપ્રવાહ તરીકે (કંઈ નહિ તો, અમેરિકા, જર્મની, ઇંગ્લંડ જેવા સમાજમાં) સ્વીકારશે. અને શ્રીનિવાસ તથા અશોક નાડકર્ણી જેવા ભારતીય-અમેરિકનો એમ પણ માની શકે કે 'આવી વિવિધ વેબસાઈટ ડેવલપ કરવામાં જે અવરોધ આવે તેને દૂર કરવામાં વિઘ્નહર્તા દેવ સહાય કરશે' એમ 'ઈન્ડિયા ટુડે'ના સ્મૃતિ કોમ્પીકર કહે છે. યુવાનોમાં ધર્મ પ્રતિ રુચિ કે રસ કેળવવામાં તેમજ આધુનિક ટેક્નોલૉજી દ્વારા પરંપરાને પોષવાનો આ એક અદ્‌ભુત ઘટનાપ્રયોગ બની શકે.

અમેરિકામાં ધર્મનાં મૂળ ધરાવતાં પણ તેનાં નીતિનિયમો કે ધોરણ (norms) અનુસાર ભારતીયોને વર્તનવ્યવહાર કરવા માટે પ્રચાર કરતી હોય એવી કેટલીક સઘન પ્રવૃત્તિઓ નોંધપાત્ર બની છે. કેટલાંક સાંસ્કૃતિક જૂથો વિચારતત્ત્વને પકડીને તેનું

વૃંદાવન(વર્જિનીઆ)નું હરેકૃષ્ણ મંદિર

'આંદોલન' આગળ વધારે છે. પહેલા પ્રકારમાં સ્વામીનારાયણ પંથને અને શ્રી સત્ય સાંઈબાબાનાં કેન્દ્રોને મૂકી શકાય. શ્રી ગાયત્રી પરિવારને પણ આ પ્રકારમાં સાંકળી શકાય. તો બીજામાં સ્વાધ્યાય પરિવાર અને ચિન્મયાનંદ કેન્દ્રોને મૂકી શકાય. બીજા પણ ધર્મપંથ યા કેન્દ્રો છે. બહાઈ ધર્મપ્રવૃત્તિ તેમાં વિશિષ્ટ છે. આ બધાં પંથ અને આંદોલનો ભારતીયોની પહેલી અને બીજી પેઢીઓના ભારતીયત્વના ભાવને સંકોરવા તથા પોષવાનું કામ કરે છે, તથા તેમની આત્મઓળખ ભારતીય સંસ્કૃતિને આધારે સુરેખ બને તેનાં માધ્યમો બન્યાં છે. અલબત્ત, દરેકની નોખી રીત અને અભિગમ વર્તાય તેમ છે.

આ સર્વધર્મ-અધ્યાત્મ-સાંસ્કૃતિક અભિયાનોમાં સ્વાધ્યાય પરિવારની પ્રવૃત્તિ જુદી તરી આવે છે. ભારતમાં ખારવા-માછીમારો અને ઠાકોર ખારવા જેવી માથાભારે કોમોમાં કુરિવાજો અને અણસમજને દૂર કરીને સામાજિક પરિવર્તન સાધવામાં પાંડુરંગ આઠવલે શાસ્ત્રી(દાદા)એ એમના સ્વાધ્યાય અભિગમથી અદ્‌ભુત સફળતા મેળવી છે. ઠાકોર અને હરિજન કોમોની મહિલાઓ આત્મગૌરવ ધરાવતી થાય, તેવી માનવીય ક્રાન્તિ જેવી ઘટના પણ સિદ્ધ કરી છે અને તે રીતે 'સ્વાધ્યાય પરિવાર' ખાસ કરીને ગુજરાતમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં વિસ્તરતો રહ્યો છે. ગુજરાતના સૂકા કે જળ-અભાવગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં જળસંચયની યોજનાઓ તેમજ વૃક્ષ-ઉછેર અને વનીકરણ જેવી પ્રવૃત્તિઓમાં સ્થાનીય લોકોને સહભાગી બનાવીને તેમણે નોંધપાત્ર પર્યાવરણીય જાગ્રતિ વધારવામાં પ્રદાન આપ્યું છે. ભક્તિફેરી, ભાવફેરી, શ્રીદર્શનમ્, વૃક્ષમંદિર, નિર્મળનીર, પર્યાવરણમિત્ર કૃષિવિકાસ આ બધા શબ્દપ્રયોગો સાથે સર્જનાત્મક અર્થ અને સામાજિક પરિવર્તન તથા સ્વયં ઉન્નયનની પ્રક્રિયા-પ્રવૃત્તિ સંકળાયેલાં છે. અમેરિકામાં બીજી પેઢીઓમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને નિજી મૂળની સંસ્કૃતિ વિશે સમજને સંક્રાન્ત કરવામાં જે પ્રયોગ કે અભિયાન સૌથી નોંધપાત્ર છે અને સૌથી આશાસ્પદ છે, તેમાં સ્વાધ્યાય આંદોલનને પ્રથમ, કે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની પ્રવૃત્તિની સાથોસાથ, સ્થાન આપી શકાય. □

પસ્તીનાં પાનાં

ડૉ. પ્ર. ચુ. વૈદ્ય

પ્રા. વિષ્ણુ વાસુદેવ નારલીકર

તા. ૭-૪-૯૧. નારલીકરદાદા (પ્રોફે. વી.વી. નારલીકર, મારા શિક્ષક) ૧લી તારીખે સવારે ગુજરી ગયા. ૮૨ વર્ષની ઉંમર હતી. ડાયાબિટીસ ઘણાં વર્ષનો. કમરમાંથી વાંકા વળી ગયા હતા. બે દિવસ પહેલાં પલંગ પરથી પડી ગયા. ફ્રેક્ચર થયાં. દવાખાને લઈ ગયા. ઓપરેશન કર્યું, નિષ્ફળ ગયું અને દેહાન્ત થયો.

મારી સૌથી મોટી પુત્રીને નારલીકરદાદા અને સુમતિદાદી (Mrs. Narlikar)નાં ખૂબ લાડ મળ્યાં છે. મારી દીકરીઓ જ્યારે ગણિત લઈને અભ્યાસમાં ઘણી આગળ વધી ત્યારે તેમણે લાડમાં કહેલું – 'હવે એમ લાગે છે કે લીલાવતી આ જ દેશમાં જન્મી હતી.'

અત્યારે વિખ્યાત વિજ્ઞાની પ્રો. જયંત નારલીકરના તે પિતા. અને મારાં બાળકોને નારલીકરદાદા માટે ખાસ લાગણી છે તેમ જયન્ત નારલીકરને મારે માટે ખાસ લાગણી છે. અમે જ્યારે બનારસ ગયાં ત્યારે મારી મોટી પુત્રી ૭ મહિનાની હતી તો જયંત ચાર વર્ષનો હતો. ૧૯૭૯માં આઈન્સ્ટાઈનની શતાબ્દીનો સેમિનાર અમદાવાદમાં હતો. તે વખતે નારલીકરદાદા રિટાયર થઈ ગયા હતા અને જયંત નારલીકર ભારતમાં સ્થિર થયા હતા. સેમિનારમાં પ્રોફેસર નારલીકર એમ ઉલ્લેખ થાય એટલે પ્રો. જયન્ત નારલીકરનો જ ઉલ્લેખ ગણાય. પણ હું તો વી.વી. નારલીકરને પ્રોફેસર નારલીકર તરીકે ઉલ્લેખવાને ટેવાયેલો. એટલે મને મનમાં દુવિધા થાય. મેં મારી આ દુવિધા જાહેરમાં વ્યક્ત કરી. પ્રોફેસર જયંત નારલીકરે તરત જ કહ્યું, 'તમારે માટે તો મારાં માત-પિતા જ પ્રોફેસર અને મિસીસ નારલીકર છે. હું અને મારાં પત્ની તો તમારાં જયન્ત અને મંગલા જ છીએ.'

શ્રીમતી સુમતિ નારલીકર સંસ્કૃતનાં વિદુષી છે. તેમણે સંસ્કૃતમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ સુમતિદર્શનમ્ નામે પ્રગટ થયો છે.

તા. ૭-૩-૯૨. શ્રીમતી સુમિત નારલીકરે પતિનાં સંસ્મરણો 'કહાણી એકા રેંગ્લરચી' નામની પુસ્તિકામાં આલેખ્યાં છે. વાંચવા જેવાં છે. મરાઠીમાં છે. તેની એક વાનગી.

નારલીકર સંધ્યા-પૂજા કરતા ન હતા પણ સંધ્યા જાણતા હતા. સંધ્યામાં વિષ્ણુનાં ૨૪ નામ આવે છે, તેનું શું કારણ હશે તે કાશીના પ્રકાંડ પંડિતોને પૂછ્યું તો પણ સરખો જવાબ ન મળ્યો. પણ બનારસ યુનિવર્સિટીના પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રો. અગ્રવાલે ઉકેલ આપ્યો. વિષ્ણુનાં ચાર આયુધ શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ તેના ચાર હાથોમાં જુદી જુદી (૪!) રીતે = ૪ x ૩ x ૨ x ૧ = ૨૪ રીતે ધારણ કરી શકાય. આવી દરેક જુદી રીતે આયુધ ધારણ કરેલી મૂર્તિને જુદું નામ આપ્યું ! રાજસ્થાનના પુરાતત્ત્વ સંગ્રહાલયમાં આ ૨૪ મૂર્તિઓ છે. રાજસ્થાન પબ્લિક સર્વિસ કમિશનના જ્યારે નારલીકર ચેરમેન હતા ત્યારે ખાસ આ ચોવીસ મૂર્તિઓ જોવા મ્યૂઝીઅમ ગયા હતા. સંધ્યામાં આવતી વાત ચકાસવાની આટલી ચીવટ પણ 'તાત્યા સાહેબ કર્મઠપણે સંધ્યા કરીત નાહતે' (નારલીકરદાદા પલોંઠી વાળીને સંધ્યા કરતા નહિ !)

ચં. ચી. મહેતા

તા. ૮-૫-૯૧. ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા (ચં.ચી.મહેતા)નું ગયે શનિવારે ૯૦ વર્ષની વયે અવસાન થયું. તેનાં કોઈ નાટકો તમે વાંચ્યાં છે કે નહિ તે તો ખબર નથી પણ તેનાં સાહિત્યપ્રદાનની એક કાયમી છાપ અમારા કુટુમ્બમાં છે.

ચં.ચી. મૂળ તો નાટકકાર, પણ શરૂઆત તેમણે કાવ્યોથી કરેલી. તેમના કાવ્યસંગ્રહનું નામ છે : 'ઈલા-કાવ્યો.' નાની બહેન ઈલાને સંબોધીને તેણે કાવ્યો લખ્યાં છે. એક કાવ્યની પંક્તિ તો હજી પણ મને યાદ છે :

ઈલા, દિવાળી દીવડા કરીશું,
તારા સર્યા વ્યોમ થકી અહીં શું ?

૧૯૪૦માં અમે રાજકોટ હતાં અને કુટુમ્બમાં પુત્રી-જન્મની ખબર આવી. મારાં પત્નીને ફઈ તરીકે નામ પાડવાનું હતું. ફુઆએ ઈલા-કાવ્યો તાજેતરમાં જ વાંચેલાં એટલે પટ દઈને સૂચન કર્યું કે ભત્રીજીનું નામ ઈલા પાડો !

સામાન્ય ખ્યાલ એવો છે કે ચં.ચી. અપરિણિત હતા. પણ આજના છાપામાં ગુણવંતભાઈ શાહના લેખમાં કાંઈક જુદી વાત વાંચી. 'શેતલને કાંઠે' નામના લોક-નાટકમાં ઢોલરો નામનો યુવાન પરણીને પહેલી રાતે જાણે છે કે તેની પરણેતર તો દેવરો નામના યુવાનને ચાહે છે, અને ઢોલરો જાતે પરણેતરને દેવરાને સુપરત કરે છે. ચં.ચી.નાં લગ્નની પહેલી રાતે આવું કાંઈક થયું અને આપણે ચં.ચી.ને એકલા જ જોયા!

૬૫-૭૦ વર્ષના થયા પછી પ્રસંગ આવે પોતાના મૃત્યુની વાતમાંથી પણ હાસ્ય નિપજાવતા. ૧૯૬૯માં ગુજરાત સરકારે તેમના પુસ્તક બાંધ ગઠરિયાંને રૂ.૧૫,૦૦૦/-નું પ્રથમ પારિતોષિક આપ્યું. પણ રકમ રોકડમાં નહિ પરન્તુ ૧૦ વર્ષે પાકે તેવાં સર્ટિફિકેટમાં આપી. પારિતોષિક સ્વીકારતા ભાષણમાં તેમણે કહ્યું, 'તમારાં નાણાં તો મારાં ખાંપણ કે લાકડામાં યે કામ ન આવે.' હજી ગયે મહિને સુરતની જીવન ભારતીના આચાર્ય સી.સી. શાહ ગુજરી ગયા. હવે ચં.ચી. પણ સી.સી. (મહેતા)

છે એટલે રેડીઓ-ટી.વી.એ બે સી.સી.માં ગોટાળો કરી સી.સી. શાહના મૃત્યુના સમાચાર આપતી વખતે કહ્યું કે, 'તેઓ ચં.ચી.ના નામે જાણીતા હતા.' પછી તો ચં.ચી.ને જે કોઈ મળવા આવે તેમની પાસે હસતાં હસતાં પોતાનાં મૃત્યુનો ખરખરો કરે !

એવો રંગીલો ચં.ચી. ચાર કલાકની નોટિસ આપી ખરેખર ચાલતો થયો.

દેશનું અર્થતંત્ર

તા. ૨-૭-૯૧. દેશની આર્થિક સ્થિતિ ખૂબ જ બગડી ગઈ છે. આપણે જે માલ નિકાસ કરીએ છીએ તેની કિંમત ડોલરમાં આપણા નામે જમા થાય છે. અને આ જમા થયેલા ડોલરમાંથી આપણે આયાત કરેલા માલની કિંમત ચૂકવાય છે. જો નિકાસ ઘટી જાય અને આયાત વધી જાય તો ડોલર જમા થાય તેના કરતાં ખર્ચ વધી જાય અને દેવાળું કાઢવાનો વારો આવે. અત્યારે આવી દેવાળા જેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે. આનો એક જ ઉપાય છે. આયાત મોંઘી કરવી અને નિકાસ સસ્તી કરવી. જે માલ આયાત કરીએ છીએ તેની કિંમત તો ડોલરમાં ચૂકવવી પડે છે. એટલે આયાત મોંઘી કરવી એનો અર્થ થયો કે ડોલર મોંઘો કરવો. ગઈ કાલ સુધી ૨૦ રૂપિયાનો એક ડૉલર મળતો હતો. આજે સરકારે જાહેર કર્યું કે હવે ૨૩.૫૦ રૂપિયાનો એક ડોલર મળશે. ડોલર મોંઘો થયો એટલે 'ફોરિન'નો માલ મોંઘો થશે. તેના કરતાં દેશી માલ સસ્તો હશે એટલે આયાત આપોઆપ ઘટશે.

તા. ૯-૭-૯૧. દેશનું અર્થતંત્ર ખાડે ગયું છે તે સ્થિતિની શરૂઆત રાજીવ ગાંધીની સરકારે કરી. સરકારની આવકનો અંદાજ બઢાવી ચઢાવીને બાંધે અને તે પ્રમાણે ખર્ચ કરે. વર્ષને અંતે ખરેખરી આવક અંદાજ કરતાં ઘણી ઓછી થાય. એટલે સરકારની સંચિત મૂડીમાંથી ઉપાડ કરવો પડે. આવું ૧૯૮૪થી શરૂ થઈ ગયું. ખર્ચ ઘટે નહિ, પણ લાંચ-રુશવતની બદીને કારણે આવક તો સતત ઘટતી જ રહે. તેમાં ઇરાક-કુવૈતનું યુદ્ધ આવ્યું અને સંચિત મૂડી તળિયાઝાટક થઈ ગઈ. 'શેઠિયાને ત્યાં' સોનું ગિરવે મૂકવાનો વારો આવ્યો. અત્યાર સુધી દેશનું ૫૦ ટન સોનું દેવું ભરવા વિલાયતની બૅન્કમાં ગિરો મુકાઈ ચૂક્યું છે. દેશના નવા નાણામંત્રી રાજકારણી નથી પણ અર્થશાસ્ત્રી છે એટલે સમય જતાં પરિસ્થિતિ સુધરવાનો સંભવ છે.

તા.૫-૨-૯૨. દેશની આર્થિક સ્થિતિમાં પરિવર્તનની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. પરિવર્તનકાળમાં કેટલીક વિચિત્ર અને વિરોધાભાસી પરિસ્થિતિઓ સરજાય છે તે તો નીચેની બે હકીકતોમાં દેખાય છે : (૧) અમારા ઘરની સામેની રેશનિંગની દુકાન ઉપર લખ્યું છે, 'માલ આવ્યો નથી તેથી વેચાણ બંધ છે.' આજે ૫મી તારીખ થઈ. હજુ દુકાનમાં ઘઉં, ચોખા આવ્યા નથી ! (૨) અમારી સોસાયટીની બૅન્ક ઓફ ઇન્ડિયાની શાખાએ ખબર આપી છે કે એક મહિના સુધી નવી ચેક-બુકો મળશે નહિ. કેમ ભાઈ ? તો કહે કે રોજેરોજ નવી કંપનીઓ ખૂલે છે. તેના શેરો ખરીદવા લાઈન લાગે છે. શેરભરણાં માટે અમદાવાદમાં લાખો ચેક વપરાય છે એટલે કોરા ચેકની તાણ પડી ગઈ છે !!

વાત સાચી છે. પરમ દા'ડાના ગુજરાતી દૈનિકનાં કુલ ૧૬ પાનાં છે પણ તેમાંનાં ચાર પાનાં રોકે તેવી ૧૦-૧૨ જાહેરખબર તો આવા નવા શેરોનાં ભરણાંનું આમંત્રણ આપતી હતી. 'જાહેર ભરણું આજે ખૂલે છે', 'જાહેર ઈશ્યૂ ખૂલે છે : ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨ના રોજ', 'Issue opens today' આવી હેડલાઈનવાળી જા.ખ. વધી પડી છે. આમ, રેશનિંગમાં ઘઉં- ચોખાની તંગી અને બેન્કોમાં કોરા ચેકોની તંગી !!

સત્યેન્દ્રનાથ બોઝ

તા.૩૦-૭-૯૧. તા. ૧,૨,૩, જાન્યુઆરી ૧૯૯૨ના દિનોએ કલકત્તા મેથેમેટિકલ સોસાયટી પ્રોફેસર એસ.એન.બોઝની

જન્મશતાબ્દીની ઉજવણીની શરૂઆત કરે છે અને મને તે કાર્યક્રમમાં બોલાવ્યો છે. આ એસ.એન. બોઝ (સત્યેન્દ્રનાથ બોઝ) ઓળખવા જેવો વિજ્ઞાની છે. પ્રકાશના કણ હોય છે તે આઇન્સ્ટાઈનની શોધ. પ્રકાશના એક કિરણમાં લાખો કણ હોય. આ કણોની ગતિમાં સ્ટેટિસ્ટિક્સ વાપરવું પડે. આ સ્ટેટિસ્ટિક્સના નિયમો બોઝે શોધ્યા છે અને તે આઇન્સ્ટાઈન-બોઝ નિયમો કહેવાય છે. પ્રકાશના કણ - ફોટોન - આ આઈન્સ્ટાઈન-બોઝ નિયમોને અનુસરે છે. તે ઉપરાંત અન્ય કેટલાક પરમાણુઓ પણ આ નિયમોને અનુસરે છે. આવા બધા પરમાણુ બોઝોન કહેવાય છે.

૧૯૫૨માં હું કલકત્તા સાયન્સ કૉંગ્રેસમાં ગયો હતો. તે અરસામાં આઈન્સ્ટાઈને ગુરુત્વાકર્ષણ અને વિદ્યુતશાસ્ત્રનો સંયુક્ત સિદ્ધાંત આપ્યો હતો. ત્યારે બોઝની ઉંમર ૬૦ વર્ષની. તેને આઈન્સ્ટાઈનના આ નવા સિદ્ધાન્તનું ગણિત સમજવું હતું. એટલે અમે દસેક જણ યુનિવર્સિટીના બોઝના રૂમમાં ભેગા થયા હતા. મેં કલાક-દોઢ કલાક સુધી નવા સિદ્ધાન્તની ગાણિતિક ચર્ચા કરી. તેની અસર એ થઈ કે ૧૯૫૨-૫૩ના ગાળામાં બોઝે આઈન્સ્ટાઈનના આ નવા સિદ્ધાન્ત પર ઘણું સંશોધન કર્યું.

યુનિવર્સિટીના બોઝના રૂમની આ ચર્ચાસભામાં હાજર રહેલ પ્રો. દત્ત આ બોઝ જન્મશતાબ્દી સમિતિના પ્રમુખ છે. તેણે આ બધું યાદ કરી મને ખાસ આમંત્રણ આપ્યું છે એટલે આમંત્રણ સ્વીકાર્યા વગર ન જ ચાલે ને! □

[illegible]

અશોક હર્ષ

આ દેશ પરની અંગ્રેજ હકૂમતે ઈ. ૧૯૧૯માં પસાર કરેલી દમનકારી રોલેટ એક્ટ સામે દેશભરમાં સભાઓ અને હડતાળોનું મોજું ફરી વળેલું. પંજાબના અમૃતસર શહેરમાં પણ રામનવમીના એટલે કે તા. ૯મી એપ્રિલના રોજ ડૉ. સૈફુદ્દીન કિચલૂ તથા ડૉ. સત્યપાલની આગેવાની નીચે હિંદુ-મુસ્લિમોના નીકળેલા શાનદાર સરઘસથી ગભરાઈને ત્યાંના ગવર્નર સર માઈકલ ઓડવાયરે ગભરાઈ જઈને ત્યાંના લશ્કરી વડા જનરલ ડાયરની સલાહ લીધી. આ સલાહ મુજબ સરઘસના બંને આગેવાનોને ગિરફતાર કરી શહેરને લશ્કરી ઘેરો ઘાલી દેવામાં આવ્યો અને પાણી તથા વીજળીનાં જોડાણો કાપી નાખવામાં આવ્યાં.

આ જુલ્મ સામે લાલા હંસરાજે બીજા દિવસે વૈશાખીના તહેવારના રોજ જલિયાંવાલા બાગ મુકામે સાર્વજનિક સભા ભરવાનું જાહેર કર્યું. એ મુજબની સભામાં લાલા હંસરાજે પોતાનું ભાષણ શરૂ કર્યું ત્યાં તો સશસ્ત્ર સૈનિકો સાથે જનરલ ડાયર આવી પહોંચ્યો અને તેણે જે હત્યાકાંડ સર્જ્યો તે ઇતિહાસમાં 'જલિયાંવાલા બાગ હત્યાકાંડ' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, જેની સ્મૃતિરૂપે દર વરસે એપ્રિલના બીજા સપ્તાહમાં દેશભરમાં રાષ્ટ્રિય સપ્તાહ આપણે ઊજવતા આવ્યા છીએ.

આ હત્યાકાંડની તપાસ માટે પાછળથી નીમવામાં આવેલી હંટર કમિટી સમક્ષ પડેલી જુબાનીઓ અનુસાર જનરલ ડાયરે બાગનાં બંને નાકાં પર સશસ્ત્ર સૈનિકો ગોઠવી દીધેલા અને એકત્ર થયેલી વીસ હજાર જેટલી શ્રોતાઓની મેદનીને કશી ચેતવણી આપ્યા વિના જ તેના પર ગોળીબારનો હુકમ છોડી દીધેલો.

આ ગોળીબારમાં ૧૬૫૦ ગોળીઓ છોડવામાં આવેલી. આ બેફામ ગોળીબારમાં મૃત્યુ પામેલાંની સંખ્યા ૩૭૯ અને ઘવાયેલાંની સંખ્યા ૧૨૦૦ જાહેર કરવામાં આવી, પરંતુ સભામાં હાજર રહેલાંઓના જણાવ્યા મુજબ આ સંખ્યા ઘણી મોટી હતી.

હંટર કમિટી સમક્ષ પડેલી જુબાનીઓમાં માતાજી-ઇતરકોરે પોતાની જુબાનીમાં જણાવેલું : 'મારા પતિ સભામાં ભાગ લેવા જલિયાંવાલા બાગ ગયેલા. ગોળીબારની જાણ થતાં હું તરત ત્યાં દોડી ગઈ તો રસ્તે કેટલાંય લોકોને લોહીલુહાણ સ્થિતિમાં નાસતાં મેં જોયાં. બાગમાં પહોંચતાં ત્યાંનું દૃશ્ય તો ભારે કંપારી ઉપજાવે તેવું હતું. ઠેર ઠેર લાશોના ઢગલા પડેલા. કૂવામાં પડેલી લાશોના લીધે તેનું પાણી ઉપર આવી ગયું હતું અને તેમાંથી પરપોટા ફૂટતા હતા.

મેં હિંમત ન હારતાં મારા પતિની શોધ ચાલુ રાખતાં છેવટે એક દીવાલને અઢેલીને પડેલી તેમની લાશ મારી નજરે પડી, જેમાંથી લોહી હજુ વહી રહ્યું હતું, પણ પ્રાણ પરવારી ગયા હતા.'

જનરલ ડાયર

મિંયાં સિકંદર અલીએ તેમની જુબાનીમાં જણાવેલું :

'હું મારા પુત્રની શોધમાં જલિયાંવાલા બાગ પહોંચ્યો. કેટલીય શોધખોળના અંતે તેની લાશ લાશોના એક ઢગલામાં મળી આવી. એની જોડે મારા પિતરાઈ ભાઈ ઇસ્માઈલની લાશ પડેલી હતી. આ ઢગલામાં એક વૃદ્ધની લાશને લપેટાઈની પડેલી એક બાળકની લાશ જોઈને મારું મન ભરાઈ આવ્યું. કુલ લાશોની સંખ્યા બે હજારથી ઓછી તો નહિ જ હોય.'

આ હત્યાકાંડના આચરનાર જનરલ ડાયરનું તો આ હત્યાઓ બદલ રૂંવાડુંએ ન ફરકતાં તે તો ઊલટું એ પર ગર્વ અને સંતોષ અનુભવી રહ્યો હતો. જલિયાંવાલાના આ જલ્લાદે હંટર કમિટી સમક્ષ આપેલી પોતાની જુબાનીમાં જણાવેલું :

'મારો ઇરાદો બાગમાંની મેદનીને વિખેરવાનો જ માત્ર નહોતો, પંજાબની પ્રજાને હું પાઠ ભણાવવા માગતો હતો. બાગની અંદર પેસવાનો રસ્તો સાંકડો હોઈને હું મશીનગન લાદેલી ગાડીઓ અંદર ન લઈ જઈ શક્યો, નહિતર બંદૂકોને બદલે મશીનગનો જ ચલાવવા મેં ફરમાવ્યું હોત.'

હંટર કમિટીની ભલામણ પરથી આ હત્યારાએ પોતાના પદનું રાજીનામું આપી દીધું અને ઇંગ્લંડ ઊપડી ગયો. ત્યાંનાં અખબારોએ તેને વધાવી લીધો અને ત્યાંની પ્રજાએ તેના માટે ૨૬,૩૧૭ પૌન્ડનો ફાળો ઉઘરાવી તેને અર્પણ કર્યો.

ભારતમાં જ ઈ. ૧૮૬૪ના ઑક્ટોબરની ૧લીએ જન્મેલો ડાયર ઇંગ્લંડમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી ભારતીય સેનામાં ભરતી થઈ ગયેલો. ભારતની અનેક ભાષાઓ તે જાણતો. તેમાંયે પંજાબી ભાષા પર તો તે તેની માતૃભાષા અંગ્રેજી જેટલો કાબૂ ધરાવતો. ઇંગ્લંડ ગયા પછી ઈ. ૧૯૨૧માં તેને લકવો લાગુ પડ્યો, એ ઉપરાંત મગજની એક નસ તૂટી જતાં તે મૃત્યુ પામ્યો. □

અતીતમાં અવગાહન

હિંદમાંની બ્રિટિશ હકૂમતની ઘોરની પહેલી કોદાળી જ્યાં પડી

જલિયાંવાલા

પહેલા મહાયુદ્ધ દરમિયાન સરકારને કરેલી સહાયને લીધે ઓછામાં ઓછું 'હોમરૂલ' તો મળશે જ એવી ભારતની આશા સામે બ્રિટિશ હકૂમતે એક બાજુ 'મૉન્ટેગ્યુ-ચૅમ્સફર્ડ' સુધારા આપવાની સાથોસાથ બીજી બાજુ બ્રિટિનના જસ્ટિસ રોલેટના પ્રમુખપદે નીમેલી સમિતિના અહેવાલ પરથી, સરકારને નાપસંદ કે શકમંદ વ્યક્તિની ધરપકડ કરવાની તથા કામ ચલાવ્યા વિના કેદમાં રાખવા વગેરેની ભારે સત્તા પોલીસને આપતો 'રોલેટ ઍક્ટ' ઘડ્યો. 'ના વકીલ, ના દલીલ, ના અપીલ'વાળા એ 'કાળા કાયદા' સામે દેશભરમાં જે આંદોલન આરંભાયું તેમાં એક નવો જ સૂર સંભળાયો.

એ સૂર હતો ગાંધીજીનો. દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડતોથી હિંદમાં પરિચિત બની ચૂકેલા તે હવે હિંદ આવી સાબરમતી આશ્રમમાં વસ્યા હતા. યુદ્ધ માટે રંગરૂટોની ભરતી કરવામાં એમણે અહીં સરકારને સારી મદદ પણ કરેલી. ૧૯૧૭માં ચંપારણના વિદેશી બગીચાવાળાઓના ત્રાસમાંથી ત્યાંના ગરીબદુઃખી-દલિત કિસાનોને મુક્ત કરાવવામાં એમણે સફળતા મેળવેલી. ને પછી ખેડા જિલ્લાના ખેડૂતોની વહારે પણ ચડ્યા હતા. ૧૯૧૯માં ખૂબ બીમાર પડી ગયા પછી તે હજી ઊઠ્યા જ હતા, ત્યાં દેશભરમાં 'રોલેટ બિલ' સામે ઘોષ ઊઠ્યો અને એમાં એમણે પોતાનો અવાજ પુરાવ્યો. પણ એ અવાજ બીજાથી નિરાળો હતો : નમ્ર અને મૃદુ, છતાં એમાં પોલાદી નક્કરતા હતી. અન્યાયને વશ ન થવાનો એમાં નગદ રણકો હતો.

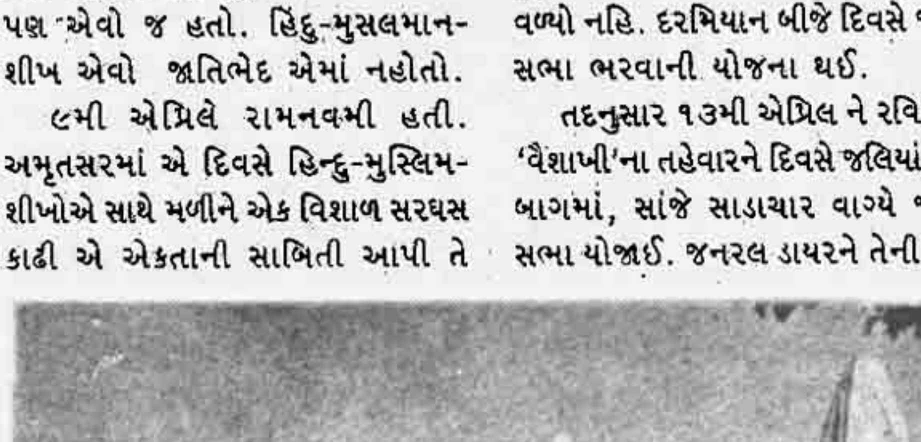
ગાંધીજીએ વાઈસરૉયને કરેલી નમ્ર અપીલ અને ચેતવણી એળે ગઈ ત્યારે એમણે ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે દેશભરમાં હડતાળનું એલાન આપ્યું. આ પ્રકારનું એ સૌપ્રથમ દેશવ્યાપી નિદર્શન હતું. અને એનો પ્રભાવ પણ એવો જ હતો. હિંદુ-મુસલમાન-શીખ એવો જાતિભેદ એમાં નહોતો.

૯મી એપ્રિલે રામનવમી હતી. અમૃતસરમાં એ દિવસે હિન્દુ-મુસ્લિમ-શીખોએ સાથે મળીને એક વિશાળ સરઘસ કાઢી એ એકતાની સાબિતી આપી તે પરથી ૧૦મી એપ્રિલે ત્યાંના બે નેતા-ડૉ. કિચલૂ (મુસ્લિમ) અને ડૉ. સત્યપાલ (હિન્દુ) મળવા બોલાવી એમની ધરપકડ કરવામાં આવી. એમને છોડી મૂકવા સારુ ડેપ્યૂટી કમિશનરના દફતર પર વિનંતી કરવા લોકો ઊપડ્યા. દરમિયાન ખબર આવ્યા કે આ પ્રસંગે પંજાબ આવવા માગતા ગાંધીને પ્રાંતની સરહદ પર જ અટકાવીને પકડી મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યા છે ને લોકો પર ધાક બેસાડવા પોલીસે ગોળીબાર કર્યો. પરિણામે વિફરેલા લોકોએ દફતરમાં પાંચછ ગોરા અફસરોને મારી નાખ્યા.

૧૧મી એપ્રિલે જલંધર બ્રિગેડનો કમાંડર જનરલ ડાયર અમૃતસર આવ્યો. ને તુરત ત્યાંની ટુકડીઓનો દોર પોતાને હસ્તક લઈ લીધો. શહેરમાં જાણે કે લશ્કરી કાયદો જ ચાલવા માંડ્યો. બીજે દિવસે ડાયરે લોકોને એકઠા થવાની મનાઈ ફરમાવી, પણ આ હુકમ કાં તો ઇરાદાપૂર્વક યા અજાણતાં શહેર સમસ્તમાં ફરી વળ્યો નહિ. દરમિયાન બીજે દિવસે જાહેર સભા ભરવાની યોજના થઈ.

તદનુસાર ૧૩મી એપ્રિલ ને રવિવારે, 'વૈશાખી'ના તહેવારને દિવસે જલિયાંવાલા બાગમાં, સાંજે સાડાચાર વાગ્યે જાહેર સભા યોજાઈ. જનરલ ડાયરને તેની જાણ

જલિયાંવાલા બાગમાં માત્ર એક સાંકડી ગલીમાં થઈને જ જઈ શકાતું (જુઓ ડાબી બાજુ એ ગલીનું જૂનું ચિત્ર). જમણી બાજુ જલિયાંવાલા બાગનું આજનું દૃશ્ય - એમાં ડાબી બાજુના ગોળાકાર સફેદ સ્મારકમાં એક કૂવો છે જેમાંથી જીવ બચાવવા કૂદી પડેલાં ૧૨૦ જણની લાશ મળી હતી. જમણી બાજુ એ હત્યાકાંડની યાદમાં ઊભું કરેલું શંકુ આકારનું સ્મારક છે.

છતાં એણે મનાઈહુકમ બહાર પાડીને કે બાગના પ્રવેશદ્વારે ચોકી મૂકીને એ સભા થતી રોકી નહિ. ઊલટું સભા શરૂ થઈ ત્યારે સશસ્ત્ર ટુકડી સાથે એ ત્યાં પહોંચી ગયો.

આ પછી જે થયું તે બ્રિટિશ રાજ-અમલ માટે એક કાળી ટીલી બની રહ્યું. ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્યના ઇતિહાસના એ ગંભીર ને ગોઝારા બનાવ સાથે તેની ઘોરની પહેલી કોદાળી પડી. એક સાંકડી શેરીમાં પડતા પ્રવેશદ્વાર સિવાય ચારે બાજુ નાની દીવાલ અને ઊંચાં મકાનોથી ઘેરાયેલો એ જલિયાંવાલા બાગ એ કોઈ બગીચો નહોતો, પણ લગભગ ૨૦૦ વાર લાંબી અને ૧૦૦ વાર પહોળી ખાનગી માલિકીની એક ખુલ્લી જગ્યા હતી. પ્રવેશની મુખ્ય ગલી સિવાય આસપાસની શેરીઓમાં નીકળવા એની ફરતા કોટમાં બેચાર જગ્યાએ થોડો થોડો સાંકડો ખુલ્લો ભાગ જ હતો. અંદર માત્ર ત્રણ વૃક્ષ, એક કૂવો, એક કબર સિવાય આખું મેદાન ખાલી હતું. વારતહેવારે લોકો ત્યાં મેળો ભરતા કે સભા યોજતા. બાગના એકમાત્ર સાંકડા પ્રવેશમાર્ગે થઈને, અંદર નહિ આવી શકતી બે મોટરોને બહાર રોકી, જનરલ ડાયર પચાસ સશસ્ત્ર સૈનિકો સાથે બાગમાં આવ્યો. દુર્ગાદાસ નામે એક નેતા ત્યારે એકઠા થયેલાં આબાલવૃદ્ધ વીસેક હજાર શ્રોતાને સંબોધી રહ્યા હતા. સર વેલેન્ટાઈન શિરોલે વર્ણવ્યા મુજબ 'લગભગ ૧૦૦ વાર દૂરથી, સભામંચની આસપાસ એકઠી થયેલી વિશાળ મેદની પર, ચેતવણીનો એક પણ શબ્દ કહ્યા વિના જનરલ ડાયરે ગોળીબાર શરૂ કરી દીધો. બચાવ વિનાના અને નિઃશસ્ત્ર લોકો પાંજરામાં ફસાઈ પડેલાં ઊંદરડાંની જેમ બ્હાવરા બની નાસભાગ કરવા લાગ્યાં કે જમીન પર લેટી ગયાં. બાગમાં નાસતાં લોકોનું જ્યાં જ્યાં ટોળું દેખાયું ત્યાં ત્યાં ગોળીઓ છોડવા માટે ડાયરે પોતે હુકમો આપવા માંડ્યા. બહાર નીકળવાના જે કોઈ માર્ગો હતા તે તરફ દોડેલાં ટોળાં પર ગોળીઓનો વરસાદ થતાં ત્યાં શબના ઢગ થવા લાગ્યા. પાછળથી બહાર આવેલી વિગતો પ્રમાણે માત્ર દસેક મિનિટ જ ચાલેલી એ પચાસ જેટલી બંદૂકોમાંથી ૧૬૫૦ જેટલી ગોળીઓ છૂટેલી. લગભગ ૩૩૭ માણસો અને ૪૨ બાળકો માર્યાં ગયાં. દોઢેક હજાર માણસો ઘવાયાં.

સાડા પાંચ વાગ્યે ડાયર પાછો ચાલ્યો ગયો. છ વાગતાંમાં શહેરભરમાં આ હત્યાકાંડના ખબર ફરી વળ્યા. બંદૂક ચલાવવાની પોતાની ફરજ પોતે સારી રીતે બજાવી છે એવા સંતોષ સાથે પાછા ફરેલા ડાયરના હાથમાં જ શહેરનો વહીવટ હતો. સાંજે આઠ વાગ્યાથી એણે શહેરમાં કર્ફ્યૂ જાહેર કર્યો. રસ્તા પર દેખાય એને ગોળીએ દેવાનો હુકમ આપ્યો. આટલેથી જ ન અટકતાં શહેરનાં પાણી અને વીજળી- નાં જોડાણ કાપી નાખ્યાં. જિલયાંવાલા બાગમાં આખી રાત શબ ચૂંથતાં કૂતરાં-ગીધડાં વચ્ચે ઘવાએલાં લોકો કરાંઝતાં રહ્યાં.

૧૫મી એપ્રિલે અમૃતસરમાં લશ્કરી કાયદાની રીતસરની જાહેરાત કરવામાં આવી. ૧૫ થી ૨૪ તારીખ દરમિયાન પંજાબનાં બીજાં પાંચ શહેરોમાં પણ લશ્કરી કાયદો લાગુ કરાયો. સેંકડો લોકો પર લશ્કરી અદાલતમાં કામ ચાલ્યું; જેમાંથી ૫૧ને ફાંસી, ૪૬ને જન્મકેદ અને બીજા સંખ્યાબંધને ઓછીવત્તી કડક કેદ અપાઈ. અનેક લોકોને જાહેરમાં ફટકા મારવામાં આવ્યા. અમૃતસર જ નહિ, લાહોર કાસુર, લાયલપુર અને બીજે પણ આજ સ્થિતિ હતી. સર માઈકલ ઓડવાયરે પોતે નિઃશસ્ત્ર શાંત દેખાવકારો પર વિમાનમાંથી ગોળીઓ ચલાવડાવી. ગુજરાનવાલામાં રોયલ એર ફોર્સના અમલદારે કેટલાક લોકો બળવાખોર હશે એમ કલ્પી લઈને જ ગોળીબાર કરાવ્યો. ઈ.૧૮૫૭થી દાઝેલા અંગ્રેજોએ દેશમાં રખેને ફરી મોટો બળવો ફાટી નીકળે એવા ભયથી ધાક બેસાડવા લડાયક ગણાતા પંજાબમાં આ બેફામ કત્લેઆમ ચલાવેલી, અને આ અત્યાચારોના કોઈ ખબર દેશના અન્ય ભાગમાં ન પહોંચે એની તકેદારી પણ રાખેલી.

પણ અંતે તો ખબર ચોગમ ફેલાયા જ. ખુદ કેટલાક અંગ્રેજોએ જ આહત્યાકાંડને વખોડ્યો. પાર્લમેન્ટમાં ચર્ચિલે એને 'અનબ્રિટિશ રીત' કહીને ટીકા કરી. જનરલ ડાયરને બરતરફ કરવામાં આવ્યો.

હિંદુસ્તાનમાં તો ખૂણે ખૂણે આ હત્યાકાંડનો ભીષણ આંચકો લાગ્યો. આની સામે સૌપ્રથમ જાહેર વિરોધ પ્રદર્શિત કરનાર કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાનો 'નાઈટહુડ'નો બ્રિટિશ ખિતાબ પાછો વાળી દીધો. ૬ઠ્ઠી એપ્રિલથી ૧૩મી એપ્રિલના ગોઝારા બનાવો પછી એ સપ્તાહ 'રાષ્ટ્રિય સપ્તાહ' તરીકે મનાવા લાગ્યું. એ જ વર્ષની ૨૮ થી ૩૦ ડિસેમ્બર દરમિયાન કોન્ગ્રેસની બેઠક પણ અમૃતસરમાં જ ભરીને દેશે પોતાની હમદર્દી તથા પંજાબના દેશભક્તોની કદરશનાશી અદા કરી. જલિયાંવાલા બાગનો વિસ્તાર ખરીદી લઈને એને રાષ્ટ્રિય સ્મારક બનાવવાનો નિર્ણય લીધો.

ભારતની સ્વાતંત્ર્ય-લડતના ઈતિહાસ-માં જલિયાંવાલાના બનાવ પછી એક નવો જ વળાંક આવ્યો. આવા અત્યાચારો-માંથી બચવાનો એકમાત્ર ઉપાય સ્વતંત્રતા જ છે એમ કલકત્તાની કોંગ્રેસ બેઠકમાં ગાંધીજીએ ખાતરી કરાવી આપી ને અંગ્રેજ સત્તા સામે અસહકારની અહિંસક લડત શરૂ કરવાનો ઠરાવ થયો. કલકત્તાથી બહાર પડેલા આ આદેશથી ભારતની સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં 'ગાંધીયુગ'નો આરંભ થયો. ('કુમાર' સળંગ અંક ૫૪૫માંથી)

કિશોરકથા

અમારા છેલભાઈ

શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

મંજરીને કોઈક વાર ચાચા મળી જતા ત્યારે ચાચા પહેલ પ્રથમ સુમનના ખબરઅંતર પૂછતા. બસ, એટલું જ; વિશેષ કંઈ નહિ. ચાચા પોતાની મુશ્કેલીઓની વાત હવે કોઈને કરતા નહિ. મંજરી એમનો સ્વભાવ જાણતી. આથી નવીનથી છાના પણ નવીનના નામે અવારનવાર કોઈની સાથે ચાચાને થોડા પૈસા મોકલાવતી. ક્યારેક પોતે પણ આપતી.

ચાચા અવસ્થાને કારણે ઝાઝી ફેરી કરી શકતા નહિ. આથી મુશ્કેલીઓ વધતી. પણ 'જેવી ખુદાની મરજી' કહીને ચૂપચાપ બધું સહ્યે જતા.

તેવામાં ઉત્તરાયણનો તહેવાર આવ્યો. ઉત્તરાયણ તો મુનશી મહોલ્લા-ની જ. રમણલાલ શેઠ જીવતા હતા ત્યારથી આ તહેવાર એમની હવેલીમાં ભારે રંગેચંગે ઉજવાતો. હવેલીની મોટી અગાશી પર આખા મહોલ્લાના છોકરાં-ઓ સવારથી સાંજ સુધી ધમાકો મચાવતા.

થોડી થોડી વારે બોર ને જામફળ, તલસાંકળી ને બિસ્કીટ વગેરે નીચેથી ઉપર જતાં. થોડી થોડી વારે મહોલ્લાના મોટાઓ પણ અગાશીમાં લટાર મારી આવતા. બે-ત્રણ પતંગ ચગાવતા. એક-બે કાપતા, ને છોકરાંઓને 'પડો નહિ તે જોજો' એમ શિખામણો આપતા જતા. છોકરાઓ તો કોઈ નીચે જવાનું નામ જ ન લેતા. નવીનને પણ પતંગનો ભારે શોખ હતો. તેમાં વળી હવે સુમન ઉમેરાયો. આગલી અડધી રાત તેણે અને તેના ભાઈબંધોએ પતંગની કન્ના બાંધી, જેથી સવારે બાંધવામાં સમય બગાડવો ન પડે. સુમન ગઈ સાલ સુધી બરોબર પતંગ ચડાવતો ન હતો. પણ આ વખતે તો તેણે સવારથી જ પોતાની પતંગનું સામ્રાજ્ય જમાવી દીધું હતું. બેચાર પતંગો તો સહેજમાં કાપી નાખતો. તે દિવસે તેણે મમ્મીની એકેય બૂમ ન સાંભળી ને ખાધુંય નહિ. ભર તડકેય તે અને તેના દોસ્તો પતંગ ચડાવતા રહ્યા. બપોર ઢળી રહ્યો. સુમન થાકીને લોથપોથ થઈ ગયો હતો. તેણે તલસાંકળી ખાધી. થોડો આરામ કરવા તે બેઠો.

ત્યાં જ તેની નજર દૂરથી કપાઈને આવી રહેલી એક પતંગ પર પડી. ભરદોરીમાં પતંગ આવી રહ્યો હતો. સૌ પોતપોતાનામાં મસ્ત હતા. સુમન ધીમે રહી હવેલીની અગાશીની પાળીએ ચઢ્યો. કોઈનું તેના તરફ ધ્યાન નહોતું. પતંગ નજીક આવી રહ્યો હતો. સુમન એકધ્યાને તેને જોઈ રહ્યો હતો. હવે પતંગ તેનાથી થોડોક જ દૂર હતો. તે તેની દોરી પકડવા જરાક આગળ વધ્યો ને ત્યાં જ.....

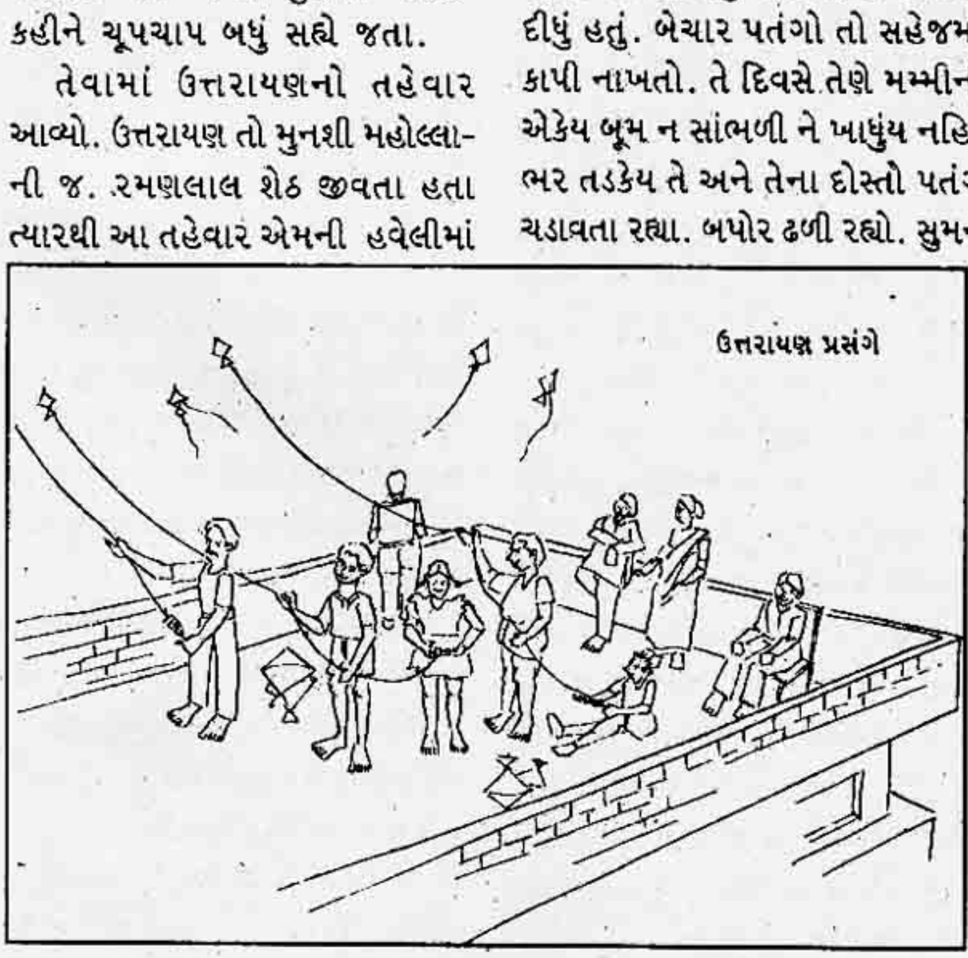
'અરે, કોઈ પડ્યું' - ચીસાચીસ થઈ ગઈ. સૌના જીવ તાળવે ચોંટ્યા. બધાંય પોતપોતાના દોરી-પતંગ ફેંકી નીચે જોવા લાગ્યાં. કેટલાંક નીચે પહોંચ્યાં. મોટો ધબાકો સાંભળી મહોલ્લામાંય હો.....હો.....થઈ ગઈ. મંજરી ને નવીન પણ બહાર આવ્યાં. ને જોયું તો.....

'સુમન'... નવીનથી ચીસ પડાઈ ગઈ.

સુમનનાં નાકકાનમાંથી લોહી વહી રહ્યું હતું. પગે પણ થોડું વાગ્યું હતું. નવીન અને મંજરી દોડ્યાં. મંજરી તો હેબતાઈ જ ગઈ. શું કરવું તેનીયે સમજ ગુમાવી દીધી હતી. નવીને તરત હીરાભાઈને બૂમ પાડી :

'હીરાભાઈ કાર ઝટ બહાર લાવો. દવાખાને.....'

'હીરાભાઈ...' બીજા બેત્રણ અવાજો તેમાં ભળ્યા. મંજરીએ સુમનનું માથું પોતાના ખોળામાં મૂક્યું. તે શૂન્ય નજરે સુમન સામું જોતી હતી. કોઈ બોલ્યું : 'મોટર છે તેથી વાંધો નહિ આવે. ઘડીકમાં દવાખાને પહોંચી જવાશે. ઘોડાગાડી હોત તો ઠચુક... ઠચુક... જવાત. મોટરથી અત્યારે કેટલું સારું પડશે.'

ઉત્તરાયણ પ્રસંગે

પતંગ ચઢાવી થાકીને ઊંઘી ગયેલા હીરાભાઈએ બૂમ સાંભળી કે તુરત ઊભા થયા. ફટાફટ તૈયાર થયા ને કાર લઈ બહાર આવ્યા.

મંજરીના ખોળામાંથી સુમનને લઈ નવીન ધીમે રહી કારમાં બેઠો. પાડોશના બેત્રણ જુવાનો પણ તેની સાથે કારમાં ગોઠવાયા.

મોટરે દવાખાનાનો રસ્તો પકડ્યો.

મોટું દવાખાનું થોડે દૂર હતું. નવીન ખિજાયો. 'આટલું બધું દૂર દવાખાનું રખાય? દવાખાનું તો ગામ વચ્ચે જોઈએ. કોઈને કંઈ ભાન જ નથી.'

કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. નવીનની બાજુમાં બેઠેલો મનોજ આ વાત સાંભળી જરા હસ્યો - મનોમન. 'કેવી વાત? થોડા વખત પહેલાં એક દાઝેલ માણસનો કેસ હતો. તેને જોઈ આ જ નવીનભાઈ કહેતા હતા કે, સારું છે કે દવાખાનું ગામબહાર છે. કેવાય રોગીઓ આવે ને કેટલાય મરે. ગામ વચ્ચે જો દવાખાનું હોય તો લોકો આનંદથી જીવીએ ના શકે. ને આજે? પણ... તેમાં તેમનો વાંક નથી.' મનોજે સુમનના માથે હાથ ફેરવ્યો ને નવીનના ખભે હાથ મૂકી કહ્યું : 'નવીનભાઈ, તમે ચિંતા શું કામ કરો છો ? મોટરમાં અબઘડી ત્યાં પહોંચી જઈશું.'

ને ત્યાં જ ખટાક અવાજ સાથે મોટર અટકી. 'હીરાભાઈ' નવીન-ભાઈએ ચીડભર્યા ફાટ્યા અવાજે કહ્યું.

હીરાભાઈ સખત મૂંઝવણમાં મુકાયા. 'શેઠ, ગાડીમાં કંઈક બગડ્યું લાગે છે. જોવું પડશે.' ધીમા સ્વરે તેમણે કહ્યું.

'તો ઝટ જુઓ ને ઝટ ચલાવો. ગમે તે કરો. પણ ગાડી ઝટ ઉપાડો.'

સુમનને ઊંચકીને જતો નવીન

પસાર થતી એક એક ક્ષણ નવીન માટે કપરી હતી.

હીરાભાઈ ગાડીમાંથી ઊતર્યા. બોનેટ ખોલ્યું ને જોતાંવેંત એમની આંખ પહોળી થઈ ગઈ : હવે? 'આ તો એવું બગડ્યું છે કે મારાથી નહિ થઈ શકે. એને તો...' ને તેમણે ચારે બાજુ જોયું. જરાક દૂર ઑટો સેન્ટર જોઈ તેની આંખમાં તેજ આવ્યું. 'અરે, રમેશ, મનોજભાઈ, બધા ઝટ બહાર આવો. ગાડીને પેલા ઑટો સેન્ટર પર લઈ જવી પડશે. મારો ધક્કા.'

સૌ એક કૂદકે બહાર નીકળ્યા ને ગાડીને ધક્કો મારવા લાગ્યા. આંખના પલકારામાં ગાડી ત્યાં પહોંચી ગઈ.

પણ આ શું? ત્યાં એક માણસ ખુરશી નાખીને બેઠો હતો પણ ગૅરેજ બંધ હતું. તે દિવસે ઑટોમોબાઈલ એસોસિએશનના પ્રમુખનું અવસાન થયું હતું. તેના શોકમાં બધાં જ ઑટો સેન્ટરોએ બંધ પાળ્યો હતો. હીરાભાઈ અને તેમના સાથીદારોએ ત્યાં બેઠેલા પેલા માણસને આજીજી કરવા માંડી. પણ લાગતું હતું તેના કાને અને તે સાથે તેનામાંની દયાએ તેની માનવાતા એ પણ બંધ પાળ્યો હતો. તે પોતાની બેઠક પરથી ન તો જરાય હાલ્યો કે ન કશું બોલ્યો.

મોટરમાંથી નવીન જાણે કે ચીસ પાડી બોલી રહ્યો હતો. : 'અરે, કેટલી વાર ? ઝટ કરો.'

સૌ નત મસ્તકે, ઢીલા પગે ને અકથ્ય વેદનાસભર હૃદયે તેની પાસે આવ્યા. છેવટે મનોજ બોલ્યો : 'નવીનભાઈ, વાત એમ છે કે તેમના પ્રમુખનું આજે અવસાન થયું છે. તેથી બધાએ તેમના માનમાં બંધ પાળ્યો છે.'

'પ્રમુખના અવસાનને કારણે આમ દુકાનો બંધ રાખવાની?'

રમણલાલ શેઠના અવસાન પ્રસંગે આખા ગામે પાકી હડતાલ પાડી શોક પાળ્યો હતો ત્યારે આ નવીન શેઠે જ ભારે મગરૂરી અનુભવેલી ! 'કંઈ નહિ, હવે સુમનને ઊંચકીને દોડીએ, બીજું શું.'

ને ખરેખર રઘવાયો બનેલો તે ઝટપટ ઊતર્યો ને સુમનને લઈ દોડતો

હોય તેમ ઝપાટાબંધ ચાલવા માંડ્યો. એકમાત્ર નવીન સિવાયના સૌ આજુબાજુ જોતાં જોતાં ઝડપથી ચાલતા હતા. મળે છે કોઈ વાહન? પણ બંધ જડબેસલાક હતો. ને વળી પાછી આજે ઉત્તરાયણ. લોકો ધાબા-અગાશી ને છાપરા પર જ હતાં. રડ્યાંખડ્યાં નીચે હતાં.

નવીનના હાથમાંથી હીરાભાઈએ સુમનને લીધો. થોડી વારે મનોજે લીધો. સૌ વારાફરતી સુમનને ઊંચકતા દવાખાના ભણી ચાલતા હતા. સૌનું ધ્યેય કેમ કરી જલદીથી દવાખાને પહોંચવું તે જ હતું.

અચાનક એક નાની ગલી પાસે મનોજ એકદમ ગાયબ થઈ ગયો. કોઈને તેનો અણસાર પણ ન આવ્યો.

મનોજ ગલીમાંથી સીધો ગયો સફરુદ્દીનચાચાની ઓરડીમાં. ચાચા અને છેલભાઈ આરામ કરતા હતા. મનોજને જોઈ ચાચા એકદમ બેઠા થઈ ગયા. મનોજે બધી વાત જેટલી ઝડપથી કહી તેટલી જ ઝડપથી ચાચા તૈયાર થઈ ગયા. છેલનેય તૈયાર કરી દીધો. ને મનોજને ગાડીમાં બેસાડી ગાડી દોડાવી.

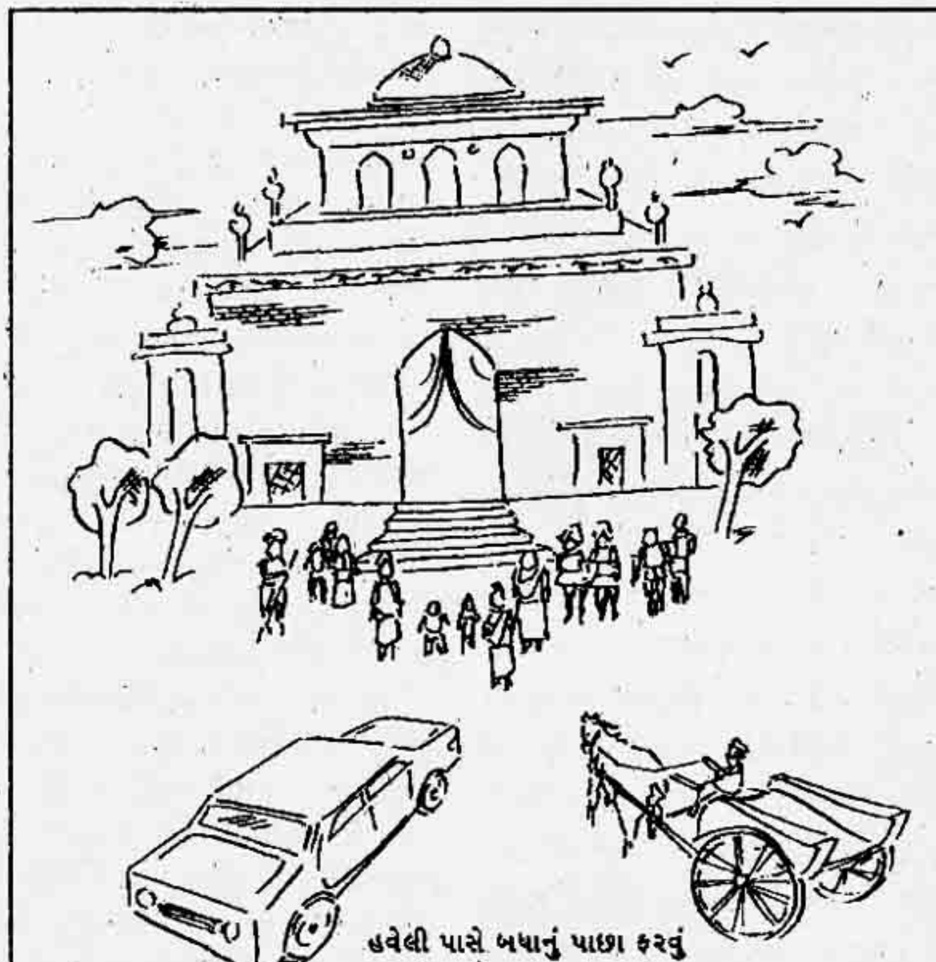
નવીન વગેરે હજી થોડેક આગળ પહોંચ્યાં હતા. ગાડી ત્યાં જઈ ઊભી રહી.

'અરે નવીન શેઠ, સુમનને લઈ આવી જાવ. બેસી જાવ બધાં. હમણાં દવાખાને પહોંચી જઈશું.' ચાચાએ ગાડીનો દરવાજો ખોલતાં કહ્યું.

નવીન જોઈ જ રહ્યો. ને તુરત જ સૌ તેમાં બેસી ગયાં. ગાડી ચાલી ત્યારે જ છેલભાઈની ગતિનો સૌને ખ્યાલ આવ્યો. થોડી જ વારમાં સૌ દવાખાને પહોંચી ગયાં.

સુમનને તાત્કાલિક સારવાર મળી ગઈ.

બહારની રૂમમાં સૌ અજંપાભર્યાં બેઠાં હતાં. ચાચા પણ. કલાકેક બાદ ડૉક્ટરે બહાર આવી કહ્યું : 'નવીન-

હવેલી પાસે બધાનું પાછા ફરવું

ભાઈ, તમે ખૂબ નસીબદાર છો. સુમન બચી જશે. જો થોડું મોડું થયું હોત તો કેસ મારા હાથમાં ના રહ્યો હોત. થોડી વાર પછી તમે સુમનને મળી શકશો.'

સૌની આંખો ભીની થઈ ગઈ. નવીન ચાચા પાસે આવી તેમનો હાથ પકડી ખૂબ રડ્યો. ચાચાએ નવીનના બરડે હાથ ફેરવ્યો. નવીનને ચાચામાં રમણલાલ શેઠનો અનુભવ થયો.

થોડી વારે નર્સે એમને બોલાવ્યા. નવીન ચાચાનો હાથ ઝાલી અંદર લઈ ગયો. સૌ અંદર ગયાં.

સુમને આંખો ખોલી. સામે પપ્પા અને ચાચાને જોયા. 'ચાચા, પપ્પા', સુમન મહાપરાણે બોલ્યો પણ તેનો આનંદ સૌને સ્પર્શી ગયો. નવીને ધીમે રહી સુમનના માથે હાથ ફેરવી કહ્યું : "બેટા, ચાચાને લીધે જ તું.....'

ચાચાએ તુરત જ કહ્યું : 'સુમન બેટા, તું ઝટ સાજો થઈ જા, ખુદા બધું સારું કરશે.'

ને પછીના થોડા દિવસ સુમનની સારવારમાં સૌના ક્યાં જતા રહ્યા તેની ખબર ન પડી.

એક શુભ દિવસે ડૉક્ટરે સુમનને ઘેર જવાની રજા આપી. સૌ ખુશ હતા.

સુમન નવીન અને મંજરીના સહારે ધીમે ધીમે ચાલતાં દવાખાનાના મુખ્ય દરવાજે આવી ઊભો રહ્યો. દરવાજા સામે કાર પણ હતી ને છેલભાઈ તથા ચાચા પણ હતા. સુમન ધીમે રહી છેલભાઈ પાસે ગયો. છેલભાઈના માથે તેણે હાથ ફેરવ્યો. ત્યાં છેલભાઈની આંખોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. તેણે છેલભાઈના કાનમાં કહ્યું : 'દોસ્ત, હવે તું મને મૂકીને ક્યાંય જઈશ તો નહિ ને?'

બાજુમાં ઊભેલા નવીને કહ્યું : 'ના બેટા, એ તારા દોસ્તને હવે આજે આપણે ઘેર પાછો લઈ જઈએ છીએ. એ અને ચાચા હવે આપણે ત્યાં જ રહેશે. ચાલ, તને ફાવે તેમાં બેસ. આપણે ઘેર જઈએ.'

સુમન આ સાંભળી પપ્પાને ભેટી પડ્યો. ને પછી ચાચાની બાજુવાળી જગ્યાએ બેસી ગયો.

જેવો સુમન ગાડીમાં બેઠો કે ચાચાએ અંદરની બેઠક નીચેના ખાનામાં મૂકેલા ઘૂઘરા કાઢ્યા ને છેલભાઈના પગે બાંધ્યા. ને પછી નવીન પાસે જઈ ઊભા રહ્યા. ખિસ્સામાંથી પૈસાની થોકડી કાઢીને નવીનના હાથમાં મૂકતાં કહે : 'વહુબેટા, અવારનવાર જે મને પૈસા આપતાં તે આ. આજે મારા સુમનની વર્ષગાંઠ છે ને! મને બરોબર યાદ છે. આ પૈસામાંથી મીઠાઈ લાવો ને દવાખાનામાં વહેંચો. આ બધાનો આનંદ મારા સુમનને ખૂબ સુખી કરશે.'

નવીન તો આ સાંભળી થીજી જ ગયો. તેણે મંજરી સામે જોયું. મંજરીએ નજરથી જ બધી વાત સમજાવી. હવે નવીનને ખ્યાલ આવ્યો કે 'મંજરીએ પોતાનાથી છાની થોડી મદદ કરી હશે. આ તે પૈસા. ચાચાએ તે વાપર્યા નથી.'

તેણે તે પૈસા ચાચાને પાછા આપતાં કહ્યું : 'દવાખાનામાં તો મીઠાઈ વહેંચીશું, પણ આ પૈસા પાછા આપી તમે મને વધુ ના શરમાવો. મંજરીએ પ્રેમથી આપેલા છે. એ તો તમારે રાખવા જ પડે.' મંજરીની આંખ જરા ભીની થઈ ગઈ. ચાચા ધીમે રહી ગાડી પાસે આવ્યા ને લગામ હાથમાં લઈ બેઠા. ને ઘૂઘરા ઘમકાવતા છેલભાઈ ચાલ્યા.

આગળ કાર અને પાછળ ચાચાની ગાડી. - એમ સૌ ઘર ભણી ચાલ્યાં. (સંપૂર્ણ)

અનુ.] વાચકો લખે છે [પૃ.૧૮૪થી

પિતાશ્રીએ સમજાવેલો. 'કુ' એટલે ખરાબ, અનિષ્ટ. 'કુ'ને માર, હટાવ, દૂર કર, અથવા 'કુ'ના મારથી દૂર રહે, બચતો રહે.

એવા 'કુમાર'ના હીરક વર્ષમાં પ્રવેશ નિમિત્તે 'કુમાર'ની સાથે સાથે તમને સૌને મારાં હાર્દિક અભિનંદન, ધન્યવાદ.

ઉંમર-વર્ષોમાં આગળ વધતું 'કુમાર' ખરેખર તો યુવકત્વનાં ખુમારી, ગૌરવ અને તેજસ્વિતાનાં ક્લેવર વધુ ને વધુ ધારણ કરતું રહ્યું છે, એવી અનુભૂતિ થાય છે. તમારી સૌની સાથે, 'કુમાર' પ્રેમીઓની પણ મમતા-નિષ્ઠાભરી માવજત તેને સુરુચિભરી સર્વલક્ષિતાના આદર્શ પ્રતિ સતત દોરતીપ્રેરતી રહો!

પ્રારંભે કાવ્યપાનું, અંતે માધુકરી, છેલ્લું પાનું ઉપરાંત જીવનચરિત્ર અને તજ્જ્ઞો દ્વારા અપાતી આધુનિક વિજ્ઞાનની તકનિકી માહિતી ખૂબ ઉપયોગી બને છે. 'કલાવાર્તા'ની સુગંધ માણવી ગમે છે. 'પસ્તીનાં પાનાં' ભૂતકાળના બનાવો-પ્રસંગો ને વર્તમાન પ્રાસંગિકતાના પ્રતિભાવો સાથે તુલનાત્મક રીતે સાંકળવા નો મૂલ્યવાન ઉપક્રમ વાચકોને પૂરો પાડે છે.

ખાસ કરીને મુનશી-સાહિત્યના રસિકોને, જ્યોતિર્ધર મુનશીની લેખ-માળા, દૂરદર્શક યંત્ર દ્વારા દર્શાવાતી સૂક્ષ્મ દર્શકીય વિગતો, આસ્વાદ્ય વાચન પૂરું પાડે છે. આપના અનુરોધપત્રને અવશ્ય બહોળો પ્રતિસાદ પ્રાપ્ત થશે જ.

- મોહનલાલ મા. જાની (અમદાવાદ)

'કુમાર' સળંગ અંક ૮૫૪માં દેશાટન-૨ (ગિરવન) વિભાગમાં કેટલીક ભૂલો છે તે તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરવો જરૂરી બને છે. લેખમાં દર્શાવાયેલ 'એશિયાઈ શેર' નહીં પણ એશિયાઈ સિંહ જ હોવું જોઈએ. કારણ કે ગિરવન માત્ર 'એશિયાઈ લાયન' માટે જ છે. વાઘ ગિરવનમાં છે નહીં તેમજ ક્યા- રેય ભૂતકાળમાં પણ નહોતા. છેલ્લી વસતિ પ્રમાણે (૧૯૯૫) ૩૦૪ સિંહ, ૧૮૫૬ નીલગાય, ચિંકારા માત્ર ૩૮૭, નહીં કે ૧૦૦૦ થી વધુ. ગિરવનમાં વધુ સંખ્યા ૩૨૦૬નું ચિતલ નામના હરણની છે. લેખમા વારંવાર ઉલ્લેખ પામેલ ચિત્તા શબ્દ દીપડા માટે જ હોઈ શકે કારણ કે ચિત્તાને ૧૯૫૪માં નાશ કર્યા પછી ફરી ક્યારેય જોઈ શકાયો નથી. - સુરેશ નાકરાણી (કુકાવાવ)

માર્ચ, ૧૯૯૯ના અંકમાં દેશાટન-૨ ગિરવન વિષે માહિતી આપેલ છે, જેમાં ગિરના સિંહ-વાઘ અને તેને એશિયન શેર તરીકે દર્શાવેલ છે. વાઘની સંખ્યા ૩૦૦ દર્શાવેલ છે. ઉપરાંત ચિત્તા પણ જોવા મળે છે, એવું દર્શાવ્યું છે.

વાસ્તવમાં ગિરમાં વાઘ જોવા મળતા નથી. અરે, ગુજરાતમાં વાઘની સંખ્યા નહીંવત્ છે. ચિત્તા તો ભારતમાં જ નથી તો ગિરમાં ક્યાંથી હોય? ગિરમાં માત્ર એશિયાટિક લાયન (લીયો પેન્થર પરસિકા) જ જોવા મળે છે, જે વિશ્વમાં માત્ર ભારતમાં અને તે પણ ગિરમાં જ જોવા મળે છે. ચિન્કારાની સંખ્યા ૨૫,૦૦૦ થી ઉપર છે. દીપડા પણ જોવા મળે છે. પ્રકૃતિ શિક્ષણ શિબિરો માત્ર વિદ્યાર્થીઓ માટે જ યોજાય છે. - રેવતુભા પી. રાયજાદા (કેશોદ)

કુમાર વાંચું છું - નાનો હતો ત્યારથી. મુરબ્બી શ્રી રવિકાકાનો અમારાં ઘરકુટુંબ સાથે પરિચય પણ ખરો. શારદાગ્રામમાં ઘરે બેસીને તેમની સાથે આનંદમય વાર્તાલાપ કર્યાનું સ્મરણ હજી આજેય છે. મારાં નાનાં બહેનો-ભાઈઓની વાતચીત દરમિયાન દોરેલા સ્કેચ નોટબુકમાં કર્યા હતા - ૧૯૭૦માં. 'કુમાર'નાં વખાણ તો શું કરવાં? વાંચીને રાજી થઈએ અને બીજાને વાંચવા માટે જણાવીએ. -રમેશ પંડ્યા (જૂનાગઢ)

મારી વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મારી પાસે 'કુમાર'ના નીચે લખેલા અંકો તાત્કાલિક કોઈને પણ આપી દેવા છે. શરત એટલી છે કે લેનારે નીચે જણાવેલા સરનામે આવી લઈ જવા પડશે. ૧૯૯૬ માર્ચ, મે, જુલાઈ, ઑક્ટોબર, નવેમ્બર, અને ડિસેમ્બર. ૧૯૯૭ ફેબ્રુઆરીથી ડિસેમ્બર સુધી. ૧૯૯૮ના જાન્યુઆરી થી જૂન સુધી અને ઑગસ્ટથી ડિસેમ્બર સુધી. - હીરાલાલ ડગલી, ૭ નીલમ, રતનશી હીરજી રોડ, મુલુન્દ, મુંબઈ-૪૦૦૦૮૦

કલાવાર્તા

કલાકાર શ્રી પ્રેમ રાવલ

૧૯૩૫માં પાલનપુરમાં જન્મેલા શ્રી પ્રેમ રાવલ આજેય નવાબી શહેરનાં અનેક

સ્મરણો વાગોળે છે. તેમાં તેમના કલા શિક્ષક વહાણસાહેબ, ત્યાંના તસ્વીરકારો અને શાયરોની વાતો પણ આવી જાય. શ્રી વહાણ મુંબઈની સ્કૂલ ઑવ્ આર્ટ્સમાં ભણેલા અને ચિત્રકામના જાણકાર હતા. પ્રેમભાઈના વડીલ ભાઈ મધુભાઈ સર્જક, અને વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસેથી કલાસંસ્કાર પામેલા. ૧૯૪૮માં પાલનપુરમાં એક કલાપ્રદર્શન ભરાયું. એ પ્રેમભાઈએ જોયું. એમાં વહાણસાહેબને પ્રથમ ઇનામ મળેલું. બસ, એ પ્રદર્શનના સ્મરણમાં સવારસાંજ કે રાત્રે ચીતર્યા કરવાની પ્રેમભાઈને ધૂન લાગી. જીવનને એક ધ્યેય મળ્યો.

અભ્યાસમાં S.S.C. થયા. આર્થિક સ્થિતિ સારી નહિ. પિતાની ઇચ્છા એવી ખરી કે હવે ભણવા કરતાં કમાવું જરૂરી છે. પ્રેમભાઈએ હવે અરજીઓ કરવાની શરૂ કરી. થોડી દોડધામ પણ કરી. ત્યાં કુટુંબના સભ્ય જેવા અમદાવાદના ચિત્રકાર શ્રી ત્રિગુણાતીત પંચોલીએ મોટાભાઈ મધુભાઈને પત્ર લખ્યો કે 'નાનો ભાઈ ચિત્રમાં સારો છે. તેને અમદાવાદ મોકલો તો ચિત્રશિક્ષકની તાલીમ પામશે અને રસિકલાલ પરીખ પાસે કલાનું જ્ઞાન મળશે.' બસ, જીવનનું વહેણ બદલાઈ ગયું.

૧૮૫૬નું એ વર્ષ. પ્રેમભાઈ ડી.ટી.સી. માટે અમદાવાદ. સી.એન.માં આવેલા. અમારો ત્યાં પરિચય થયો. ખૂબ મહેનતું અને પૉર્ટ્રેટના શોખીન. તેમની પાસે ખાસ પ્રકારની લેડ પેન્સિલ હતી, માત્ર લેડ. અમે એને જાદૂઈ ચિરાગ કહેતા. ખૂબ સૉફ્ટ ટોન અને લાઈન આપે.

સાચો સંત વેચાતો નથી

પ્રેમભાઈ મિત્ર કે મહેમાનને બરાબર જોઈ લે. બસ, પછી સ્મૃતિથી ચિતરે.

અમદાવાદ આવતા પૂર્વે ગ્રેડ પરીક્ષા પાસ કરેલી. પરીક્ષા આપનારમાં ત્યારે એ નાનામાં નાના હતા. ચિત્રની એ પરીક્ષા ત્યારે મહત્ત્વની ગણાતી. અમદાવાદ આવવા પૈસા પણ જોઈએ એટલે પાલનપુરના એક પેઈન્ટર મિત્ર હનીફ સાથે રોડ પરના માઈલ સ્ટોન લખવા સાઇકલ પર ભરતાપમાં પાલનપુરથી બાલારામ અને પાલનપુરથી ડીસા કામ કરેલું અને પ્રાપ્ત થયેલ રૂ. ૩૦૦/- લઈ

આજના યુગમાં સર્વ ચીજ વેચાણમૂલ્ય ધરાવે છે તેનું સૂચન કરતી કૃતિ

પૈસા પાછળ દોડતો ને તેનાથી કચડાતો આજનો માનવી

પં. રવિશંકર

શોભા ગુર્તુ

ભીમસેન જોશી

અમદાવાદ ભણવા આવ્યા. મા કંકુબા તેમને વળાવવા ઠેઠ સ્ટેશન સુધી આવેલાં. ટ્રેનની આ મુસાફરી ખરેખર જીવનપથ તરફનું પ્રયાણ હતું. સ્ટેશનની એ રેલિંગ-માંથી માદીકરાને જોતી હતી. પ્રેમભાઈના આજના અદ્યતન ડ્રોઈંગ રૂમમાં પ્રેમાળ માતાપિતાનાં પૉર્ટ્રેટ લટકે છે.

અભ્યાસ પૂરો કરી અમદાવાદની એચ.બી. કાપડિયા સ્કૂલમાં નોકરી સ્વીકારી. રૂ.૧૧૬નો પગાર હવે હાથ પર રહેતો. પિતા ચંદુભાઈને તેમાંથી રૂ. ૫૦/- નિયમિત જતા. વધારાની અર્થ-પ્રવૃત્તિમાં સ્ટેજ ડેકોરેશન તથા નાટકના પડદા કરતા. જવનિકા નામની નાટ્યસંસ્થા સાથે પરિચય વધ્યો અને ધીમે ધીમે ફર્નિચર ડિઝાઈન અને ઈન્ટીરિઅર તરફ વળ્યા. પ્રેમભાઈના જીવનમાં બે ભાગ પડ્યા. અસ્તિત્વ ટકાવવા ઈન્ટીરિઅરનો ધંધો અને કલા માટે સ્વાયત્ત ચિત્ર. રોજ સવારે નવ વાગે પિતાપુત્ર (જયદેવ) નિયમિત ઑફિસે જાય. બપોરે આરામ પછી ચિત્ર અને સાંજે સાઈટ પર આંટો. જીવનમાં સિદ્ધાંતમાં વળગા રહેનાર પ્રેમભાઈ સિદ્ધાંતમાં જરાયે બાંધછોડ કરતા નથી. સ્વભાવે અંતર્મુખી અને ઓછાબોલા. એટલે અલિપ્ત લાગે પણ વ્યક્તિ કે સમાજનું ઋણ તેઓ ચૂકતા નથી.

પ્રેમભાઈ સંગીતપ્રેમી છે. અનેક સંગીત માંધાતાઓનાં સુંદર પેન્સિલ ડ્રોઈંગ કર્યાં છે. ૧૯૯૦માં તેમનું ૫૦મું વૈયક્તિક પ્રદર્શન થયું ત્યારે શ્રી હરિપ્રસાદ ચારસિયા મહેમાન હતા. તેમને શુભ હસ્તે રૂ. ૮૫,૦૦૦/- નો ચેક કૅન્સર સોસાયટીને આપેલો. ચિત્રોના વેચાણની આવી માતબર રકમ આપનાર ચિત્રકાર માટે શ્રી ચોરસિયા સ્વખર્ચે આવેલા અને રાતના કાર્યક્રમમાં ટાગોર હૉલમાં સૌને સૂરસમાધિમાં ડુબાડી દીધેલાં. તેવી જ રીતે પાલનપુર આર્ટ્સ સાયન્સ અને કૉમર્સ કૉલેજને પણ રૂ. ૨૦,૦૦૦/- નું અનુદાન આપેલું.

પ્રેમભાઈએ ભારતનાં અગ્રિમ શહેરો-

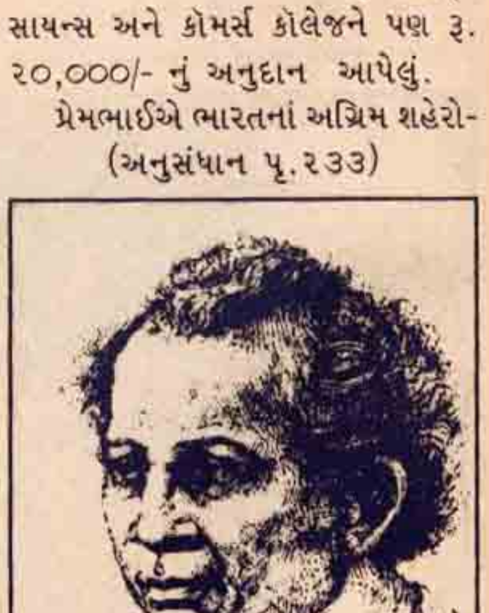
(અનુસંધાન પૃ.૨૩૩)

અમજદઅલીખાન

શિવકુમાર શર્મા

પં. જશરાજ

કલાકાર કનુ નાયકનું ગૌરવ

'ઑલ ઇન્ડિયા ફાઈન આર્ટ્સ એન્ડ ક્રાફ્ટ્સ સોસાયટી' (દિલ્હી) તરફથી ભારતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ કલાકારો અને

કલા સમીક્ષકોનું ગૌરવ અને સન્માન દર ત્રણ વર્ષે યોજવામાં આવે છે. હમણાં આવો છઠ્ઠો ગૌરવ સન્માન સમારંભ આયોજિત થયો, જેમાં ભૂતપૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ શંકરદયાલ શર્માના વરદ હસ્તે કલાકારો ગૌરવાન્વિત થયા. મુંબઈના કલાકાર તથા કલાસમીક્ષકોમાં મહારાષ્ટ્રના સાત પ્રતિષ્ઠિત કલાકારો હતા, જેમાંના એક ખ્યાતનામ ગુજરાતી કલાકાર શ્રી કનુ નાયક 'અંકન'નું સન્માન થયું. સ્મૃતિપદક, શાલ તથા ચેક સાથે કલાકારો એ સન્માન સ્વીકાર્યું.

શ્રી કનુ નાયક છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી ગુજરાતી પત્રોમાં કલાક્ષેત્રે, શિક્ષણક્ષેત્રે અનપત્રકા રિત્વક્ષેત્રે સેવા આપી રહ્યા છે. તેમના કલાગ્રંથોને ગુજરાત સરકારે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે અને પરિષદે લલિત ગ્રંથો તરીકે પુરસ્કૃત કરેલા છે. તેમણે સિત્તેર વર્ષની લાંબી મજલ વટાવી છે છતાં સ્ફૂર્તિ સાથે સેવામાં નિયમિત કાર્યરત છે. 'આકાર ભારતી'ની સ્થાપના કરીને છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષથી કલાર્થીઓ તૈયાર કરવાનું મિશન ચલાવે છે. આર્ટ સોસાયટી ઑફ ઇન્ડિયા- માં કોષાધ્યક્ષ તરીકે હાલ પ્રવૃત્તશીલ છે. 'કુમાર'માં ૧૯૭૨-૭૩માં તેમનો પરિચય પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે.

છ કલાકારો

અમદાવાદની જાણીતી કન્ટેમ્પરરી આર્ટ ગેલરીમાં છ કલાકારોનાં ડ્રૉઈંગ્સ અને ચિત્રોનું એક સુંદર પ્રદર્શન યોજાઈ ગયું (૧) ભરત પંચાલ સી.એન. કૉલેજ ઑવ્ ફાઈન આર્ટ્સમાં કલા-અધ્યાપક છે. તેમણે કાગળ પર શાહીમાં (પેનથી) ડ્રૉઈંગ્સ સર્જ્યાં છે. તેમનાં ચિત્રોનો વિષય પર્યાવરણને લગતો છે. તેમને ડ્રૉઈંગ્સ માટે ઈનામો પણ મળ્યાં છે. (૨) અમદાવાદના વીવર્સ સેન્ટરમાં ડિઝાઈનર તરીકે સેવા આપતા કલાકાર નવીન ઢગને પણ તેમનાં ચિત્રો અને ડ્રૉઈંગ્સ માટે ઘણાં ઇનામો મળ્યાં છે. તેમનાં ચિત્રો આકૃતિપ્રધાન છે. તેમાં પક્ષીઓ અને માનવપાત્રો છે. સૂક્ષ્મ ટોનલ વેલ્યૂઝ તેમનાં ચિત્રોનું આગવું લક્ષણ છે. (૩) કલાકાર બળદેવ પુરબિયાનાં ચિત્રોનો

છ કલાકારોનાં ચિત્રો

વિષય હોકી રમતા ખેલાડીઓ છે. તેમનાં ચિત્રોમાં ગતિ છે અને માનવપાત્રોની ઊંચાઈ ધ્યાન ખેંચે છે. (૪) જાણીતા કલાકાર પીરાજી સાગરાના પુત્ર રાજેશ સાગરા તેમનાં ચિત્રોમાં હાથીની આકૃતિમાં જ સ્ત્રીપાત્રોને સમાવી, એકરૂપ કરી, પ્રભાવશાળી હાથીનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. (૫) ભરત પટ્ટણી પણ સી.એન. કૉલેજ ઑવ્ ફાઈન આર્ટ્સમાં અધ્યાપક છે. તેમનાં એક્રીલિકમાં સર્જાયેલાં ચિત્રોમાં ભગ્ન થતાં મકાનોના ભાગોનું કલાત્મક આલેખન છે. (૬) ભરત પંચાલના પુત્ર ધર્મેશ પંચાલે તેમનાં ડ્રૉઈંગ્સમાં શિલાઓનાં રૂપોને અમૂર્ત શૈલીમાં, જાણે અવકાશમાં ઊડતાં હોય એવાં દર્શાવ્યાં છે. - બંસીલાલ દલાલ

મીનાક્ષી (કૌશલ્યા) કાપડિયા

૧૯૩૯માં નાગપુરમાં જન્મી ત્યાં જ પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવી ત્યાંની

દીપશિખા અને આંખના પ્રતીક આયોજન દ્વારા 'આનન્દ'ની ઊર્ધ્વગતિ અહીં અંકાઈ છે.

પૉલિટેક્નિકમાંથી ફાઈન આર્ટ્, અપ્લાઈડ આર્ટ અને ફોટોગ્રાફીમાં ડિપ્લોમા મેળવ્યા પછી વધુ અભ્યાસ માટે મુંબઈની જે.જે. સ્કૂલ ઑવ્ આર્ટમાં જોડાયાં અને ત્યાંથી કલાક્ષેત્રનાં સ્નાતક થયાં. કમર્શ્યલ આર્ટની ડિગ્રી મેળવી મુંબઈમાં જાહેરાતની સંસ્થા શરૂ કરી અને માસ મીડિઆમાં કામ કરવાનું શરૂ કર્યું અને ખૂબ ખ્યાતિ તથા સફળતા મેળવી. પરન્તુ એમનો કલાકારનો જીવ એટલેથી જ જંપ્યો નહિ. એમણે ચિત્રકળા અને શિલ્પક્ષેત્રે પણ ઝંપલાવ્યું. રૂઢ લોકશૈલી અને ગહન અધ્યાત્મ-પ્રતીકોનો વિનિયોગ કરી એમણે તેજ રંગોમાં સુંદર ચિત્રસર્જન કર્યું છે. એમનાં બે પ્રદર્શનો તાજેતરમાં જ યોજાઈ ગયાં : એક ૧૧મી ફેબ્રુઆરીએ અમદાવાદમાં કન્ટેમ્પરરી આર્ટ ગેલરીમાં અને બીજું ૭મી માર્ચે મુંબઈમાં આર્ટિસ્ટ્સ સેન્ટરમાં.

સાહિત્યસંપર્ક

સરસ્વતી સમ્માનથી પુરસ્કૃત
શંખ ઘોષ

છેલ્લા પાંચ દાયકામાં જે બંગાળી કવિઓ નિજી અવાજ સાથે આગળ આવ્યા છે તેમાંના એક છે શંખ ઘોષ.

અગાઉના પૂર્વ બંગાળમાં પાંચમી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૨માં ચાંદુપરમાં જન્મેલા આ કવિએ અત્યારે બાંગ્લાદેશમાંના વતન-ગામ પાબનામાં પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ લઈ ૧૯૪૭માં મેટ્રિક થઈ કલકત્તામાં પ્રેસિડેન્સિ કૉલેજમાં દાખલ થયા અને ત્યાંથી ૧૯૫૧માં બી.એ. (ઑનર્સ) થયા. ૧૯૫૪માં બંગાળી ભાષાસાહિત્ય સાથે કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એ. થયા બાદ શિક્ષક પિતાની જેમ શિક્ષણનો વ્યવસાય સ્વીકાર્યો અને ૧૯૫૫થી ૧૯૬૫ના દાયકા દરમિયાન ચાર ખાનગી કૉલેજોમાં અધ્યાપન કર્યા પછી ૧૯૬૫ના ફેબ્રુઆરીમાં જાદવપુર યુનિવર્સિટીમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે જોડાયા. આખરે એ જ યુનિવર્સિટીમાં પ્રાધ્યાપકપદે પહોંચ્યા.

૧૯૬૭-૬૮ દરમિયાન અમેરિકાની આયોવા યુનિવર્સિટીમાં આંતરરાષ્ટ્રિય સર્જનાત્મક લેખનના કાર્યક્રમમાં એમને નિમંત્રણ મળેલું. ૧૯૭૪માં દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલયમાં મુલાકાતી અધ્યાપક તરીકે નિમંત્રાયેલા. વિશ્વભારતી શાંતિનિકેતનમાં મુલાકાતી ફેલો તરીકે ૧૯૭૮માં, ત્યાં જ ૧૯૮૪માં નિવાસી લેખક (રાઇટર-ઇન-રેસિડેન્સ) તરીકે અને જૂન ૧૯૮૯ થી મે ૧૯૯૦ના વર્ષ માટે રવીન્દ્રભવન, વિશ્વભારતીમાં નિયામક તરીકે સેવાઓ આપેલી. સીમલા ખાતે 'ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑવ્ એડવાન્સ સ્ટડી'માં ૧૯૮૭-૮૮ દરમિયાન નિવાસી કવિ તરીકે રહેલા. તેમના આ સીમલાનિવાસ દરમિયાન જે પહાડી પ્રકૃતિસૌન્દર્યનો એમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો તેણે તેમના અત્રોક્ત સરસ્વતી સમ્માનથી પુરસ્કૃત કાવ્યસંગ્રહ 'ગાંધર્વ કવિતાગુચ્છ'ની રચનાઓ માટે ભૂમિકા પૂરી પાડેલી. ૧૯૯૩થી '૯૫ દરમિયાન યુ.જી.સી. દ્વારા તેઓ 'ઈમેરિટસ ફેલો' નિમાયેલા.

આ પૂર્વે ૧૯૭૭માં દિલ્હી વિશ્વ-વિદ્યાલય દ્વારા 'નરસિંહદાસ પુરસ્કાર', એ જ વર્ષે કેન્દ્રિય સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર, ૧૯૮૨માં ત્રિવેન્દ્રમનો 'કુમારન આનન પુરસ્કાર', ૧૯૮૮માં એશિયન પેઇન્ટ્સ દ્વારા 'શિરોમણિ પુરસ્કાર', ૧૯૯૦માં પશ્ચિમ ' ાળ સરકાર તરફથી 'રવીન્દ્ર મેમૉરિયલ' પુરસ્કાર, ૧૯૯૦માં એમની સમગ્ર સાહિત્યિક કારકિર્દીને ધ્યાનમાં લઈ 'યુગાન્તર' દ્વારા અપાયેલો મોતીલાલ પુરસ્કાર, ૧૯૯૨માં ટાગોર રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ દ્વારા રવીન્દ્ર તત્ત્વાચાર્ય એવોર્ડ, એ જ વર્ષે અસમ તરફથી 'કમલકુમારી નેશનલ એવોર્ડ' આદિથી તેઓ સન્માનિત થયેલા છે.

એમના ગ્રંથસ્થ સાહિત્યમાં ૧૮ કાવ્યસંગ્રહો, ૬ બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકો, ચારેક સંપાદનોનો સમાવેશ થાય છે. મુખ્યત્વે ડાબેરી વિચારસરણીના આ કવિની કવિતા તારસ્વરીય પ્રચારાત્મક અભિગમથી દૂર રહી છે તેમાં તેમની કલાકીય સભાનતા ઉપરાંત શાલીન અને મૃદુ મિતભાષી વ્યક્તિત્વનો પણ ઓછો ફાળો નહિ હોય. રિલ્કે, સેલાન આદિ પાશ્ચાત્ય કવિઓના ચાહક શંખ ઘોષમાં પશ્ચિમની આધુનિકતાની અસર ઝિલાઈ

હોય તે સ્વાભાવિક હોવા છતાંય તેમની કવિતામાંથી તળ બાંગ્લા સોડમ આવ્યા વગર રહેતી નથી. કેટલીક રચનાઓમાં, રૅન્ટિએ ખપમાં લીધેલા ટર્ઝા રિમા ત્રિકની જેમ શંખ ઘોષે અપૂર્વ લયસિદ્ધિ સાથે છંદોપયોગ કર્યો છે. એમની કવિતામાં એક તરફથી ચિંતનાત્મકતા છે તો બીજી તરફથી વેધક કટાક્ષ પણ જોવા મળે છે. બંગાળી ભાષાશૈલી અને લયવૈભવનો એમની કવિતામાં સુચારુ અને સમુચિત વિનિયોગ થયો છે. ક્યારેક સાવ સીધી સાદી લાગતી ભાષાશૈલીને પડછે એમની મુખરતા કરતાં કશું કહેવા વિશે મૂક રહેવાની લાક્ષણિકા એમની કવિતાને આભાસી સરળતા તરફ લઈ જાય છે.

૧૯૯૪માં પ્રકાશિત થયેલો અને ૧૯૯૮ના વર્ષ માટે સરસ્વતી સમ્માનથી પુરસ્કૃત થયેલો એમનો ૩૬ કાવ્ય રચનાઓનો લઘુ સંગ્રહ 'ગાંધર્વ કવિતા-ગુચ્છ' એમની કવનયાત્રાનું અદકેરું શિખર બની રહે તેમ છે. અહીંની ૩૬ રચનાઓ સંવેદન અને ચિંતનના એકસૂત્રે ગ્રથાયેલી હોઈ એક પ્રકારની અખંડ કાવ્યરચનાની અનુભૂતિ કરાવે છે. જીવનના કારુણ્યને સ્પર્શતી આ રચનાઓ વેદનાની તીવ્ર અનુભૂતિ કરાવી જાય છે. ગંધર્વ સાથે સંવાદ માંડી કવિએ અહીં પોતાની બીજી જાત-આંતરજાત (ઇનર સેલ્ફ)-સાથે સંવાદ સર્જ્યો છે. હિમાલયની પર્વતીય

દશ્યાવલિ અને પ્રાકૃતિક કલ્પનોની પીઠિકામાં સંવાદાત્મક શૈલીએ, સ્વખોજ અને સ્વદેશખોજની વાતો વ્યક્ત કરી છે. 'કરબલા' જેવા રૂપકથી એમણે પ્રવર્તમાન રાષ્ટ્રજીવનમાં જે સાર્વત્રિક આત્મવંચના પેસી ગઈ છે તેનાં કલાકારની સભાનતાથી અને કવિતાની શરતે સચોટ ચિતાર-ચિંતન રજૂ કર્યાં છે. અલ્પોક્તિ દ્વારા તેઓ અત્યુક્તિ અભિવ્યક્ત કરવામાં કુશળ છે. એમનો સર્જકકીમિયો એમની કવિતાને ઉચ્ચાસને સ્થાપી આપે છે. - ધી.પ.

— અવલોકન —

ગૂર્જરનો સંચયોત્સવ

કોઈ પણ પુસ્તકપ્રકાશક પ્રકાશનો કરે ત્યારે એની નજર ગ્રાહકબજાર ભણી હોય તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તે સાથે સૂઝસમજપૂર્વકના પ્રકાશનપ્રયાસો ભણી એ નજર ઠરે તે સ્વાભાવિકતાથી કંઈક વિશેષ છે. આવા વિશેષ દષ્ટિબિન્દુથી 'ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય' દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોની નીવડેલી કૃતિઓના ૧૯ સંચયો તાજેતરમાં પ્રકટ થયા છે, જે ગ્રંથાલયો અને જે તે સાહિત્યસ્વરૂપનાં ચાહકો-ભાવકો માટે પુસ્તકખરીદીની પસંદગીમાં અગ્રસ્થાન પામે તેવા છે. આ સંચયો જે તે સાહિત્ય-સ્વરૂપના તજ્જ્ઞ સર્જક-વિવેચકની પસંદગીની કસોટીએ પાર ઊતર્યા છે. નિબંધ એ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું સૌથી જૂનું અને માતબર સાહિત્ય-સ્વરૂપ છે. અહીં નિબંધના વિવિધ પ્રકારોને લક્ષમાં રાખીને ૭ સંપાદનો પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે, જેમાં સમાવિષ્ટ છે જીવન ચરિત્રાત્મક નિબંધ સંચય (સંપા. ચિમનલાલ ત્રિવેદી, આરતી ત્રિવેદી), આત્મચરિત્રાત્મક નિબંધ સંચય (સંપા. ચિમનલાલ ત્રિવેદી, તરલા દેસાઈ), અદ્યતન નિબંધ સંચય (સંપા. ભોળાભાઈ પટેલ, હર્ષદ ત્રિવેદી), લલિત નિબંધ સંચય (સંપા. ભોળાભાઈ પટેલ, રમેશ ર. દવે), ચિંતનાત્મક નિબંધ સંચય (સંપા. ચિમનલાલ ત્રિવેદી, પ્રવીણ દરજી), પ્રવાસ નિબંધ સંચય (સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, બિન્દુ ભટ્ટ) અને હાસ્ય નિબંધ સંચય (સંપા. ભોળાભાઈ પટેલ, રતિલાલ બોરીસાગર). આ જ રીતે વિષય, પ્રકાર અને કાલગત ચાર કાવ્યસંચયો તૈયાર થયા છે. પ્રણય કાવ્ય સંચય (સંપા. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, યોગેશ જોષી, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી), અદ્યતન કાવ્ય સંચય અને ગીત સંચય (બન્નેનાં સંપાદકો ઉપર મુજબ), ગઝલ સંચય (સંપા. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, યોગેશ જોશી). આ સાથે 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી પદ સંચય' પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે, જેના સંપાદકો છે સર્વશ્રી ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને રમણ સોની. નવલિકાના પણ ત્રણ સંચયો આ પ્રમાણે પ્રકાશિત થયા છે : નવલિકા સંચય (સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, હરિકૃષ્ણ પાઠક), નારીચેતનાની નવલિકાઓ (સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, રમેશ ર. દવે). એકાંકીના પણ બે સંચયો મળે છે. એકાંકી સંચય, જેમાં ધનસુખલાલ મહેતાથી મધુ રાય સુધીના સર્જકોની કૃતિઓ સમાવાઈ છે. (સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, સતીશ વ્યાસ) જ્યારે અદ્યતન એકાંકી સંચય (સંપા. ઉપર મુજબ)માં આધુનિકતાનો પ્રકારગત અને વિષયવસ્તુગત ખ્યાલ રાખીને ૨૪ એકાંકીઓ પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરાંત પ્રહસનના બે સંચયો તૈયાર કરાવાયેલા છે : પ્રહસન સંચય અને 'અદ્યતન પ્રહસન સંચય' (બન્નેના સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, રતિલાલ બોરીસાગર). પ્રથમ સંચયમાં લોકનાટકની પ્રહસનાત્મક રચના 'અડવાનો વેશ' થી રમણભાઈ નીલકંઠ, ગગનવિહારી મહેતા, જ્યોતીન્દ્ર દવે, ફિરોઝ આંટિયા વગેરેની રચનાઓ સમાવિષ્ટ છે. જ્યારે બીજા સંચયમાં અદ્યતન લેખકોની કૃતિઓને સમાવિષ્ટ કરી છે.

આ સંચયાવલિ ગુજરાતી સાહિત્યના તે તે સ્વરૂપ-પ્રકારની સંપૂર્ણ ઝાંખી કરાવે છે તેમ તો ના કહી શકાય, પરન્તુ સંપાદકોના સન્નિષ્ઠ પ્રયત્નોથી જે તે સ્વરૂપ-પ્રકારનો સંતોષકારક ખ્યાલ તો આપી જ રહે છે. અલબત્ત, આ પ્રકારનાં સંપાદનોમાં સંપાદિત થયેલી કૃતિ વિષે ખુદ તેના સર્જકને કે ભાવકને મતભેદ રહે તેવું બનવું સહજ છે. કારણ કે તેમાં સંપાદકોનાં રસરુચિ કાર્યરત રહેતાં હોય છે. પ્રત્યેક સંચયના આરંભે સંપાદકીય અભ્યાસલેખ અને અન્તે કર્તા-કૃતિ પરિચય મૂકવામાં આવ્યાં છે. તે અભ્યાસીઓ-ભાવકોને ઉપયોગી નીવડશે. પ્રત્યેક સંચય સારા કાગળ, સુઘડ મુદ્રણ અને પાકી બંધાઈમાં આકર્ષક મુખપૃષ્ઠ સાથે તૈયાર થયો છે. (પ્રકાશક - ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૧) - ધી.પ.

ગુજરાતી ગ્રંથસૂચિ માટે પુસ્તકોની ટહેલ

આપને જણાવતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે તેની મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ અંતર્ગત 'ગુજરાતી ગ્રંથસૂચિ' સંપાદિત કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી છે. એ માટે સૌ પ્રકાશકોએ ૧૯૯૮ના વર્ષમાં પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકોની એક નકલ અને ૧૯૯૯ના વર્ષમાં પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકોની બે નકલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯)-ને ભેટ મોકલાવવાનું ઠરાવ્યું છે. આ પુસ્તકોની વિષયવાર તથા વર્ણાનુક્રમિત સૂચિ વર્ષના અંતે પ્રકાશિત થશે. એની સાથોસાથ ૧૯૯૯માં પ્રકાશિત થતાં પુસ્તકોની સાહિત્યસ્વરૂપ અનુસાર સંપૂર્ણ વિગત પરિષદના માસિક મુખપત્ર 'પરબ'માં સાભાર સ્વીકારરૂપે ક્રમશઃ પ્રકાશિત થતી રહેશે. આ ગ્રંથસૂચિમાં વિજ્ઞાન, સમાજ- શાસ્ત્ર, સાહિત્ય, ઈતિહાસ વગેરે સઘળા વિષયોનાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થશે.

આ પ્રવૃત્તિ માટે પ્રાપ્ત થયેલાં પુસ્તકો વડે પરિષદ પ્રાંગણમાં દર વર્ષે ગ્રંથ-વિષય અને સ્વરૂપ-આધારિત એવું એક સમાહનું ગ્રંથપ્રદર્શન યોજવામાં આવશે. આમ થતાં ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓને વર્ષાંતે તે વર્ષે પ્રકાશિત થયેલાં બધાં પુસ્તકોની વર્ગીકૃત માહિતી તેમજ એ પુસ્તકો એક સ્થળે જોવાની અને પસંદ કરવાની તક મળશે.

પ્રકાશ વેગડ (સંયોજક) પ્રકાશ ન. શાહ (મંત્રી)

નૈનીતાલ (દેશાટન-૩)

નૈનીતાલ હિમાલયની કુમાઉં પર્વતમાળા-ની રમણીય વનરાજીની મધ્યમાં આવેલું એક

પર્યટન સ્થળ છે. અહીં ઊંચાઈ પર પહાડોની મધ્યમાં અસંખ્ય મોટાં વૃક્ષોથી ઘેરાયેલું એક શાન્ત મોટું જલાશય આવેલું છે. આ પર્વતીય સ્થળનું મનોહર સૌન્દર્ય આખું વર્ષ પર્યટકોને પોતાની તરફ આમંત્રિત કરતું અનુભવાય છે.

૧૯૩૮ મીટરની ઊંચાઈએ આવેલું અને ૨.૮° સેલ્સિયસ સુધી પહોંચતા તાપમાનવાળું નૈનીતાલ ઠંડી ઋતુમાં પણ તેટલું જ મનોહર લાગે છે જેટલું ગરમ ઋતુમાં અનુભવાય છે. પર્યટકો માટે માર્ચથી મે તથા સપ્ટેમ્બરથી ઑક્ટોબર સુધી આકર્ષણનું કેન્દ્ર છે. ત્યાં દિવસના ભાગમાં સૂર્યનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ અને રાતના સમયે આહ્લા-દક ઠંડીનો અનુભવ થાય છે. સખત ઠંડીમાં બરફથી છવાએલાં ઘરો, વૃક્ષો, પર્વતોને જોવાનો સ્વર્ગીય અને અવિસ્મરણીય આનંદ મેળવવો હોય તો અહીં સવારના સમયમાં ફરવા માટે નીકળવું જોઈએ. બરફની સતત વૃષ્ટિથી બધી પ્રવૃત્તિ અવરોધાઈ જાય છે. જ્યારે બરફ પીગળવાનો શરૂ થાય છે ત્યારે વાતાવરણ હિમપાત જેવી થરથરાવી દે તેવી ઠંડીનો અનુભવ કરાવે છે. ક્યારેક તાપમાન - ૫° સેલ્સિયસ સુધી પહોંચી જાય છે. ૨૨૭૦ મીટરની ઊંચાઈ પર આવેલું 'સ્નો-વ્યૂ' શિખર મનમોહક દૃશ્ય ખડું કરે છે. મહાનગરોના કોલાહલ અને નીરસ જીવનથી આરામ ઈચ્છનાર વ્યક્તિ નૈનીતાલની યાત્રા કરીને પ્રકૃતિનો શાન્ત સૌન્દર્યયુક્ત આનંદ મેળવી શકે છે.

ઉત્તર પ્રદેશના આ મહત્ત્વના ભ્રમણસ્થળે એરોપ્લેનથી, રેલગાડીથી અને સડક દ્વારા પહોંચી શકાય છે. નૈનીતાલનું નજીકનું એરપોર્ટ પંતનગર છે, જે ૭૧ કિલોમીટર દૂર છે. અને ૩૫ કિલોમીટર દૂર કાઠગોદામ રેલવેસ્ટેશન છે, જ્યાંથી સીધા આગ્રા, બરેલી ને લખનઊ જવાય છે. નૈનીતાલ જવા માટે આગ્રા, બરેલી, દિલ્હી, દહેરાદૂન વગેરેથી નિયમિત મોટરો મળે છે. ('યોગક્ષેમ'ને આધારે)

અમારું ફલક

જીવવું છે ? તો સખણો રહીને જીવ,
પાડ મા વાંધાવચકા રે...
ઝાડ હોય તો ફૂલો ય આવે, થાય
કુહાડીથી યે ટચકાં રે...

- રમેશ પારેખ

વૈજ્ઞાનિક ડૉ. કુમાર સી. પટેલ

ડૉ. કુમાર પટેલ અત્રેની પ્રતિષ્ઠિત યુનિવર્સિટી (યુનિવર્સિટી ઑવ્ કેલિફોર્નિયા - UCLA)ના સંશોધન વિભાગના વાઈસ-ચાન્સેલર છે. ગુજરાતના નડિયાદ ગામના વતની, મહારાષ્ટ્ર અને સૌરાષ્ટ્રમાં પાયાનું શિક્ષણ મેળવી, માત્ર ચૌદ વર્ષની નાની ઉંમરે હાઈ સ્કૂલનું શિક્ષણ પૂરું કરી, ૧૯૫૮માં વિજ્ઞાનના વધુ અભ્યાસ માટે અમેરિકાની સ્ટેનફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયેલા ડૉ. પટેલ આજે અમેરિકન ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વનું પદ સંભાળે છે.

સ્ટેનફર્ડમાંથી એમ.એસ. તથા પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવ્યા બાદ વિજ્ઞાન અને સંશોધન ક્ષેત્રે કામ કરતી મોટી મોટી અમેરિકન કંપનીઓ અને કોર્પોરેશનોમાં અગત્યના હોદ્દા એમણે સંભાળ્યા છે. ૧૯૮૮થી ૧૯૯૧ સુધી તેઓ નેશનલ એકેડેમી ઑવ્ સાયન્સ'ની એક્ઝિક્યૂટિવ કમિટીમાં હતા. ૧૯૭૯થી ૧૯૮૮ સુધી કેલિફોર્નિયા સ્ટેટમાં આવેલા એરોસ્પેસ કોર્પોરેશનના બોર્ડ ઑવ્ ટ્રસ્ટીના મેમ્બર તરીકે હતા.

ભારતીયો માટે સૌથી વિશેષ આનંદની વાત એ છે કે ડૉ. પટેલની મહેનતથી આ યુનિવર્સિટીમાં હવે ઈન્ડિયા ચેરની સ્થાપના થઈ છે, જેમાં ભારતીય ઈતિહાસ વિષે વિવિધ પ્રકારનું સંશોધન કાર્ય શરૂ થશે. આ ઈન્ડિયા-ચેરના નેજા હેઠળ ભારતથી જુદા જુદા વિદ્વાનોને આમંત્રિત પ્રોફેસર તરીકે બોલાવવાની યોજના ઘડાશે.

વિજ્ઞાનક્ષેત્રે ડૉ. કુમાર પટેલનું અગત્યનું પ્રદાન છે - લેઝરબિંબમાં કાર્બન ડાયૉક્સાઈડનું સંયોજન થતાં લેઝરબિંબની કાર્યશક્તિમાં, એની કાર્યક્ષમતામાં અનેક ગણો વધારો થાય છે અને જીવન-વ્યવહારમાં એની ઉપયોગિતા અત્યંત વધી જાય છે એ એમની શોધે સાબિત કર્યું. એમની આ શોધથી ધાતુ-ઉદ્યોગ અને મેડિકલ ક્ષેત્રે બહુ સુગમતા વધી છે. અતિકઠણ ગણાતી ધાતુઓને ચોકસાઈથી અતિ સૂક્ષ્મ રીતે કાપવામાં તથા વેલ્ડિંગ કરવામાં અને પૂર્વે મુશ્કેલ ગણાતાં કાર્યોમાં સરળતા વધી છે.

વૈજ્ઞાનિક શોધોનો ઉપયોગ કેવળ

આનંદપ્રમોદ અને સુખસગવડ ખાતર નહિ પણ ગરીબીનો સામનો કરવામાં પણ થવો જોઈએ. ધીમે ધીમે એ થાય છે અને થતો રહેશે એવું એમનું માનવું છે. એ દિશામાં પોતાનો ફાળો આપવાના એમના પ્રયત્નો ચાલુ છે.

મેડિકલ ક્ષેત્રમાં તો આ શોધ આશીર્વાદરૂપ થઈ ગણાય. કેન્સરની ગાંઠોનું ઑપરેશન, આંખોનું ઑપરેશન અને એવાં બીજાં અટપટાં ઑપરેશનો કરવામાં હવે લેઝર-શક્તિનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. ડૉ. પટેલના આ વૈજ્ઞાનિક ફાળાને લીધે અમેરિકાના ઘણા પ્રસિદ્ધ ચંદ્રકો અને પદવીઓથી એમનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું છે. એ મોટી યાદીમાંનાં કેટલાંક છે... ટૉમસ આલ્વા એડિસન સાયન્સ ઍવૉર્ડ (૧૯૮૭), શાવલો ઍવૉર્ડ ઑવ્ ધ લેઝર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑવ્ અમેરિકા (૧૯૮૪).

અમેરિકા આવી વસેલા ભારતીય સમાજ વિષે પૂછતાં ડૉ. પટેલે નીચે પ્રમાણે એમના વિચારો વ્યક્ત કર્યા :

આપણે ભારતીયો આપણી આવડતને કારણે ઘણી ઊંચી પદવીઓ ઉપર પહોંચી તો જઈએ છીએ. પણ પછી અમેરિકન સોસાયટીમાં આપણે ભળતા નથી. આપણા લોકોની આ એક ખાસિયત લાગે છે. પોતાનું જ એક નાનું ભારતીય વર્તુળ બનાવીને એમાં બેસી રહીએ છીએ. બિનભારતીય લોકો સાથે ભળવામાં અને એમની સાથે એકતા રાખવામાં આપણાં લોકો પાછાં પડે છે. કોઈક પ્રકારનો ડર અથવા આત્મવિશ્વાસના અભાવે આ બનતું હોવું જોઈએ. રંગેરૂપે અમેરિકનો કરતાં આપણે જુદા દેખાઈએ છીએ, બોલવામાં આપણી અંગ્રેજી ભાષા સહેજ જુદી પડે છે. આપણા સંસ્કાર જુદા પડે છે. આ જુદો દેખાવ, જુદી ભાષા અને જુદા સંસ્કારને લીધે અમેરિકનો આપણને નહીં સ્વીકારે તો ? આ રીતનો ભય કદાચ એમના મનમાં રહ્યા કરતો હશે. એન્જિનીઅરિંગની ડિગ્રી લીધી કે ડૉક્ટરની ડિગ્રી લીધી અથવા પીએચ.ડી. થયા એથી બહારના સમાજમાં ભળવાનો આત્મવિશ્વાસ આવતો નથી. આ બધી ડિગ્રીઓ તો માત્ર ધંધાની અને રોટલો રળવાની ટ્રેનિંગ જ કહેવાય. એને 'એજ્યુકેશન' કે 'કેળવણી' ના કહેવાય. આત્મવિશ્વાસ વિકસાવે એવી કેળવણી આપણે છેવટે આપણી આવતી પેઢીને તો આપવી જ પડશે. માત્ર ભારતીય વર્તુળમાં બેસી રહેવાથી નહીં ચાલે.

અમેરિકામાં ત્રીસ કે ચાળીસ વર્ષ રહ્યાં પછી પણ આપણે આ દેશના સમાજથી અલગ રહીએ છીએ. આ દેશની શિક્ષણપ્રથાનો, એની સંપત્તિનો અને એની અન્ય સવલતોનો પૂરો લાભ ઉઠાવીને સફળતાની ટોચે પહોંચ્યા પછી પણ આ ક્યાં મારો દેશ છે, એવી કોઈક ભાવના આપણાં લોકોનાં મનમાં અજાગ્રત રીતે સતત કામ કર્યા કરતી હોય એવું મને લાગે છે. અમેરિકા પ્રત્યેની આ પારકાપણાની ભાવના હવે નીકળી જવી જોઈએ. અને ભારતીય ધનપતિઓએ ઉદારતાથી અમેરિકન સંસ્થાઓને પણ મદદ કરવી જોઈએ. એમનાં દાનથી એમનાં છોકરાંને પણ ફાયદો થવાનો જ છે. આ યુનિવર્સિટીમાં ઇતિહાસ માટેની 'દોશી ઇન્ડિયા-ચેર' શરૂ થઈ. હવે મારી ઇચ્છા છે કે 'ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર', 'ભારતીય લલિતકલા' આ બધાંની પણ શરૂઆત થાય. કોઈ ભારતીય ઉદ્યોગપતિ આગળ આવે અને દાન આપે તો આ બધાંની અલગ અલગ 'ચેર' શરૂ કરી શકાય.

કેટલાં ભારતીય બાળકો એમની સ્કૂલોમાં કે કૉલેજોની સ્પૉર્ટમાં ભાગ લે છે? કેટલાં બાળકો સ્કૂલના બૅન્ડમાં ભાગ લે છે? અથવા એવી બીજી સામૂહિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે છે? એમનાં માબાપને આ બધી સમૂહપ્રવૃત્તિઓ બહુ મહત્ત્વની નથી લાગતી. એમને એમાં કોઈક પ્રકારનો ભય દેખાતો હોય છે.

આપણે ભારતીયો કુટુંબલક્ષી છીએ એ સારું છે. પરંતુ વ્યક્તિવિકાસના ભોગે કુટુંબભાવનાને વળગી રહેવું એમાં નુકસાન છે. આપણે કુટુંબભાવનાને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપીએ છીએ. નિવૃત્તિના દિવસોમાં આર્થિક સલામતી માટે ભારતમાં આ પદ્ધતિ કદાચ બરાબર ગણાય, પણ અહીં આ દેશમાં આપણે આ ખ્યાલો બદલવા જોઈએ. પોતાનાં સંતાનોને ખૂબ શિક્ષણ જરૂર આપીએ છીએ. સાથે સાથે એમના વ્યક્તિત્વનો પણ સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ થવા દેવો જોઈએ. વધારે પડતું કૌટુંબિક દબાણ એમના ઉપર ન લાદવું જોઈએ. મારો દીકરો કે દીકરી મને છોડીને ચાલી જશે તો?- એવો ડર રાખવો જોઈએ નહીં.

આપણે આપણાં દેશી વર્તુળ બનાવીને બેસી રહીએ છીએ એટલે અમેરિકન સોસાયટી આપણને એક બંધિયાર સમાજ, a closed society, તરીકે જુએ છે અને એ નુકસાનકારક બાબત છે.

મારા અવલોકનમાં એટલું આવ્યું છે કે જે જે ભારતીયોએ પીએચ.ડી. કક્ષાની ડિગ્રીઓ મેળવી છે અને વિચારતા થયા છે, એ બધા બિનભારતીય સમાજમાં સહેલાઈથી ભળતા થયા છે. એ માત્ર ભારતીય વર્તુળને વળગી નથી રહેતાં.. બિનભારતીય સમાજમાં ભળતાં એમને સંકોચ થતો નથી. શિક્ષણને કારણે એમનામાં પૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ આવી ગયો હોય છે.

અંગત શોખ તરીકે ડૉ. પટેલ ટેનિસ અને સર્ફિન્ગ જેવી પ્રવૃત્તિ-, ઓમાં રસ ધરાવે છે. એમનાં પત્ની શીલાબહેન પણ યુનિવર્સિટી ઑવ્ કેલિફૉર્નિયા સાથે સંકળાયેલાં છે. એમને બે દીકરીઓ છે, નીલા અને મીના. – આનંદરાવ લિંગાયત (અમેરિકા)

ભારતીય નાગરિકો માટે રાષ્ટ્રિય આચારસંહિતા

૧. આપણું ભારત : આપણાં સૌ માટે પ્રથમ અને સર્વોચ્ચ વિચારણીય મુદ્દો હોવો જોઈએ – રાષ્ટ્રના કલ્યાણમાં આપણું પોતાનું જ કલ્યાણ છે. તેથી આપણે આપણા દેશ ભારત માટે આપણું જીવન ન્યોછાવર કરી દેવા પણ સ્વેચ્છાએ તૈયાર રહેવું જોઈએ.

૨. ફરજ (કર્તવ્ય) : આપણી પ્રથમ અને અગ્રિમ ફરજ ઈશ્વર અને સદાચારયુક્ત જીવન પ્રતિ છે. સદાચારી જીવન જીવવું તે આપણા દેશની અતિમૂલ્યવાન સેવા છે.

૩. ચારિત્ર્ય : ચારિત્ર્ય સૌથી મહાન સંપત્તિ છે. એક શુદ્ધ, સદાચારી, ભ્રષ્ટાચાર રહિત નાગરિક આપણા રાષ્ટ્ર ભારતની ઉમદા મૂડી છે. આ અનિવાર્ય અને આવશ્યક બાબત છે.

૪. તંદુરસ્તી : નિરામયતા જીવન સાફલ્યનો પાયો છે. તંદુરસ્તી એ સાચી સંપત્તિ છે. ચારિત્ર્ય પછી, મહાન રાષ્ટ્રિય સંપત્તિ તરીકે તેનું સ્થાન છે. નાગરિક તરીકે ઉમદા ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરવું ને આરોગ્ય જાળવવું એ રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની આપણી પ્રાથમિક ફરજ છે.

૫. સદ્‌ગુણ : આપણે જુગાર, દારૂ, કેફી દ્રવ્યો અને કેફી પીણાંઓ, ધુમ્રપાન, પાનમસાલા જેવાં દૂષણોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીએ. આપણે લાંચરુશવત, ભ્રષ્ટાચાર, સ્વાર્થપરાયણતા, અપ્રામાણિકતા, અનૈતિકતા અને ગેરવર્તણૂક જેવી બદીઓને પણ આપણા જીવનમાંથી નિર્મૂળ કરીએ. રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની બેવફાદારી એ સૌથી મોટો ગુનો અને પાપ છે.

૬. જાહેર મિલકત : હે દેશવાસી નાગરિકો, આપણે પ્રજાકીય જાહેર મિલકતના રક્ષક છીએ. રાષ્ટ્રિય સંપત્તિનો દુર્વ્યય ન કરીએ. તેનું પ્રેમપૂર્વક જતન કરીએ. આપણા દેશને સ્વચ્છ, ચોખ્ખો રાખીએ.

૭. એક કુટુમ્બ : આપણા રાષ્ટ્રનાં તમામ નાગરિકો આપણાં ભાઈબહેનો છે. આપણે એકબીજાંને ચાહીએ અને એક બનીએ.

૮. ધર્મ : તમામ ધર્મો અને સંપ્રદાયો પ્રત્યે સમાન આદરભાવ રાખીએ. તમામ ધર્મોના અનુયાયીઓ પ્રત્યે આત્મીયતા, કેળવીએ. સૌ પાસે આપણે જેવી વર્તણૂકની અપેક્ષા રાખીએ છીએ તેવી જ વર્તણૂક આપણે સૌ પ્રતિ રાખીએ.

૯. હિંસા (ક્રૂરતા) : કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા અને ધિક્કારથી દૂર રહીએ. હિંસા, જબરદસ્તી એ રાષ્ટ્રના ઉજ્જ્વલ નામ પર કલંક છે.

૧૦. અર્થવ્યવહાર : 'સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર' અપનાવીએ. ઉડાઉ ન થઈએ. બધા જ પ્રકારના નિરર્થક ખર્ચને અટકાવીએ. કરકસરની ટેવ પાડીએ. જે કંઈ આપણી પાસે સંચિત છે તે સઘળું આપણા કમનસીબ દેશવાસીઓ સાથે વહેંચીએ.

૧૧. કાયદો : સામાજિક ન્યાયની પુષ્ટિ કરીએ અને નિયમોનું - કાયદાઓનું સંમાન કરીએ.

૧૨. અહિંસા : 'અહિંસા પરમો ધર્મ'. અહિંસા સૌથી મોટો સદ્‌ગુણ છે. કરુણા એ દૈવી ગુણ છે. પશુઓનું રક્ષણ કરવું એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે. ભારતવર્ષનો આ ખાસ સંદેશ છે. તમામ જીવો પ્રત્યે માયાળુ બનીએ.

૧૩. પર્યાવરણ : માનવી અને કુદરતને છૂટા ન પાડી શકાય તેવાં છે. માનવી અને તેની આસપાસનું કુદરતી પર્યાવરણ બંને એકબીજાં સાથે સંકળાયેલાં વણાયેલાં અને સમાન રીતે પરસ્પરાવલંબી છે. કુદરતી દરેક વસ્તુનો આપણાં પાલન, પોષણ અને રક્ષણમાં હિસ્સો છે. તેથી આપણે આપણી આસપાસનાં નૈસર્ગિક પર્યાવરણનું રક્ષણ કરીએ. પર્યાવરણની સમતુલા જાળવવી એ આપણી ફરજ છે. આપણા સલામત જીવન અને સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણ માટે તે સહાયરૂપ છે. રાષ્ટ્રનાં હવા અને પાણીને પ્રદૂષિત કરવાં તે રાષ્ટ્રિય ગુનો છે. આપણે આપણી ભૂતકાળની ભૂલોને સુધારી લેવી જોઈએ.

૧૪. એકતા : રાષ્ટ્રનાં નાગરિકો જેટલાં વધુ સંપીને રહે તેટલી તે રાષ્ટ્રમાં અવરોધો અને જોખમો સામે ઊભા રહેવાની શક્તિ વધુ. એકતામાં ચડતી છે, વિખવાદમાં પડતી. વર્તમાન ભારત માટે આ વાત બિલકુલ સાચી છે. તેથી આપણે આપણા દેશવાસીઓ સાથે ગાઢ સુસંવાદમાં અને પ્રેમપૂર્ણ સદ્‌ભાવનાઓ સાથે રહીએ. રાષ્ટ્રપ્રેમ એટલે રાષ્ટ્રના નાગરિકો પ્રત્યેનો પ્રેમ. એક ભારતીય નાગરિક તરીકેની આ આપણી માતૃભૂમિ ભારત પ્રત્યેની અત્યંત મૂલ્યવાન સેવા છે.

૧૫. કેળવણી : આપણે આપણાં બાળકોમાં તથા કુટુમ્બીજનોમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ, રાષ્ટ્રભક્તિ અને રાષ્ટ્રસેવાને જગાડીએ.

તમે તમારી જીવનરીતિ અને આચરણ વડે એક સાચા નાગરિક તરીકે ઝળકી ઊઠો અને દેશની સર્વોત્કૃષ્ટ સેવા કરો.

('મંગલયાત્રા' ફેબ્રુઆરી '૯૯માંથી)

અજબ અગરબત્તી

આ વસુંધરા વૈચિત્ર્યો અને વિસ્મયોથી સદા ભરપૂર છે. તાજેતરમાં અમદાવાદ ખાતે ત્રણ પેઢીથી અગરબત્તીનો વ્યવસાય કરતા પારસી યુવાન મર્ઝબાન લાહેવાલાએ આવતા વર્ષે જેનો ગીનેસ બુક ઓવ્ વર્લ્ડ રેકોર્ડ્ઝમાં સમાવેશ થવાનો છે તેવી એક વિશાળ અજબ અગરબત્તી બનાવી છે. આ અગરબત્તીની ઊંચાઈ ૧૪ ફૂટ ૯ ઈંચની છે. તેને ઊભી રાખવા માટે ખાસ બેઠક તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ અગરબત્તી એક વાર ચેતાવ્યા પછી સતત ૯૬ કલાકથી વધારે સમય ચાલુ રહેશે, અને પ્રત્યેક ૨૨ કલાકે તેની સુગંધ બદલાશે. આનું વજન ૬ કિલો અને ૩૦૦ ગ્રામ છે. આ એક જ અગરબત્તી સુગંધના પરિવર્તન પ્રમાણે ત્રણ રંગોમાં બનાવાયેલી છે.

તસ્વીર-સૌજન્ય : ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ

ગ્રાહકોને વિનતિ : પત્રવ્યવહાર કે લવાજમ મોકલતી વખતે આપનો ગ્રાહક નંબર અને પૂરું સરનામું લખવું અગત્યનું છે. મનિ ઑર્ડરની સ્લિપમાં ગ્રાહકનંબર અને પૂરું સરનામું લખવાનું રહી ન જાય એની ચોકસાઈ કરવી જરૂરી છે.

અનુ.] કલાવાર્તા [પૃ.૨૨૯થી
માં તેમના શો કરેલા છે. આજ સુધીમાં ૭૦ શો યોજયા છે. જર્મની અને ન્યૂ યોર્કમાં મળી ત્રણ શો થયા.

અભ્યાસકાળ દરમિયાન એક મિત્રે ચોપાટી પર કહેલું તે સતત ધ્યાનમાં રાખે છે. ચિત્રો વેચાણના ખ્યાલથી થાય તો ચિત્રકાર આગળ વધી શકતો નથી. ત્યાં વિકાસની કબર બને છે. અભ્યાસ- કાળમાં ઘણી અસરો ઝીલી આજે સ્વાયત્ત શૈલી સર્જી છે.

પ્રેમભાઈનાં ચિત્રોનું સમગ્ર કલેવર શરૂઆતમાં અમૂર્તનું હોય છે. પછી બીજે તબક્કે કોઈ વિચાર મુકાય છે. તેમનાં ચિત્રોમાં ઇમેજ કરતાં વિચારનું વધુ મહત્ત્વ હોય છે. કેટલાક ચિત્રકારો તે નથી સ્વીકારતા, પરંતુ કવિચિત્રકાર વિલિયમ બ્લક કહે છે તેમ 'ખરી સૃષ્ટિ જ મનની છે.' પ્રેમભાઈએ પ્રકાશ, ચૈતન્ય, ગીતા, માનવીનું અવમૂલ્યન અને ધનમૂલ્ય જેવા વિષયો પર ચિત્ર કર્યાં છે. 'મારે કાંઈક કહેવું છે' તે સિવાય ચિત્ર કર્યાનો અર્થ શો એમ તેઓ માને છે.

તેમનાં ચિત્રોમાં અવનવાં પોત, ટોન અને જોરદાર ઇફેક્ટ હોય છે. રંગો વાપરવામાં કુશળ છે. ટ્રેડિશનલ સિમ્બોલ, ૐ, કમળ કે સ્વસ્તિકને પણ ઉપયોગમાં લે છે. ગાંધી, ટાગોર, નેહરુ વગેરે પર સારું કામ કર્યું છે. અમેરિકાના અને ભારતના કેટલાક મીમાંસકોએ તેમની કલાની નોંધ લીધી છે. યુ.એસ.એ.ના અન્ના સ્ટેડલી અને એસ.ટી. સિંહા (દિલ્હી) તેમને નવાજે છે. સ્ટેડલી તેમની કળામાં Higher Transcehental Truth જુએ છે. તે પ્રદર્શન હતું 'રિફ્યુસિંગ મેન', સિંહા તેમને 'True to hinself' ગણે છે.

તેઓ જગતની વાસ્તવિક સૃષ્ટિને કે માત્ર ફોર્મને રજૂ કરતા નથી. પરિણામે કેટલાક મીમાંસકોથી તે જુદા પડે છે.

તેમના કુટુંબમાં સંગીત માટે સમગ્ર રૂપે ચાહના છે. દીકરી અમૃતા ચીતરે છે ને કવે છે. પત્ની ચંદ્રિકાએ સતત સાથ આપ્યો છે. દીકરા જયદેવે કલાનો ડિપ્લોમા લીધેલ છે. પુત્રવધૂ યામિનીને સમગ્ર પરિવારથી મઘમઘતો સંસ્કાર જોઈ આનંદ થાય છે. તેમનું પુસ્તક 'ચિત્રસંગી' તેમનાં ઘણાં ચિત્રોથી અંકિત છે. આ પુસ્તક તેમના બન્ને ગુરુ શ્રી અમૃત વહાણ અને રસિકભાઈને અર્પણ કરી ગુરુતર્પણ કર્યું છે. એમનો છેલ્લો શો ગયા જાન્યુઆરીની ૨૫મી તારીખે અમદાવાદમાં થઈ ગયો. તે ૭૪મો શો હતો. સૌથી વધુ ૨૩ જેટલા શો મુંબઈની તાજ આર્ટ ગેલરીમાં થયા છે.

તેમના જીવનમાં કેટલીય વ્યક્તિઓ આદરને પાત્ર બની છે. તેમાં છે શ્રી અરવિંદના ભક્ત કલાકાર શ્રી છગનલાલ જાદવ. પ્રેમભાઈના આરંભકાળથી શ્રી છગનભાઈની કલા તેમને પ્રેરણાદાયી રહી. પુસ્તકપ્રકાશન થયું તેમાં શ્રી પનુભાઈ ભટ્ટ, નલિન રાવળ, મહેશ ચોકસી, જયંત પરમાર અને ભોલાભાઈ (ગોલીબાર)એ એક યા બીજી રીતે મદદ કરેલી. શ્રી હરકાન્તભાઈ શાહ તો હર પળે મદદમાં હતા.

'જીવનમાં વ્યવહારની તમામ સગવડો ઉપરાંત ચિત્રએ મને અનહદ આનંદ આપ્યો છે. સાચું પૂછો તો ચિત્ર જ મારું જીવનસંગી છે.' એમ પ્રેમભાઈ કહે છે. તેમના શેષ જીવનમાં હજુય સર્જન અને આનંદની સરવાણી વહેતી રહે તેવી શુભકામના. - નટુભાઈ પરીખ

આત્મા જાણ્યા વિણ અખા, બીજાં સુકૃત કરે અનેક;
જ્યમ ઓસબિન્દુ આદર કર્યે, ઘટ ના ભરાયે એક.

— અખો —

રશિયાના તારણહાર સમ્રાટ પીટરના જીવનની આ વાત છે. એ અત્યંત ક્રોધી હતો. વાતવાતમાં ગુસ્સો કરે. એક વાર આવા ક્રોધના પ્રસંગે તેની રાણી તથા મિત્રો-એ તેને મહાપરાણે શાંત પાડ્યો. પીટર શાન્ત તો થયો પરન્તુ એકાંતમાં રડવા લાગ્યો. કારણ પૂછતાં તેણે જણાવ્યું, 'મને એ વાતનો અફસોસ છે કે હું મારી પ્રજાને સુધારી શકું છું, પણ મારી જાતને નથી સુધારી શકતો.' ક્રોધને વશ કરવો તે નાનીસૂની વાત નથી

*

મિત્રસંખ્યા

૨૨૦ અને ૨૮૪ એ મિત્રસંખ્યાઓ છે. (સંખ્યાઓના પણ મિત્ર હોય છે!)

૨૨૦ના અવયવોનો સરવાળો કરીએ તો ૨૮૪ થાય છે. (૨૨૦ તેમાં ગણવાના નથી)

૨૨૦ના અવયવોનો સરવાળો

૧ + ૨ + ૪ + ૫ + ૧૦ + ૧૧ + ૨૦ + ૨૨ + ૪૪ + ૫૫ + ૧૧૦ = ૨૮૪

૨૮૪ના અવયવોનો સરવાળો કરીએ તો ૨૨૦ થાય (૨૮૪ તેમાં ગણવાના નથી)

૨૮૪ના અવયવોનો સરવાળો

૧ + ૨ + ૪ + ૭૧ + ૧૪૨ = ૨૨૦

- કલ્પેશ ડી. અખાણી

વિલ્હેમ વિકો ફોન બુલો ઉર્ફે લોરિઓ નામના પ્રસિદ્ધ જર્મન વ્યંગ ચિત્રકારે તૈયાર કરેલા આ ચિત્રમાં માનવ-સ્વભાવમાં જે પરિવર્તન આવી રહ્યું છે તેને મનુષ્યના મોંમાં ગુલાબની ડાળખી અને અંતે તેનું સ્થિત્યંતર મોંમાં હાડકા સાથેના શ્વાનમાં થઈ જ રહે છે તેમ દર્શાવી વેધક વ્યંગ કર્યો છે. (સૌજન્ય : 'જર્મન ન્યૂઝ')

'આંગળી'ના રૂઢપ્રયોગો

- આંગળી આપવી - મદદ કરવી.
- આંગળી ઊંચી કરવી - સંમત થવું.
- આંગળી આપતાં પહોંચો પકડવો - થોડી મદદ કરનારનું બધું પચાવી પાડવા મથવું.
- આંગળી કરવી, અડાડવી - ઉશ્કેરવું, દખલગીરી કરવી, છંછેડવું. ચીંધવું.
- આંગળી ખૂંચવી, ખૂંપવી - ફાવવું કે સમજી શકવું.
- આંગળીને વેઢે ગણાય એટલું - જૂજ.
- આંગળીને ટેરવે નચાવવું - કહ્યામાં કે વશ રાખવું.
- આંગળી સૂજી થાંભલો ન થાય - વસ્તુને વધવાની મર્યાદા હોય.
- આંગળીથી નખ વેગળા - નજીક હોવા છતાં ભેદભાવનો સંબંધ અને જુદાઈ.
- આંગળીચીંધામણું - ફજેતો.
- મોંમાં આંગળાં નાખવાં - આશ્ચર્યચકિત થવું.

*

વૂ યાઓ ફા

ચીનના શાંઘાઈ પ્રાંતની જહારો યુવતીઓ ખાસ કરીને ૧૮ મેના દિવસે જ લગ્ન કરવા માગતી હોય છે. ત્યાંની લગ્નોત્સુક યુવતીઓ એમ માને છે કે, ૧૮મીના રોજ પરણતી યુવતીના જીવનમાં અમીરી જ અમીરી રહે છે. મે મહિનો એટલે વર્ષનો પાંચમો મહિનો. 'પાંચ-એક-આઠ'નો ઉચ્ચારણ ધ્વનિ 'વૂ યાઓ ફા'ને મળતો આવે છે, જેનો અર્થ થાય છે, 'હું અમીર થઈ જઈશ'. આથી એ તારીખ અને મહિનાનો મહિમા વધી ગયો છે. નવી પેઢીને રાતોરાત શ્રીમંત થઈ જવાની ઘેલછા હોય છે. એટલે તેઓ ૧૮મી મેના રોજ લગ્નના રજિસ્ટ્રાર પાસે જઈને લગ્ન કરી લેતાં હોય છે.

*

ટમેટાના જ્યૂસમાં થોડું ઘી નાખી પીવાથી આંતરડાંમાં જામેલો-ચોંટેલો સૂકો મળ ઊખડીને નીકળી જાય છે.

હું નિવૃત્ત થવાની વિરુદ્ધ છું. માણસને જીવંત રાખે છે તે એનું કામ. આરામખુરશીમાં પડ્યા રહેવાનું મને ક્યારેય રુચ્યું નથી. જેટલો આનંદ કામમાં રહેલો છે તે ટી. વી. કે ક્રિકેટ જોવામાં નથી.

કર્નલ હર્લાન સેન્ડર્સ

૧૪મી એપ્રિલ ૧૯૨૮ના રોજ નોટોની છપાઈ માટે નાસિકમાં ભારતીય સુરક્ષા પ્રેસની સ્થાપના થઈ હતી.

*

ઓહાયોના ગરીબ જેવા દેખાતા બાણું વર્ષના જ્યોર્જ અલવરે જુદી જુદી સંસ્થાઓને બત્રીસ મિલ્યન ડૉલર દાનમાં આપેલા.

*

પત્ની : તમે સાંજે ઘરે આવો ત્યારે તમારી કોણીથી બારણાની ઘંટડી વગાડજો.

પતિ : કેમ ?

પત્ની : આજે મારી વર્ષગાંઠ છે એટલે તમારા બન્ને હાથ તો ભેટસોગાદોથી ભરેલા હશે ને !

કલાકણિકા : રણશિંગા જેવી દેખાતી આ ચીજ ખરેખર બંદૂકનો દારૂ રાખવા માટે બનાવાયેલી છે. એનું ઢાંકણ હાથીદાંતનું છે અને સમગ્ર આકૃતિમાં જડાવકામ કરેલું છે. સાડા છ ઈંચનું આ નાનકડું બૉક્સ રાજસ્થાનના ઉદેપુરમાં છે.

કરકસરનો મહિમા

• કરકસર એ બીજો ભાઈ છે, આર્થિક સંકડામણનો ઉમદા સાથી છે. • કરકસર એ ઉત્તમ ધર્મ છે, ઉડાવપણું એ નરી મૂર્ખાઈ છે, લોભ એ મહાપાપ છે. • કરકસર કરી જાણનાર સાચી સ્વતંત્રતા ભોગવી જાણે છે. • કરકસર એ માનવજાતનો અને રીતભાતનો પણ રક્ષક છે. કરકસરનો ગુણ એ આત્માવલંબનનું એક ઉત્તમ પ્રતીક છે. • જે માણસ પોતાની પેટીને પૂછીને વાત કરતો નથી, તે જરૂર બીજા માણસના પૈસા ઉપર જ નિભાવ કરતો હોવો જોઈએ, અને તેમજ કરતો હોય તો તેનામાં પાક દાનતનો સંભવ ન રાખી શકાય. • જે માણસ ગજવાનું જોર જોઈ ખર્ચ કરતો નથી અને ઉડાઉ બને છે તે પોતાના સહોદર કે કુટુંબીઓની કદી સંભાળ રાખી શકતો નથી. પરંતુ હંમેશાં અંગત સ્વાર્થ-સુખને જ શ્રેષ્ઠ માને છે. • અમુક જગ્યાએથી પૈસા આવવાના છે એમ માની જે અગાઉથી ખર્ચ કરી બેસે છે તેને વ્યાજે નાણાં લેવાની જરૂર પડે છે. એવા બોજાથી તણાઈ તે જિંદગીભર ચિત્તહીન, બળહીન અને નિર્માલ્ય-પરતંત્રનો દાસ બને છે. • જેણે દેણું કર્યું ઉછી-ઉધારાં કર્યાં તે મરતા સુધી તેમાંથી મુક્તિ મેળવી શકેશે નહીં. અનિવાર્ય સંજોગો સિવાય લોન લેનાર વધુ તંગીમાં જ રહેશે. • જે હાલતમાં આપણી બુદ્ધિ અને ધનની શક્તિ હોય તે કરતાં વધારે હોવાનો ડૉળ-દમામ રાખવાથી પ્રજા ઉડાઉ અને ઉચ્છૃંખલ થાય છે. જે માણસ સદા કરજમાં સડ્યા કરતો હોય તેમાંથી ટેકની તીખાશ જતી રહે છે, વ્યવહારુ ગૃહસ્થ તરીકેની તમામ લાગણીઓ નષ્ટ થાય છે. કુટુંબની દુર્દશા થાય છે. • પૈસાની ખુમારી અને ગરીબાઈની લાચારીનો મર્મ સમજવા જેવો છે. જે સ્વેચ્છાએ જીવન જરૂરિયાત સમજે છે તે કદી લાચારી કરતો નથી અને પૈસાની ખુમારીને તે વશ કરી શકે છે. • પૈસા વડે મેળવાએલું સુખ કાયમી ટકનારું હોતું નથી. જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાત કરતાં માણસ જેમ વધારે વસાવતો જાય તેમ સાચા સુખની માત્રા ઘટતી જવાની. • જીવન જરૂરિયાતને સમજનાર ખુમારીથી જીવી શકે છે. •યોગક્ષેમ વ્યવસ્થાને સરળ બનાવવા કંઈક બચાવીને યોગ્ય માન્ય બૅન્કમાં જમા કરાવવું સૌથી વધુ હિતાવહ છે. માવો-ગુટખા-પાનપરાગ ઉપરાંત ખાવ-પીવો-સૂંઘો કે ઘસો તમાકુ – એ ભયંકર ઝેર છે. • ઝેર હોવા છતાંયે ખાવ. • દુ:ખી થઈ મરો. • ડૉક્ટરોનાં ઘર ભરો.....

"ભાવેણાના એક મોજીલા નિજાનંદી તરફથી લોકશિક્ષણાર્થે"

શુભેચ્છાપૂર્વક

'કુમાર'ના પંચોતેરમા વર્ષે

સ્થાનસમર્પિત